

**ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
ВІДДІЛ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ**

***INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ODESA I.MECHNYKOV NATIONAL UNIVERSITY
THE DEPARTMENT OF HISTORY AND PHILOSOPHY
RESEARCH INSTITUTE OF COSSACKS
THE DEPARTMENT OF COSSACK HISTORY IN THE SOUTH OF UKRAINE***

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на Півдні України
The transactions of Department of Cossack History in the South
of Ukraine**

**Випуск 14
Volume 14**

**Одеса – 2019
Odesa – 2019**

ББК 63.3(4Уж)
Ч 494
УДК 94(477)

Редакційна колегія:

академік НАН України, д.і.н. Смолій В.А. (голова колегії),
д.і.н. Бачинська О.А. (відповідальний редактор), д.і.н. Вінцовський Т.С.,
д.і.н. Гончарук Т.Г. (відповідальний секретар), д.і.н. Гуржій О.І., д.і.н.
Діанова Н.М., д.і.н. Дзиговський О.М., д.і.н. Красножон А.В., д.і.н.
Кульчицький С.В., д.і.н. Кушнір В.Г., к.і.н. Музичко О.Є., к.і.н. Новікова Л.В.
(редактор англійського тексту), к.і.н. Полторац В.М., д.філос.н.
Секундант С.Г., к.і.н. Серeda О.Г., д.і.н. Чухліб Т.В. (заступник голови колегії),
к.і.н., доктор Башер А. (Афьон Коджатепе університет, Туреччина), д.і.н.
Цисельський Т. (Опольський ун-т, Польща).

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол №10 від 17 грудня 2019 р.)

Ч 494 Чорноморська Минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України /
за ред. Смолія В.А. – Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2019. – Випуск. 14. –
152 с.

ISSN 2519-2523

*Висловлюємо щирю подяку за сприяння у виданні старшині та козакам
Чорноморського Гайдамацького з'єднання Українського козацтва*

Обкладинка: Козацький загін у поході (Альбом “З української старовини”
М. Самокиша, С.Васильківського).

***Свідоцтво Міністерства юстиції України про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ №17749-6599Р від 04.05.2011***

Сайт та сторінки видання в Інтернет-просторі: <http://chm.onu.edu.ua/>;
<http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>;
<http://lib.onu.edu.ua/ua/chernomorskoe-proshloe/>

Журнал реферується та індексується в наступних базах даних: Архів-репозитарій ОНУ імені І. І. Мечникова; Електронна бібліотека Інституту історії України НАН України; «Наукова періодика України» НБ України імені В. І. Вернадського; Україніка наукова; Index Copernicus Journals Master List; Наукова електронна бібліотека eLIBRARY.RU (http://elibrary.ru/title_about.asp?id=37812); Google Академія; Base-search.

ISSN 2519-2523

© Автори статей, 2019

**UKRAINIAN SERDIUKS AND OTTOMAN SERDEN-GEÇTİS
(towards to discussion about etymology and terms using)****Oleksii Sokyrko**

ORCID identifier 0000-0003-3841-9782

Ph.D (History)

Taras Shevchenko National University of Kyiv

History Department

Volodymyrska Str., 60, Kyiv 01033, Ukraine

sag@univ.kiev.ua

Serdiuki's infantry regiments were the basis of the hired troops of the right- and left-bank hetmans of the second half – the end of the 17th century, and played an important role in their military and political history in Ruina's period. Among many other issues related to their early history, researchers are still debating the origin of the name "serdiuk". Historiography has suggested that the word comes from the "angry" attitude of the soldiers, or their faithful, "cordial" service to the hetmans, or the name of Colonel Serden'. The context of references to serdiuks in the sources of the 60 - 70's of the 17th c. testifies that formations with this name were distributed both in the army of Hetman Petro Doroshenko and in the Crown troops. Thus, the term itself meant a community of "okhotnyky" (volunteers) from the free-lancers of the Right Bank of the Dnieper region who were recruited for hired service. Its etymology is most likely derived from the Turkish word "serden-geçti", which indicated the volunteer formation of the Janissary corps in the Ottoman army. The Serden-geçti were volunteers who participated in especially dangerous military operations for high pay and career promotions. The system of recruitment of these formations ("serden-geçtiler") could serve as a model for the organization of mercenary service in the army of Petro Doroshenko, and hence give them the name "serdiuki".

Key words: serdiuky, hired regiments, Petro Doroshenko, Ottoman Empire, Cossack Hetmanate.

Олексій Сокирко

ORCID identifier 0000-0003-3841-9782

кандидат історичних наук, доцент

Київський національний університет ім. Т. Шевченка,

історичний факультет

вул. Володимирська, 60, Київ 01033, Україна

sag@univ.kiev.ua

**УКРАЇНСЬКІ СЕРДЮКИ ТА ОСМАНСЬКІ SERDEN-GEÇTİ
(до дискусії про етимологію та побутування термінів)**

Сердюцькі піхотні полки були основою найманих військ право- та лівобережних гетьманів другої половини – кінця XVII ст., що відіграли важливу роль в їхній військово-політичній історії. Серед багатьох інших питань,

пов'язаних із їхньою ранньою історією, дослідниками й зараз дебатуються питання походження назви "сердюк". В історіографії побутували судження, що слово походить від "сердитої" вдачі вояків, або їх вірної, "сердечної" служби гетьманам, або ж прізвища полковника Серденя. Аналіз контексту згадок про сердюків у джерелах 60 – 70-х рр. XVII ст. свідчить, що формування з цією назвою були поширені як в армії гетьмана Петра Дорошенка, так і в коронному війську. Отже, сам термін позначав спільноту "охотників" (волонтерів) з військових заробітчан Правобережного Придніпров'я, які вербувалися на найману службу. Його етимологія, швидше за все, походить від турецького слова "serden-geçti", котрим позначали волонтерські формування яничарського корпусу в османській армії того часу. Serden-geçti були добровольцями, котрі за високу платню та підвищення по службі брали участь у особливо небезпечних військових операціях. Система поповнення цих формувань ("serden-geçtiler") в загальних рисах могла послужити взірцем для організації найманої служби в армії Петра Дорошенка, й відтак дати їм назву "сердюцької".

Ключові слова: сердюки, наймані полки, Петро Дорошенко, Османська імперія, Гетьманщина

Сердюцькі полки – один з найяскравіших феноменів української мілітарної історії доби Гетьманщини, неодмінний атрибут сильної гетьманської влади, символ відваги та мужності. Як відомо, спершу сердюки становили основу найманого війська гетьмана Петра Дорошенка, а після його зречення майже у повному складі перейшли на службу до лівобережних правителів. Сердюцькі, або ж охочепіхотні полки, брали активну участь у війнах із Туреччиною й Кримом в останній чверті XVII ст., були надійною опорою гетьманської влади всередині країни. Ця, фактично, найбоздатніша частина армії, була головним опертям гетьмана Івана Мазепи під час його антиросійського виступу. Більшість сердюків загинула, мужньо обороняючи Батурин у листопаді 1708 р., а рештки, котрим вдалося вціліти, були розпущені указом імператриці Катерини I в 1726 р. [18, с. 100-122].

Серед багатьох недостатньо з'ясованих в історіографії аспектів ранньої історії цих формувань, зокрема, є й проблема походження та історичної етимології їхньої назви – сердюк.

Перші згадки про сердюків відносяться до середини 60-х рр. XVII ст. Зокрема в листі гетьмана Павла Тетері до великого коронного канцлера Миколая Пражмовського від 24 червня 1665 р. повідомляється про успішне відбиття "серденятами" й польською залогою Білої Церкви нападів військ Брюховецького [15, с. 238]. Дмитро Дорошенко вважав, що ця назва, котру згодом прибрала наймана піхота Дорошенка, могла походити від прізвища полковника Серденя, який, втім, у цей самий час служив у польському війську й воював проти правобережного гетьмана. На думку Миколи Крикуна, Сердень (Серденя) взагалі є неісторичною особою, а згадуваний джерелами "Серденів полк" насправді належав до дорошенкового регіменту [15, с. 238-239]. В цьому зв'язку нелогічним є те, що на раді в Лисянці 20 лютого 1666 р. правобережні козаки вимагали виведення обтяжливого й надокучливого своїми постоями "Серденевого полку" за межі України [7, т. 6, с. 82-88;

10, с. 65, 69-70]. За версією М.Крикуна, цей епізод начебто був виявом якихось незначних незгод в середовищі Війська Запорозького, що малоімовірно з огляду на гостроту дебатів унаслідок яких “Серденева” старшина вилаяла Дорошенка «татарським гетьманом» і навіть покинула раду. Крім того, коли б шлося про конфлікт саме з сердюками, підписи їхніх командирів навряд чи могли б стояти під текстом інструкції до польського сейму, ухваленій на тій же раді [15, с. 208; 16, с. 291]¹.

Швидше за все, ми маємо справу з плутаниною назв у джерелах, спричинену особливостями ділової мови, вживаної козацькими, польськими й московськими канцеляріями, котрі різні за своєю належністю формування – полк Серденя й сердюцькі частини Дорошенка, – однаково іменували “*piechota serdeniatów*”, «серденята», «сердюки». Про те, що сердюки існували одночасно в коронному й гетьманському війську свідчить чимало документів. Так, в листі примаса Миколая Пражмовського до великого маршалка коронного Яна Собеського з березня 1669 р. згадано “*kozakow przy nas sie ieszcze wiazancych, Serdyniat nazwanych pospolicie*”, котрих він радить залишати при польському війську, оплачуючи їхню службу з поборових грошей руських воеводств [1, с. 277]. Ширших відомостей про них ми не маємо, але очевидно, що ці сердюки не входили до компуту коронного війська, перебуваючи на становищі волонтерів, “охотників” котрих уряд зтягав додатково на час війни для ведення рейдових операцій. Попри намагання Собеського зарахувати серденят до компуту коронного війська й, таким чином поставити на державне фінансування, вони до кінця свого існування продовжували лишатися поза компутом. Навесні 1671 р. при коронному війську лишалось всього 500 піших сердюків, але їхня кількість через несплату жолду неухильно зменшувалася [1, с. 639-640]. У вересні того ж року, допомагаючи комплектувати загони гетьмана Ханенка, Собеський шукав контактів з кошовим отаманом Іваном Сірком, через якого збирався “для Ханенка людей збирати, а особливо серденят” [1, с. 689, 696]. Отже, серденята мали й якийсь зв'язок із Січчю, можливо, черпаючи там для себе поповнення.

Водночас сердюцькі полки постійно фігурують і у військах Дорошенка. Уже при початку гетьманування, на раді під Лисянкою в лютому 1666 р., ми бачимо трьох сердюцьких полковників – Федора Михайленка, Матвія Канівця та Василя Волошина, а також трьох запорозьких (вочевидь, піхотних) – Семена Корсунця, Пилипа Івановича та Івана Чорнобиля [15, с. 223]. Тоді ж Дорошенко сповіщав польського короля про розташування їх над Дніпром і Бугом, «щоб вони були пересторогою від степу й Запоріжжя та щоб знову не вибухла якась ребелія» [10, с. 64]. Ці наймані контингенти, швидше за все були створені ще до обрання Дорошенка на гетьманство, але, не виключено, що за його безпосередньої участі, яко генерального

¹ Д. Дорошенко витлумачив цю суперечність не як намір ради ліквідувати наймані полки серденят, а як вимогу вивести з України полк Серденя, що належав до коронного війська й обтяжував населення постоями [10, с. 69-70, 73].

осавада. Так, у листопаді 1669 р. два сердюцьких полки стояли залогою в Умані [1, s. 462,489]. Наприкінці 1670 р., згідно інформації польського коменданта, серденьята брали участь у блокаді білоцерківського замку [1, s. 603]. Козацькі полонені, захоплені в Барі в березні 1671 р., переповідали, що загалом при гетьмані перебуває 5 сердюцьких полків [1, s. 635-636].

Все це дозволяє припустити, що “сердюками” або “серденьятами” сучасники іменували спільноту військових заробітчан-“охотників”, які не мали постійного місця осідку, мандруючи на теренах Східного Поділля та правобережної Наддніпрянщини від одного наймача до іншого. Показово, що коли в березні 1669 р. на Корсунській раді постає питання про розпуск сердюцьких полків, котрі в очах рядового козацтва були провідниками самоправної політики Дорошенка, їх «приговорили роспустити хто откуды пришел, а приматца за домовые работы, а в войско ходити не велели» [7, т. 8, с. 145]. Отже, правобережні козаки сприймали серденьят, як людей прийшлих, до того ж явно не лицарського походження, котрих належало повернути до їх звичних занять (“работы”).

В умовах політичної нестабільності, а надто – постійного дефіциту грошей, серденьята періодично опинялися то в козацькому, то в польському таборах. Білоцерківський комендант Ян Льобель описує серденьят, як відважних найманців, які “шукають служби”, але їх приймають із великим острахом, бо бояться зради. Деякі з них виявляють готовність служити й Речі Посполитій, однак, пише Льобель, “треба б їм [за це – О.С.] щось дати й барву пообіцяти” [1, s. 603]. Водночас, серденьят цінували за відвагу й великий бойовий досвід, набутий на службі у різних володарів. Зауважуючи професіоналізм найманців і прагнучи їхньої лояльності, Ян II Казимир радив коронним регіментарям приваблювати цих “волонтерів і охотників” на свій бік зазвними листами й щедрим жалюванням, відриваючи в такий спосіб від дорошенкової протекції [1, s. 277]. За правління його наступника Міхаала Корибути Вишневецького, відділ сердюків чисельністю в 400-500 чоловік перебував у коронному війську на становищі найманого підрозділу, утримуваного з каси великого коронного гетьмана. Королівський двір, витрачаючи досить великі суми на утримання сердюків, надавав цим найманцям аж ніяк не меншого значення, аніж правобережним козакам пропольського Ханенка, котрі так само отримували грошові субсидії [2, s. 290-291]. В «Репартиції» коронного війська з 1667-1673 рр. серед позаштатних формувань, утримуваних за рахунок екстраординарних сум, значилася сердюцька хоругва Яна Самуеля Мотовила (Motowidło) в кількості 200 ставок (очевидно, близько, 180 жовнірів). Вона мала статус волонтерського підрозділу, на заплату якого було секровано кошти від подимного 1671 р. й 1672 р. допущена до збирання «зимового хліба» (гіберни) [2, s.69].

Етимологія слова “сердюк” не зовсім ясна. «Синопис» Інокентія Гізеля 1680 р. видання, перераховуючи полки, вислани 1679 р. для відбиття турецької навали під Київ, згадував компанійців і сердюків, зазначаючи, що вони «від доброго свого серця так названі, добрі воїни».

Явною даниною романтичній традиції кінця XVIII ст. слід вважати виведення назви від суворої, сердитої вдачі сердюків, поданої в “Истории Русов” [12, с. 19].

За більш обґрунтованою версією Миколи Костомарова, термін походить від турецького “*serdengeçti*” (букв. “відчайдух”, “шибайголова”) – назви волонтерських підрозділів у османській армії, складених з яничарів та сипахів, що виконували особливо небезпечні завдання, отримуючи дуже високу платню й підвищення по службі [5, с. 554-555]. “Серденята – писав Костомаров – есть перевод турецкого слова “серденгести”, что означает “безопасные” [14, с. 261, прим. 3], посилаючись при цьому на повідомлення мемуарів учасника російсько-турецької війни 1735-1739 рр. пруського офіцера Христовора Германа фон Манштейна (1711-1757). Описуючи сутичку з ханськими військами після переправи через Дністер в серпні 1739 р., Манштейн, зокрема згадує, що російські відділи були атаковані Ілія-Калчак-башею, хотинським комендантом «с 6 т. серденгести или конными янычарами, называемыми безопасными» [11, с. 158]. Обігруючи турецьку етимологію слова “сердюк”, Костомаров, таким чином, ніби натякав на запозичення цієї назви для позначення дорошенкових найманців, коли той прийняв османську протекцію.

Микола Крикун критично поставився до цієї тези, зауваживши, що перші згадки сердюків в Україні джерелами набагато раніші за прийняття Дорошенком османського підданства [15, с. 238]. Це однак, ажніяк не заперечує турецького походження самого слова, котре могло з’явитися у вжитку задовго до Дорошенка. Вплив східних звичаїв і військових практик цілком логічно вписується в соціокультурну модель Козацької України, де суто військовий “орієнталізм” пустив міцні корені ще в попередніх століттях [9, с. 94-172; 17, с. 18-23]. Тож поява османських або татарських запозичень в українському мілітарному лексиконі не конче спричинювалася характером політичних відносин. Тривале військове партнерство між гетьманатом, Портою й Кримським юртом, що розпочалося від середини XVII ст., ще більшою мірою посприяло перемішуванню звичаїв і численним взаємним запозиченням.

Ким, власне, були «серденгечти» в османській армії? Система *serdengeçtiler* була особливим типом поповнення елітних частин у постійних військах османської армії (корпуси яничар та сипахів): добровольців, котрі зголосилися до виконання особливо небезпечних бойових завдань в обмін на високу платню й службове підвищення. Як правило, з числа таких волонтерів формувалися ударні загони при штурмах фортець або ж десантні групи в морських операціях, що в силу свого тактичного застосування несли нечувано важкі втрати, котрі могли сягати 80 – 90 % особового складу. Так, наприклад, в битві при Дарданеллах у липні 1657 р. десантна партія з 300 яничарських серден-гечтелерів, висаджених на о. Тенедос, втратила майже 250 вояків, а з 2000 загону добровольців, що прорвалися до блокованого австрійцями гарнізону Буди в травні 1686 р. вціліло заледве 200. Відчайдухам сплачували майже подвоєну плату за участь у таких ризикованих операціях. Окрім цього, тим, хто вижив гарантувалося переведення до одного з шести

привілейованих полків султанської кінної гвардії (altı bölük halkı): сипагів (sipahiyan), сіляхдарів (silahdaran), улүфеджи (ulufeciyan-ı yemin та ulufeciyan-ı yesar), та гарібів (gurebayan-ı yemin та gurebayan-ı yesar), що одержували винятково високе забезпечення [13, с. 301]. За зауваженням дослідників, набір серден-гечтелерів, не був формалізованою процедурою, й регулювався звичаєвою традицією, скріпленою усними домовленостями між наймачем і вояком. При цьому відбір охочих здійснювався з основної маси яничарів, що мали середній рівень бойової підготовки й воєнного стажу. В такий спосіб забезпечувався високий рівень взаємної виручки й взаємодії в найнебезпечніших моментах бою [3, р. 163-164].

Втім, принципи добровільного вербування, матеріальне заохочення, контекст бойового застосування українських сердюків і турецьких серденгестів виглядають цілком тотожними. Таким чином, припущення Костомарова виглядає аргументованим і має цілковиту рацію. При цьому варто зауважити, що турецькі серденгести були не просто окремими ударними підрозділами яничарського корпусу, а особливою системою набору добровольців для виконання небезпечних задач – фактор, котрий так само ріднить їх службу із сердюцькою, що запроваджувала іншу, у порівнянні з козаками, мотивацію служби: гроші, трофеї та кар’єрний ріст.

Головним контингентом, який «затягався» на службу до сердюцьких полків, ставали «охотники» – ті, кого Козацька революція, а згодом і Руїна винесли за рамки традиційного станового суспільства, змусивши «жититися» воєнною здобиччю і грабунком. Одну з найчисельніших категорій військових заробітчан становили випищики – козаки, що були вписані з реєстру, але продовжували брати участь у походах, ідентифікуючи себе з рицарським станом. Із часом комусь із них щастило знову посісти місце в козацьких списках, однак іншим, особливо тим, хто не мав землі та постійної осілости, випадав єдиний можливий варіант – кочове вояцьке життя. Із цього середовища напередодні щорічних кампаній формувалися так звані «охотні» полки, до яких збиралися добровольці, «охочі» волонтери, що їх джерела називають «голотою без роду-племени».

Часто «охотники» утворювали окремі від козацьких тимчасові полки, що виникали здебільшого в порубіжних регіонах, швидко зникаючи та відновлюючись (до таких можна віднести кілька подільських полків – Звягельський, Лисянський, Могилівський, а також полісько-сіверських – Мозирський, Брагинський та Овруцький). Тривале існування судилося тим із них, що контролювали периферійні території, на якій вирували повстанські рухи покозачених селян. Так, у Бузько-Дністровському межиріччі майже до середини 70-х рр. XVII ст. діяли справжні «мікродержави» на чолі з Семеном Височаном, Василем Дроздом та Семеном Кіяшкою-Манжосом, даючи притулок неспокойному «збройному люду», котрий ходив служити то до Молдавії, то на Запорозьку Січ, то по черзі до право- й лівобережних гетьманів. Легендарний ватаг подільських «охотників» Семен Кіяшко, спільно із відділами Григорія Дорошенка, брав участь у бойових діях на Лівобережній Україні влітку

1668 р. разом із московськими військами, але після переходу Поділля під владу поляків у 1671 р., як і інші полковники, виявив згоду служити Михайлові Ханенку [7, т. 8, с. 109, 150; 10, с. 213]. Щоправда, попри складену присягу й отриману «асекурацію», Кіяшко набрав охотників (його вербувальники дійшли навіть до Чернівців) і вирушив разом із молдавським господарем Григорієм Дукою до Волоського князівства [10, с. 395]. Значна частина складу охотницьких формувань не була прив'язаною до службових ґрунтів, як звичайне козацтво, та часто взагалі не мала сімей. Здобуваючи «козацького хліба», «охотники» легко міняли своїх командирів і місце перебування.

Звернімо увагу, що в контексті аналогій із «охотниками»-волонтерами і сердюками, певну подібність за деякими функціями мали також османські *göñüllü* – буквально «волонтери, що воюють з серцем», «з охотою». Ці підрозділи, разом із територіальними ополченнями виставляли й фінансували провінції. Вони належали до провінційних яничарських залог, хоча формально до складу корпусу не входили й не отримували платні, лише користуючись статусом яничара. В багатьох регіонах гьонюлю комплектувалися з місцевого населення без будь-яких спеціальних критеріїв добору. Головним їх завданням була гарнізонна служба у містах і фортецях [13, с.308]. Подібну формацію, але вербовану вже виключно з різноманітного зброю й декласованих елементів, котрі служили лише за військову здобич, утворювали також *akinci* (своєрідний аналог польських лісовчиків) – головна сила авангардів і розвідки султанської армії [4, s. 249-250; 6, s. 155; 13, с. 306-307].

Так чи інакше, але в українській мові слово «сердюк» могло з'явитися, як калька з турецької, позначивши функціонально дуже близьку османській традиції групу найманців-волонтерів, що відчайдушно служить своєму суверену за гроші та військову здобич. Поява терміну «сердюк» позначала, очевидно, не тільки виокремлення нової найманської спільноти, але й потребу її відмежування від інших, аналогічних, найманських ватаг Правобережжя, що існували паралельно. За висловом Марка Блока, «поява слова – це завжди помітний факт, навіть якщо сам предмет вже існував раніше; він відзначає, що настав вирішальний період усвідомлення» [8, с. 91]. Перенесена в Лівобережну Україну разом із втікачами від Дорошенка, традиція іменування найманої піхоти «сердюками» символізувала формування нового військового феномену – найманого піхотного війська національного типу.

Джерела та література:

1. Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque 1795. – Kraków, 1880. – Vol.II. – Cz.1.
2. Hundert Z. Między buławą a tronem. Wojsko koronne w walce stronnictwa malkontentów z ugrupowaniem dworskim w latach 1669-1673. – Oświęcim: Napoleon V, 2019.
3. Murphey R. Ottoman Warfare, 1500-1700. – London: UCL Press, 1999.
4. Özcan A. Akinci //Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. – T. 2. – S. 249-250.
5. Özcan A. Serdengeçti //Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. – T. 36. – S. 554-555.
6. Żygulski Z. Sztuka Turecka. – Warszawa, 1988.
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1873.

8. Блок М. Апология истриии или ремесло историка. – М.,1973.
9. Грибовский В. Социальная типология казачьих сообществ //Казачество в тюркском и славянском мирах /Институт археологии им. А. Халикова АН РТ. – Казань, 2018. – С.94-172.
10. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. –Нью-Йорк: УВАН у США, 1985.
11. Записки Манштейна о России. 1727-1744 /Пер. с французского. – СПб., 1875.
12. История Русов или Малой России. – М.,1846.
13. История Османского государства, общества и цивилизации: В 2 т. /Под ред. Э. Исханоглу. – Москва: Восточная литература, 2006. – Т. 1.
14. Костомаров Н.И. Руина: Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича //Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1905. – Кн. 6. – Т. XV.
15. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира //Крикун М. Між війною і радіою. Козацтво правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: Статті і матеріали. – Київ: Критика, 2006. – С. 205-248.
16. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII ст. – Київ, 1930. – Ч. 2: Рада старшини.
17. Пилюпенко В. Східне обличчя козака Мамаєва //Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Історичні науки. – 2015. – Вип. 134. – С. 18-23.
18. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 pp. – Київ: Темпора, 2006.

References:

1. (1880) Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque 1795. Kraków, Vol. II, Cz. 1. [In Polish]
2. Hundert Z. (2019) Miedzy buławą a tronem. Wojsko koronne w walce stronnictwa malkontentów z ugrupowaniem dworskim w latach 1669-1673. Oświęcim: Napoleon V. [In Polish]
3. Murphey R. (1999) Ottoman Warfare, 1500-1700. London: UCL Press. [In English]
4. Özcan A. Akinci In *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. T. 2. S. 249-250. [In Turkish]
5. Özcan A. Serdengeçti In *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. T. 36. S. 554-555. [In Turkish]
6. Żygulski Z. (1988) Sztuka Turecka. Warszawa [In Polish]
7. Akty, odnosyashhyesya k istoryy Yuzhnoj y Zapadnoj Rossyy, SPb., 1873. [In Russian]
8. Блок М. (1973) Аполлохья устрыы ылы ремесло ысторыка, Москва. [In Russian]
9. Hrybovskiy V. (2018) Socyal'naya typolohyya kazach'yx soobshhestv V *Kazachestvo v tyurkskom y slavyanskom myrax: Kollektynaya monohrafyya* /Ynstytut arxeolohyy ym.A.Xalykova AN RT, Kazan, S. 94-172. [In Russian]
10. Doroshenko D. (1985) Het'man Petro Doroshenko: Ohlyad joho zhyttya i politychnoyi dyyal'nosti. – N'yu-York: UVAN u SShA [In Ukrainian]
11. (1875) Zapysky Manshtejna o Rossyy. 1727-1744 /Per. s francuzskoho, SPb. [In Russian]
12. (1846) Istoriya Rusov yly Maloj Rossyy, Moskva. [In Russian]
13. (2006) Istoriya Osmanskoho hosudarstva, obshhestva y cyvylyzacyy: V 2 t. /Pod red. E.Iskhanohlu., Moskva: Vostochnaya lyteratura, T. 1. [In Russian]
14. Kostomarov N. (1905) Ruyna: Hetmanstva Bruxoveckoho, Mnohohreshnoho y Samojoylovycha V *Kostomarov N.Y. Sobranje sochynenyj. Ystorycheskye monohrafyy y yssledovanyya*. – SPb., Kn. 6, T. XV. [In Russian]
15. Krykun M. (2006) Instrukciya poslam Vijs'ka Zaporoz'koho na Varshavs'kyj sejm 1666 roku i vidpovid" na neyi korolya Yana Kazymyra V Krykun M. *Mizh vijnoyu i radoyu. Kozactvo pravoberezhnoyi Ukrayiny v druhij polovyni XVII – na pochatku XVIII stolittya: Staty i materialy*. – Kyiv: Krytyka, S. 205-248. [In Ukrainian]
16. Okynshevych L. (1930) Central'ni ustanovy Ukrayiny-Het'manshhyuny XVII – XVIII st. – Kyiv, Ch.2: Rada starshyny. [In Ukrainian]

17. Pylypenko V. (2015) Skhidne oblychchya kozaka Mamaya *Visnyk Chernihivs'koho nacional'noho pedahohichnoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky*, вип. 134, p. 18-23. [In Ukrainian]
18. Sokyрко O. (2006). Lytsari druhoho sortu. Naymane viys'ko Livoberezhnoyi Het'manshchyny 1669 – 1726 rr. – Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].

Алексей Сокирко

ORCID identifier 0000-0003-3841-9782

кандидат исторических наук, доцент

Киевский национальный университет им.Т.Шевченко,

исторический факультет

ул.Владимирская, 60, Киев 01033, Украина

sag@univ.kiev.ua

**Украинские сердюки и османские serden-geçti
(к дискуссии об этимологии и бытовании терминов)**

Сердюцкие пехотные полки были основой наемных войск право- и левобережных гетманов второй половины – конца XVII в., сыграв важную роль в военно-политической истории периода Руины. Среди многих вопросов, связанных с их ранней историей, исследователями дебатруется вопрос происхождения названия “сердюк”. В историографии бытовали мнения, что слово происходит от “сердитого” характера воинов, или их верной, “сердечной”, службы гетманам, или же фамилии полковника Серденя. Анализ контекста упоминаний о сердюках в источниках 60 – 70-х гг. XVII в. свидетельствует, что формирования с этим названием были распространены как в армии гетмана Петра Дорошенко, так и в коронном войске. Сам термин обозначал сообщество “охотников” (волонтеров) Правобережного Приднепровья, которые вербовались на наемную службу. Его этимология, скорее всего, происходит от турецкого слова “serden-geçti”, которым обозначали волонтерские формирования янычарского корпуса в османской армии того времени. Serden-geçti были добровольцами, которые за высокую плату и повышение по службе участвовали в особо опасных военных операциях. Система пополнения этих формирований (“serden-geçtiler”) в общих чертах могла послужить образцом для организации наемного службы в армии Петра Дорошенко, и вследствие этого дать им название “сердюцкой”.

Ключевые слова: сердюки, наемные полки, Петр Дорошенко, Османская империя, Гетманщина.

Отримано: 06.10.2019 р.

**CAPTAIN PATRICK GORDON –
PARTICIPANT OF THE CHUDNIVSKIA CAMPAIGN IN 1660**

Andrii Fedoruk

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1305-4898>

Ph.D (History), Associate Professor

Y. Fedkovich Chernivtsi National University

2, Cathedral Str., Chernivtsi, 58012, Ukraine

andrii.fedoruk12@gmail.com

Halyna Yatseniuk

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9916-8246>

Ph.D (History), Associate Professor

Y. Fedkovich Chernivtsi National University

2, Cathedral Str., Chernivtsi, 58012, Ukraine

yatseniuk@ukr.net

This section highlights some aspects of Scottishman Patrick Gordon's involvement in the events of the Chudnivskia Campaign in 1660. The circumstances of his enlistment into the Polish army are revealed. Special emphasis is placed on P. Gordon's relationship with duke Jerzy Lubomirski. An analysis of the messages of the Scotsman's daily notes on the number of Polish troops at the beginning of the designated military event is being carried out. The information from Gordon's Diary concerning the size of the Moscow and Cossack troops is analyzed. The importance of the Scots' testimony about the number of troops on both sides is explored for the study of the Chudnivskia Campaign in contemporary historiography.

Key words: Patrick Gordon, Scotsman, Rzecz Pospolita, officer, Chudnivskia Campaign in 1660, diary, the number of troops, historiography.

Андрій Федорук

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1305-4898>

Кандидат історичних наук, доцент

Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича

Вул. Кафедральна, 2, Чернівці, 58012, Україна

andrii.fedoruk12@gmail.com

Галина Яценюк

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9916-8246>

Кандидат історичних наук, доцент

Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича

Вул. Кафедральна, 2, Чернівці, 58012, Україна

yatseniuk@ukr.net

**КАПІТАН ПАТРИК ГОРДОН –
УЧАСНИК ЧУДНІВСЬКОЇ КАМПАНІЇ 1660 РОКУ**

У цій частині публікації висвітлюються окремі аспекти участі шотландця Патрика Гордона у подіях Чуднівської кампанії 1660 р. Розкриваються обставини його поступлення на військову службу до польського війська. При цьому акцентується особлива увага на

взаємостосунках П. Гордона з князем Єжи Любомирським. Проводиться аналіз повідомлень щоденних записок шотландця про чисельність польського війська на початку означеної воєнної події. Аналізуються відомості зі “Щоденника” Гордона стосовно величини московського і козацького війська. З’ясується важливість свідчень шотландця про чисельність військ обох сторін для дослідження Чуднівської кампанії в сучасній історіографії.

Ключові слова: Патрик Гордон, шотландець, Річ Посполита, офіцер, Чуднівська кампанія 1660 р., щоденник, чисельність військ, історіографія.

Прискіпливе вивчення різних воєнних подій, що відбулися під час протистояння Московської держави з Річчю Посполитою за Україну в 1654 – 1667 рр., вимагає широкого залучення дослідниками значної кількості свідчень безпосередніх учасників і сучасників тих вікопомних бойових зіткнень. Зокрема, це стосується і перебігу волинської кампанії 1660 р., котра більше відома за назвою міста, де відбулося її остаточне вирішення, як Чуднів. Одним з головних джерел, якщо не брати до уваги офіційну документацію, з вивчення цієї воєнної події є щоденні записки шотландця Патрика Гордона (1635 – 1699), який брав активну участь в боях під Любаром, Слободищами і Чудновим, перебуваючи тоді на капітанській посаді в польській військовій службі [2, с. 9-10; 8, с. 241-242]. Завдяки цінним свідченням Гордона можна отримати докладну інформацію про загальне становище війська Речі Посполитої, пануючу в ньому моральну атмосферу, його чисельність та відповідність матеріального забезпечення тощо.

Необхідно відзначити, що участь названого шотландця в подіях Чуднівської кампанії зовсім не була закономірною, а скоріше за все, її можна вважати цілком випадковою. Пояснюється це тим, що він сам в листопаді 1659 р. потрапив, уже другий раз, у польський полон в чині молодшого офіцера шведської армії. Незважаючи на усі зусилля шведів звільнити його, польське військове керівництво не хотіло відпускати Патрика, схиляючи останнього прийняти їхню пропозицію стосовно військової служби [2, с. 9; 8, с. 240]. Останній раз у житті перебуваючи у полоні, Гордон знову постав перед вибором, і з притаманною йому сміливістю відкинув пропозицію Яна Собеського (1629 – 1696), майбутнього польського короля. Мова йшла про роту драгунів, розташовану в землях тоді ще коронного хорунжого, яку йому пропонували очолити. Однак, полонений шотландець заявив, що “юнаком поїхав з вітчизни у пошуках слави, а сидючи по маєтках і квартирах, нічого подібного чекати не слід” [8, с. 240]. Тоді його передали у розпорядження великого коронного маршала і польного гетьмана, князя Єжи Себастьяна Любомирського (1616 – 1667), – однієї з найвпливовіших осіб в Речі Посполитій на той момент, яка багато в чому визначала її політику і стратегію. Проте і цей польський високопосадовець спочатку отримав відмову Патрика, оскільки впертий шотландець не хотів й надалі залишатися у чині прапорщика “в жодного володаря у всьому Християнському світі” [8, с. 240]. Нарешті обидві сторони дійшли компромісу, зійшовшись на званні драгунського квартирмейстра. За словами О. Брікнера, “як видно, Гордон вмів скласти собі хорошу

репутацію хороброго воїна, досвідченого офіцера. На нього іноді у шведському війську покладали різні грошові доручення” [2, с. 9]. Не випадково ще фельдмаршал Роберт Дуглас доручив формування своєї лейб-роти саме цьому шотландцю, котрий потім відстоював його інтереси перед самим шведським королем – Карлом X Густавом (1622 – 1660). Крім того, Патрик наполегливо осягав військову справу, внаслідок чого під кінець Північної війни 1655 – 1660 рр., він перетворився на досвідченого ветерана, якого усе більше цінували у військах [8, с. 237].

Вирізняючись завзяттям і старанністю, Гордон завжди вимагав того самого від своїх підлеглих, якщо вони у нього з'являлися. У цьому зв'язку примітними є його настанови під час походу по території Польщі своїй першій роті драгунів, набраній за наказом Любомирського з полонених шведів: “в ніякому випадку не застосовувати насилля стосовно жодної людини; задовільнятися тим частуванням, що їм можуть надати селяни; здоровим особливо доглядати за хворими, допомагати їм пересуватися і розташовуватися на квартирах... Я обіцяв піклуватися про їх розміщення..., забезпечити як можна скоріше добротним і теплим одягом і чоботами” [4, с. 21-22]; крім цього, він ще нище додавав: “я дотримувався строгої дисципліни, а коли скарги засвідчувалися свідками або іншим чином, суворо карав [винних]” [4, с. 40]. Такі заходи можуть показатися, на перший погляд, досить природніми, але то був час повсюдних зловживань, жорстокостей і вимагань, коли в поході чи на постой офіцери і солдати поводитися зі своїм народом не набагато краще, ніж супротивник, а командири часто обирали власних воєвків. Патрик Гордон, який також побував рядовим, щиро і ретельно піклувався про своїх людей, нерідко співчував їм і робив усе можливе, щоб довірений йому драгунський підрозділ був найкращим чином вишколений, екіпірований і озброєний. Як говорилося пізніше в грамоті від 2 липня 1661 р., скріпленій видатним полководцем тієї епохи – князем Єжи Любомирським, командир його особистої драгунської роти “здобув славу і честь та повністю виправдав ім'я шотландця, знамените повсюди військовою доблестю” [4, с. 96].

Що ж до Чуднівської кампанії 1660 р., то ще до її початку Гордон обіймав достатньо високий пост командира лейб-драгунів (здвоєної роти з 200 осіб) маршала Любомирського, одного з двох польських головнокомандуючих в означених військових подіях, і був дуже близький до свого безпосереднього начальника. Стосовно ж створення лейб-роти, він сам писав: “причина полягала в тому, що гетьман втратив надію завести новий драгунський полк. До того ж магнати, які мають особисті роти, повинні розпускати їх заради набору повного регулярного полка, але не бажають з ним розлучатися, як з почесним привілеєм, а особливо через вигоди, котрі вряди пожинають за їх допомогою” [4, с. 53]. Загалом маршал Єжи Себастьян Любомирський, він же польний коронний гетьман, формально підпорядковувався великому гетьману Станіславу Ревері Потоцькому (1589 – 1667), але через старість і немічність останнього, брав самі важливі стратегічні рішення на себе. Тому помітна

роль відводилася і одному з його найкращих командирів. У грамоті Любомирського останній називається капітан-лейтенантом [4, с. 96]. Де-юре Патрик не був затверджений у чині капітана польського війська, але фактично він обіймав саме капітанську посаду.

Слід зауважити, що ґрунтована, майже поденна розповідь шотландця стосовно підготовки кампанії з польського боку не в усьому узгоджується з дослідженнями сучасних українських і польських науковців. Наприклад, у своєму “Щоденнику” ним подається не тільки склад дивізії Ежи Любомирського, але і чисельність інших військових частин: “вересня 20. Гетьман, повернувшись з Руського Лемберга, перейшов р. Буг. Інфантерія була вишикувана єдиним фронтом, і при об’їзді гетьманом кожний полк давав залп дрібними зрядами.

Були полки:

Фельдмаршальський, під командою полковника Гізи, добре обмундирований і озброєний, – в 10 ротах 1000 осіб.

Воеводи Сандомирського, під командою полковника де Вільямса – 10 рот, 900 осіб.

Генерал-майора Целарі – 8 рот, 800 осіб, і рота драгунів, 60 осіб.

Генерал-майора Гротхауса – 8 рот, 800 осіб.

Полковника Немирича – 8 рот, 900 осіб.

Полковника Корицького – 6 рот, 600 осіб.

Полковника Чернеці – 5 рот, 200 осіб.

Воеводи Познаньського – 8 рот, 700 осіб.

Полковника де Бюї – 8 рот, 900 осіб, і рота драгунів, 100 осіб.

Князя Михайла Радзівілла – 4 роти під командуванням підполковника Фітінґхаузена, 200 осіб” [4, с. 54-55].

Стосовно ж чисельності інших польських військ, Гордон наводить такі дані: “ми їздили з нашим гетьманом в стан татар, які розташувалися в розсипну, без будь-якого ладу чи порядку. Ми повернулися до армії, котра пройшла милою і з’єдналася з дивізією Виговського, числом біля 2000” [4, с. 56], а про військові сили під керівництвом Потоцького, він говорив: “ми перейшли гать поблизу міста Костянтинова, де з’єдналися з дивізією [великого] коронного гетьмана, числом біля 8000” [4, с. 56].

Проаналізувавши цифрові дані чисельності польського війська, які навів у своїх записках Патрик, неоднозначну думку висловив В. Герасимчук, який зазначив, що “із всього війська ми знаємо найліпше число піхоти з дивізії Любомирського і то не тільки всієї загалом, але навіть і число людей в поодиноких регіментах. Подав нам в своїм деннику Патрік Гордон, яко один із ближших до Любомирського і наглядний учасник перегляду під Криловом. По його рахунку всієї піхоти в 9 регіментах було 7.160. Сї цифри власне після його дневника наведено. У Потоцького мало бути по його словам 8.000. Але се вже мусить бути рішучо за низка цифра з огляду на се, що дивізія Потоцького, яко начального вождя, чисельно переважала дивізію маршала” [3, т. 110, с. 53]. Втім, співставляючи відомості шотландця з повідомленнями інших наявних писемних джерел, український

дослідник провів власні підрахунки польського війська. За ними військові сили обох польських головнокомандуючих чисельно дещо різнилися. “Перевагу, хоч незначну, – писав Герасимчук, – мала дивізія Потоцького. Число піхоти, наємної, чужосторонньої, можемо подати в приближеню на 10-13.000 і вона розпадала ся по всій правдоподібности на 13 регіментів: на 9 підчинених Любомирському а 3, взглядно 4 Потоцькому. Що до кавалерії, то могло її бути 17.000 або й більше, вона ділила ся на 18 полків: 7 Любомирского а 11 Потоцького” [3, т. 110, с. 54]. При цьому слід відзначити, що стосовно кількості війська під керівництвом маршала Єжи Себастьяна Любомирського беруться за основу цифри усе-таки наведені у щоденнику Патрика. Хоча, при цьому, не можна повністю відкидати і наявності у шотландця деякої упередженості щодо загальної чисельності війська під командуванням Станіслава Ревери Потоцького. Чим така суб’єктивність усе ж мотивувалася, важко говорити, але те що повідомлення Гордона суттєво доповнюють і уточнюють наявні данні по чисельності польського війська за окремими частинами, не має ніякого сумніву.

Щодо кількості польської артилерії, то шотландець наводить дані тільки по дивізії Любомирського: “було доставлено десять гармат, 4 з яких стріляють 6-фунтовими ядрами і 6 – 3[-фунтовими], а також 8 підвод з бойовими припасами” [4, с. 54]. Ці дані чисельності артилерії сучасні дослідники також беруться за певну основу, але в польській історіографії з цього приводу існують й інші думки. За спостереженнями Р. Романьського: “обидві дивізії були оснащені гарматами. В дивізії Станіслава Потоцького знаходилося 10 гармат польових і одно більше, облогове, можливо чвертькартауна, а в дивізії Любомирського – 4 гармати шестифунтові та 6 гарматок трифунтових. Під кінець вересня генерал Вольф привіз декілька гармат великої ваги (можливо також чвертькартауни) і 5 мортир, а 1 жовтня до обозу коронних військ прибув Ян Замоєський також з кількома гарматами, на жаль, невідомої ваги. Не була то дуже сильна артилерія” [11, с. 16]. Отож свідчення Патрика Гордона стосовно кількості гармат у польському війську не є вичерпною, а потребує деяких уточнень і доповнень з боку наявних інших писемних джерел по Чуднівській кампанії.

За даним шотландця чисельність союзного татарського війська була достатньо значною. Як він сам писав, коли перебував у Луцьку, “сюди прийшов татарський гонець і повідомив, що Нурадин-султан з’явився в Україну з 40 000 татар і очікує нас в полі поблизу [...]” [4, с. 55]. З приводу величини татарського війська між українською та польською історіографіями є деякі розбіжності. Якщо В. Герасимчук, погоджуючись з даними Патрика, усе ж говорить, що “ту так само деякі реляції не годять ся, але більшість їх і то походячих від наочних свідків, одногласно подають певну цифру 40.000” [3, т. 110, с. 54], то А. Хнілко вважав: “бойовий стан татарської орди під керівництвом нурадин-султана був 15000, не враховуючи небоювих люде” [9, с. 45]. Думку останнього повністю підтримав і Романьський, який також стверджує, що “союзник хан татарський прислав допоміжний корпус, що складався

з кінних чамбулів, який налічував 15 000 – 20 000 воїнів. Їхнім командиром був нурадин-султан Сафер-Гірей” [11, с. 17]. Обидва польські автори розглядали татарську кінноту лише як додаткову силу для коронного війська. З такими твердженнями не погоджується український дослідник О. Мацьков, але він теж не довіряє чисельності війська нурадин-султана, яку подав у своїх записках Гордон. На його думку кількість татар не перевищувала 15 000 осіб [7, с. 155]. Таким чином, дані шотландця щодо величини татарського війська підтримав лише Герасимчук, а інші сучасні дослідники Чуднівської кампанії 1660 р. вважають її перевищеною.

Тепер необхідно звернути увагу на те, що Патрик Гордон у своєму “Щоденнику” говорить про військові сили протилежної сторони, тобто під керівництвом московського воеводи Василя Шереметєва (1622 – 1682), переяславського полковника і наказного гетьмана Тимофія Цицюри (р. н. невід. – п. після 1671), а також українського гетьмана Юрія Хмельницького (1640/41 – 1681). Про чисельність об’єднаного війська перших – шотладець говорить дуже стисло: “від перебіжчиків ми дізналися, що московитів біля 15 000 і козаків стільки ж...” [4, с. 56-57]. В сумі, виходить з повідомлення Гордона, що воно становило 30 000 осіб. Серед українських, польських і російських дослідників з цього приводу не має єдиної думки. Неодноразово вже згадуваний В. Герасимчук вважав, що у Шереметєва було 19 200 осіб, а у Цицюри – понад 20 000 осіб [3, т. 110, с. 44]. У польській історіографії надають перевагу думці, що військо московське налічувало 33 000–34 000 осіб, а козаків, які були з ними – біля 20 000 осіб [9, с. 49-52; 11, с. 19-20]. В сучасній російській історіографії, І. Бабулін, який присвятив окрему публікацію війську В. Шереметєва, на основі співставлення різних даних документальних і наративних джерел, вирахував, що воно становило 15031 особу на початок Чуднівської кампанії [1, с. 39-40]. Натомість Мацьков дійшов до висновку: “військо наказного гетьмана загалом нараховувало не більше 15 тис. козаків та дейнек” [5, с. 152]. Все це свідчить, що останні дослідження, у своїх підсумках, майже збігаються з повідомленням Патрика про чисельність військових сил Шереметєва і Цицюри в означеній военній події.

Складніша справа з чисельністю війська Хмельницького. Завдяки свідченням шотландця про це є два повідомлення: перше – “від нашого роз’їзду, висланого на розвідку, ми дізналися, що Юрась Хмельницький, який йшов з великим військом козаків на допомогу, або виручку, московитам, повернув назад” [4, с. 63]; друге – “до світанку повернувся наш роз’їзд, який доставив декілька полонених козаків з сотником, або капітаном, і надійні відомості, що козацький гетьман Юрась Хмельницький іде на нас і стоїть табором під Слободищем що найменше з 40-тисячним військом” [4, с. 63]. Як видно з повідомлення Гордона, в українського гетьмана були досить значні військові сили. Проте, наскільки ця чисельність козацького війська приймається у сучасних дослідженнях. На думку Герасимчука, “правдоподібно більше його не було як 30.000” [3, т. 113, с. 46]. Польські історики, в основному,

приймають кількість війська Ю. Хмельницького у 40 000 осіб [9, s. 96; 11, s. 20]. Тільки нещодавно Л. Оссолінський дійшов до висновку, що козацьке військо могло становити не більше 20 000 осіб [10, s. 31]. Однак, ґрунтовне дослідження, проведене О. Мацьковим, дає підстави погодитися, що військо українського гетьмана “під час проведення осінньої кампанії складало близько 16-17 тис. осіб” [6, с. 15]. Виходить, що крім окремих представників польської історіографії, дані про величину військових сил Юрія Хмельницького, подані в записках Патрика Гордона, не знаходять належної підтримки і вважаються істотно завищеними.

(Далі буде)

Джерела та література:

1. Бабулин И. Состав русской армии в Чудновском походе 1660 года // Рейтар, 2006. – № 28. – С. 22-41.
2. Брикнер А. Патрик Гордон и его дневник. – СПб.: Тип. В. Балашева, 1878. – 182 с.
3. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1912. – Т. 110. – С. 31-54; 1913. – Т. 113. – С. 44-68.
4. Гордон П. Дневник, 1659 – 1667 / Перевод, статья, примеч. Д. Федосова; Отв. ред. М. Рыженков. – М.: Наука, 2003. – 315 с.
5. Мацьков О. Проблема чисельності армії Т. Цицюри у Чуднівській кампанії 1660 року // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка, 2017. – Вип. 10. – С. 146-155.
6. Мацьков О. Чисельність армії Ю. Хмельницького у Чуднівській кампанії 1660 року: спроба з'ясування // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 12-17.
7. Мацьков О. Роль і місце кримського чинника у Чуднівській кампанії 1660 року: постановка проблеми // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. – Вип. 6. – С. 154-161.
8. Федосов Д. Клинок, перо и “бунташное время” // Гордон П. Дневник, 1659 – 1667 / Перевод, статья, примеч. Д. Федосова; Отв. ред. М. Рыженков. – М.: Наука, 2003. – С. 233-263.
9. Hniłko A. Hniłko A. Wyprawa Cudnowska w 1660 roku. – Warszawa: Wojskowy instytut naukowo-wydawniczy, 1931. – 190 s.
10. Ossoliński L. Kampania na Ukrainie 1660 roku. – Warszawa, 2000. – 68 s.
11. Romański R. Cudnów 1660. – Warszawa: Bellona, 1996. – 192 s.

References:

1. Babulin I. (2006) Sostav russkoj armii v CHudnovskom pokhode 1660 goda. *Rejtar*. 28. 22-41. [in Russian].
2. Brikner A. (1878) *Patrik Gordon i ego dnevnik*. Sankt-Peterburg: Tipografiya V. Balasheva. [in Russian].
3. Herasymchuk V. (1912-1913) Chudnivs'ka kampaniia 1660 r. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*. T. 110, 113. L'viv: Z dpuk. Hauk. T-va im. Shevchenka. 31-54, 44-68. [In Ukrainian].

4. Gordon P. (2003) Dnevnik, 1659 – 1667. In D. Fedosova (perevod); M. Ryzhenkov (otv. red.). Moskva: Nauka [in Russian].
5. Mats'kov O. (2017) Problema chysel'nosti armii T. Tsytsiury u Chudnivs'kij kampanii 1660 roku. *Visnyk Kam'ianets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu im. Ivana Ohiiienka*. Istorychni nauky. Vyp. 10. Kam'ianets'-Podil's'kyj: Kam'ianets'-Podil's'kyj natsional'nyj universytet im. I. Ohiiienka. 146-155 [In Ukrainian].
6. Mats'kov O. (2017) Chysel'nist' armii Yu. Khmel'nyts'koho u Chudnivs'kij kampanii 1660 roku: sprobа z'iasuvannia. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*. Serii: Istorii. Vyp. 1, ch. 1. Ternopil': Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka. 12-17 [In Ukrainian].
7. Mats'kov O. (2017) Rol' i mistse kryms'koho chynnyka u Chudnivs'kij kampanii 1660 roku: postanovka problem. *Problemy istorii krain Tsentral'noi ta Skhidnoi Yevropy*. Vyp. 6. Kam'ianets'-Podil's'kyj: Kam'ianets'-Podil. nats. un-t im. I. Ohiiienka. 154-161 [In Ukrainian].
8. Fedosov D. (2003) Klinok, pero i “buntashnoe vremya”. Gordon P. *Dnevnik, 1659 – 1667*. D. Fedosova (perevod); M. Ryzhenkov (otv. red.). Moskva: Nauka. 233-263 [in Russian].
9. Hniko A. (1931) Wyprawa Cudnowska w 1660 roku. Warszawa: Wojskowy instytut naukowo-wydawniczy [in Polish].
10. Ossoliński L. (2000) Kampania na Ukrainie 1660 roku. Warszawa [in Polish].
11. Romański R. (1996) Cudnow 1660. Warszawa: Bellona [in Polish].

Андрей Федорук

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1305-4898>

Кандидат исторических наук, доцент
Черновицкий национальный университет имени Ю. Федьковича
Ул. Кафедральная, 2, Черновцы, 58012, Украина
andrii.fedoruk12@gmail.com

Галина Яценюк

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9916-8246>

Кандидат исторических наук, доцент
Черновицкий национальный университет имени Ю. Федьковича
Ул. Кафедральная, 2, Черновцы, 58012, Украина
yatseniuk@ukr.net

Капитан Патрик Гордон – участник Чудновской кампании 1660 г.

В этой части публикации освещаются отдельные аспекты участия шотландца Патрика Гордона в событиях Чудновской кампании 1660 г. Раскрываются обстоятельства его поступления на военную службу в польское войско. При этом акцентируется особое внимание на взаимоотношениях П. Гордона с князем Ежи Любомирским. Проводится анализ сообщений ежедневных записок шотландца о численности польского войска в начале обозначенного военного события. Анализируются сведения из “Дневника” Гордона относительно величины московского и казацкого войск. Выясняется важность свидетельств шотландца о численности войск обеих сторон для исследования Чудновской кампании в современной историографии.

Ключевые слова: Патрик Гордон, шотландец, Речь Посполитая, офицер, Чудновская кампания 1660, дневник, численность войск, историография.

Отримано: 14.12.2019 р.

USE OF POLITICAL AND IDENTIFICATION WORDS "PARTY OF UKRAINE", "TOGOBIC UKRAINE", "BOTH SIDE OF THE DNEPR", "THIS SIDE OF THE DNEPR" (1673 – 1686)

Taras Chukhlib

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>

DSc (History)

Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

kontrabas20@ukr.net

The article describes the terminological essence of such historical concepts as "the Dnieper side", "the other side of the Dnieper", "the two-sided Ukraine", "this Dnieper side". On the basis of diachronous-semantic analysis and other methods of study of texts of official documentation of the Zaporozhye, Crown of Poland and Moscow Kingdom for 1673 - 1687, it is proposed the following important conclusion: these conceptual phrases are widely used by the officials of these states in several semantic meanings, in particular, denoted both the Right Bank and the Left Bank of Ukraine. Also it was revealed that the territory under the former Eastern provinces of the Polish-Lithuanian Commonwealth received the permanent political name "Ukraine", and also had other synonymous names - "the side of the Dnieper", "the two-sided Ukraine". The same name the Left-Bank districts ("regiments") of the Zaporozhian Troops had, which were politically dependent on the Moscow kingdom and were also labeled as "the Dnieper Ukraine", "the other side of the Dnieper." This semantic-synonymous series was reflected in the diplomatic and governmental correspondence of the states of Central, Eastern and Southeastern Europe. In addition, at this time, such language phrases of localization-ethnonymic character as "Ukrainian people" functioned.

Key words: "Ukraine", Zaporozhian Army, "Ukrainian people", "Dnieper side", "Transdnieper side", Petro Doroshenko, Ivan Samoilovich.

Тарас Чухліб

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>

Доктор історичний наук,

провідний науковий співробітник

Інституту історії України НАН України

Вул. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна

kontrabas20@ukr.net

УЖИВАННЯ ПОЛІТИКО-ІДЕНТИФІКАЦІЙНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ «СТОРОНА УКРАЇНИ», «ТОГОБІЧНА УКРАЇНА», «ОБОХ СТОРІН ДНІПРА», «ТОЙ БІК ДНІПРА», «ЗАДНІПРСЬКА СТОРОНА» (1673 – 1686 рр.)

У статті розкривається термінологічна сутність таких історичних понять як «сторона Дніпра», «той бік Дніпра», «тогобічна Україна», «Задніпрська сторона». На основі діахронно-семантичного аналізу й інших методів дослідження текстів офіційної документації Війська Запорозького, Корони Польської та

Московського царства за 1673 – 1687 рр. автор робить такий важливий висновок: дані понятійні словосполучення у зазначений період широко використовуються урядовцями цих держав у кількох семантичних значеннях, зокрема позначала як Правобережну так і Лівобережну України. Також вчений підсумовує, що підлегла Війську Запорозькому територія у межах колишніх східних воеводств Речі Посполитої отримала сталу політичну назву «Україна», а також мала інші синонімічні самоназви – «сторона Дніпра», «тогобічна Україна». Так само називалися і лівобережні полки Війська Запорозького, які були у політичній залежності Московського царства та з маркувалися ще і як «Задніпрська Україна», «той бік Дніпра». Цей семантично-синонімічний ряд відображався у межах дипломатичної та урядової переписки держав Центральної, Східної та Південно-Східної Європи. Окрім того, у цей час функціонували такі мовні словосполучення локалізаційно-етнонімічного характеру як «український народ».

Ключові слова: «Україна», Військо Запорозьке, «український народ», «сторона Дніпра», «Задніпрська сторона», Петро Дорошенко, Іван Самойлович.

Нами вже неодноразово висвітлювалися різні проблеми діяхронно-семантичного наповнення багатьох мовних понять Війська Запорозького, які мали у своїй основі словотворчу одиницю «Україна», а також тлумачилися похідні від нього понятійні слова та словосполучення. Зазначимо, що у попередніх розлогіх розвідках, що були опубліковані в академічному щорічнику «Україна в Центрально-Східній Європі» протягом 2015 – 2018 рр., розкривався історико-лінгвістичний матеріал, який вивчав такі понятійні моделі як «Українська держава», «Український народ», «Українські козаки», «мила отчизна Україна» тощо [12-16]. У даній статті хочемо ознайомити наукову спільноту з нашими дослідженнями, які у хронологічному відношенні охоплюють 1673 – 1686 рр., тобто роки, коли Українська держава, що виникла за гетьманування Богдана Хмельницького вже була розділена на два великих державних утворення – Правобережну і Лівобережну України. Власне, у зв'язку з таким політичним поділом в офіційному дискурсі колись єдиного Війська Запорозького і виникають досліджувані нами термінологічні поняття. У статті аналізується джерельний матеріал, який стосується останніх років гетьманування Петра Дорошенка на Правобережній Україні, а також періодів правління Юрія Хмельницького (частина Правобережжя) та Івана Самойловича (Лівобережжя).

* * *

Понятійні словосполучення «*сія сторона Дняпра*», «*она сторона Дняпра*» є дуже давніми і зустрічаються вже у літописах давньої Русі-України. При цьому слово «сторона» в окремих випадках писалося як «страна», а займенники «она» і «сія» вживалися в залежності від місця знаходження літописця та локалізували Правобережжя або Лівобережжя. Наприклад, в Іпатіївському зводі літописів у записі за 1193 р. читаємо: «Боурчевичи приьхаша по **оноу сторонь Дньпра** противу Канева и не Бхаша на **ону сторону**, но рекоша Святославоу и Рюрикови: аж вам любо, едите к нам на **сию сторону**» [9, с. 21-24].

У листі кошового отамана Запорозької Січі Лук'яна Андрієвича з Чортomla від 9 січня 1673 р. до лівобережного гетьмана Івана

Самоїловича не тільки кілька разів згадується слово «Україна», але й вживаються такі прості й складні локалізаційні словосполучення як «ця сторона Дніпра»², «ваша сторона», «вся Україна»: «1) «...Турський салтан до нього (Петра Дорошенка. – Т. Ч.) пише цими словами, щоб **у всій Україні** вогнем попалили **на цій стороні Дніпра** (Правобережжі. – Т. Ч.) і **на вашій стороні** (Лівобережжі. – Т. Ч.)...» [5, т. XI, с. 112-113]. Як бачимо, Л. Андрієвич називав Лівобережню Україну «вашою стороною [Дніпра]» та застосовував щодо неї займенник «ваша», тобто визнавав, що вона у політичному відношенні підпорядковувалася гетьману Івану Самоїловичу. При цьому кошовий отаман називав правобережне Військо Запорозьке, що знаходилося під монаршою владою турецького султана Мегмеда IV Авджи та підпорядковувалося гетьману Петру Дорошенку в одному випадку «цією стороною Дніпра», а в іншому – «всією Україною» [про відносини султана Османської імперії Мегмеда IV Авджи та гетьмана Петра Дорошенка див. докладніше у нашій статті: 12, с. 93-135]. Окрім того, одночасно «всією Україною» Л. Андрієвич також маркує Лівобережжя, Правобережжя і Запорожжя.

Воєвода московського гарнізону в Києві Г. Козловський у своїй відписці до Москви від 28 лютого 1673 р. зазначав, що житель м. Переяслава грек Павло Ростан приїхав до міста Баришівка на Київщині і розповів, що (мовою оригіналу): «И Яков де Лизогуб говорил: ведомо им чинитца, что по указу Его Царского Пресветлого Величества, гетман Иван Самоїлович с Войском Запорожским хочет переходить **на ту сторону Днепра на Дорошенка** и на них войною; да и та ведомость есть, что Великий Государь, Его Царское Пресветлое Величество, своею государскою особою будет **на Украине...**» [5, т. XI, с. 165-166]. Цікаво, що ще один грек, житель Константинополя (Стамбула) купець Леонтій Ходжи Ардан у той же час розповідав московським представникам, що «приехал он в малороссийские города из Волоской земли из города Яс...; А что де великий государь изволит своею Царского Величества особою во многих своих государских силах **на Украину** итти, того он в **Волоской земле** не слышал. А **той стороны Днепра черкасскими городами** идучи, слышал» [5, т. XI, с. 178]. Тут в одному семантичному ряду поряд з «Україною» вживаються така власна назва як «Волоська земля», а «та сторона Дніпра» (очевидно, що йшлося про Правобережжя) означається ще як «черкаські городи».

У грамоті царя Московської держави Олексія Михайловича до київського митрополита Йосифа Тукальського від 17 березня 1673 р.

² Понятійні словосполучення «*сія сторона Дніпра*», «*она сторона Дніпра*» є дуже давніми і зустрічаються вже у літописах давньої Русі-України. При цьому слово «сторона» в окремих випадках писалося як «страна», а займенники «она» і «сія» вживалися в залежності від місця знаходження літописця та локалізували Правобережжя або Лівобережжя. Наприклад, в Іпатіївському зводі літописів у записі за 1193 рік читаємо: «Боурчевичи приїхаша по **онои сторонь Дньпра** противу Канева и не Ъхаша на **ону сторону**, но рекоша Святославоу и Рюрикови: аж вам лубо, едите к нам на **сию сторону**» [9, с. 21-24].

читаємо: «...Для чего между нас Великим Государем, Нашим Царским Величеством, и братом нашим, Великим Государем, Его Королевским Величеством, и в Андрусовском договоре постановлено **Украине задніпрської сторони** бытии под владением Его Королевского Величества» [5, т. XI, с. 204]. Якщо в мовному тезаурусі московського проєктора лівобережного Війська Запорозького уживалася така лексична модель як «Україна задніпрської сторони», то значить мусила бути й «Україна незадніпрської сторони», тобто та, яка була не з «великогосударського боку» - Правобережна Україна.

26 червня 1673 р. московський цар отримав листа від польського короля Михайла Корибути Вишневецького в якому говорилося: «...зволила його царська величність через піддячого Прокопа Возниціна об'явити королівській величності послам поданий був зі сторони його царської величності спосіб відізвання Дорошенка від салтана турського, коли б його королівська величність **з Україною, на тій стороні Дніпра будучю**, під володіння його царській величності уступив...; По достоїнству його королівській величності послы при 4 статті Андрусівського договору стояли, в якій написано, що через перемирний час ніхто із них великих государів один другому государю **в сторону України** вступатись не має» [5, т. XI, с. 370].

10 березня 1674 р. московський цар у листі до молдавського господаря Ш. Петричейку писав: «...Указали **Украину тое сторони Днепра** усмирить и со семи владеньями и землями вашими хотите быть под нашею великого государя самодержавною високою рукою в подданстве» [10, с. 17]. Як бачимо, «Україну на тій стороні Дніпра» можна було «уступити», тобто передати під політичну зверхність від одного монарха іншому. Також «Україну тієї сторони Дніпра» (тобто - Правобережжя) треба було «усмирити», адже вона як суб'єкт тогочасних політичних відносин не хотіла визнавати владу московського царя.

В інформації, яка надійшла 20 березня того ж року до Варшави з Меджибожа зазначалося, що «Гетьманом **на тій стороні від Дніпра**, Лизогуб (?), підтримуваний Москвою... Дорошенко з воеводами не хоче підтримувати стосунків» [1, s. 1421]. 20 липня до гетьмана Івана Самойловича звертається полковник Подільського полку Михайло Зеленський: «...А якщо ляхські війська наступлять, то договори з ними чинити, а на нас війну все обернути і **на всю обох сторін Дніпра України**» [5, с. 540]. Під час переговорів з московськими послами влітку того ж року Петро Дорошенко виголосив промову, яка була записана царськими посланцями й увійшла до історіографії під назвою (мовою оригіналу) «Речь Гетмана Петра Дорошенка, изъясляющая выгоды к принятию им Российского подданства». При цьому слово «Україна» вживалося гетьманом неодноразово та у різних смислових комбінаціях. Насамперед, потрібно зазначити, що правобережний гетьман чітко вживав його як політичну назву країни, тобто, політонім, яка перебувала під його владою: «...вірний підданий Його Царській Величності буду, **з усією стороною України, яка під мою владою знаходиться**» [У російському перекладі: «...верный

подданный Его Царского Величества буду, со всею стороною Украйны, которая под моею властию обретається»: 7, с. 259].

24 січня 1675 р. у листі кошового отамана Івана Сірка до короля Речі Посполитої Яна III Собеського повідомлялося, що із Запорозької Січі до Польщі було споряджене посольство, яке «**тим боком Дніпра** для безпеки відправилося» [3, с. 211]. У листі від 18 вересня 1676 р. до охотницького полковника І. Новицького лівобережний гетьман І. Самойлович писав: «...Богу від усіх нехай буде благодаріння, поневаж **отчизну нашу розторгнену Украйну привів під єдиного монарха і регімент** (управління гетьмана – Т.Ч.) у з'єднання» [8, арк.111-112; 2, с. 14-15]. Даний фрагмент тексту дуже цікавий з огляду на розуміння гетьманом Самойловичем політичної роз'єднаності «обох сторін Дніпра» між двома державами та пропозиції вирішення даної проблеми шляхом її об'єднання під скіпетром одного монарха.

6 лютого 1677 р. у черговому посланні до московського царя Федора Олексійовича гетьман Іван Самойлович писав з Батурина (мовою оригіналу): «...Как бы нас Войско Запорожское и святое православие искоренити и в ни во что обратити (а не токмо зде **в Украине**, но и в Литве и по Белой Руси на поругание всему нашему малоросийскому народу церкви Божии православные униатам гонити и к униии насилством принуждати и привращати поволили)...; давно совершенно с **тое стороны Украйну**, не имея в руках своих Турком при принужденных... к поко договорам, кроме **сей стороны**...; на **сю сторону Днепра** целости здоровья своего, приехал в Белу Церковь и тогда сей нынешней комендант белоцерковский безвинно толь знатного **на Украйне** человека, особого своего некоего отмщения досадительства, с сего света погубил...» [5, т. XIII, с. 19-20].

6 лютого 1677 р. посол Війська Запорозького до московського царя Іван Мазепа розповідав у Малоросійському приказі: «**На сей и на той сторонах Днепра**, милости Божии и великого государя праведными молитвами и счастием, дал Бог, все смирно...; Карпа Мокреева, бывшего писаря войскового при Многогрешном, **из Украйны** с жжено и с детьми и с животы высаать вон...; Гоголь отзываясь с **королевские стороны полского** [короля] казацким гетманом, стоит на Полесье близко Киева и присылает в Украйну на **сю сторону Днепра** прелесные свои листы, устрашивая войски королевского величества и турского салтана приходом под Киев и на **всю Украйну**...» [5, т. XIII, с. 23-24]. 6 березня того ж року гетьман Іван Самойлович писав до Москви: «...Понеже я со всем Войском Запорожским и **народом обосторонним целое Украйны** пребываю...; неложно удерживаю и обнадеживаю, шатающихся с Украйны **по сторонам [Днепра]** к себе привлекаю» [5, т. XIII, с. 33, 35]. У даному випадку бачимо дуже цікаве висловлювання – «народ обохсторонній цілої Украйни».

У дипломатичній інструкції за 1677 р., яка була надана посольству Війська Запорозького до Московського царства й називалася «Інструкція до Великого Государя нашого, до Його Царської Величності, від мене гетьмана Івана Самойловича, гетьмана Війська Його Царської Пресвітлої Величності

Запорозького, і усієї військової Генеральної Старшини, іменем усіх Полковників, Сотників, Осавулів, Отаманів і меншого Війська Запорозького, городового товариства і посольства **Народу Українського**, в потрібних справах його ж Великого Государя і наших військових, послам нашим, особам військовим генеральним, Івану Домонтовичу судді, Саві Прокоповичу писарю, дана в Батурині, 1677 року, березня в 6 день» у другому пункті говорилося: «2. Також і **з цієї сторони Військо правління мого**, які б послали туди для оборони, особливо тих полків подніпрських, Лубенського, Миргородського, Гадяцького і Полтавського, **козаки Українські**, які поблизу Чигирина і Запорожжя знаходяться, не тільки не встигли б підти..., а інші до Поляків йшли **з України**, а інші до Турків і в інші в які держави сторонні» [5, т. XIII, с. 39]. Під час переговорів у Москві було зазначено: «...Могла б та фортеця (Чигирин. – Т. Ч.) в цілості на славу його Великого Государя в Україні тим образом затриматися, і **всю Україну, а особливо сю сторону**, від небезпеки оборонити...; А не затримав би тієї чигиринської кріпості, розсуди усі небезпеки воїнські, переживаємо, щоб той лукавий поганець, прийшов у **ту там Україну і сторону**, не похотів **на сю сторону Дніпра** з усіма силами, не займаючи Києва, переправитися, від якого було б недобре, позбав Боже не тільки **Україні Малій Росії**, але і **Великій** в той час, чого не бажаємо щоб було» [5, т. XIII, с. 41-42].

Слово «Україна» та словосполучення «обох сторін Дніпра» вживається у царській грамоті від 29 березня 1677 р. на імя гетьмана Івана Самойловича: «...И тебе Нашего Царского Величества подданого, **обох сторін Днепра** гетмана Івана Самойловича, и все Войско Запорожское и весь малоросийский наро9д и **Украину**... от неприятелей Нашего Царского Величества многими ратными людьми защищаем» [5, т. XIII, с. 86].

У травні 1677 р. розвідник Василь Новак, що знав турецьку мову і три тижні перебував у турецькому таборі, засвідчував: «Про Хмельниченка сказав, що безперечно розстрижений і з військами турськими буде, щоб його **в Україні** осадити і **український народ** тим зручніше до себе через нього прилучити; і для того таке між Турками є прислів'я: вміємо ми возом зайців у полі ловити; ... і для того начебто вперед висланий [Євстафій Астаматій], щоб усі **Українні городи той-там сторони**, в яких осадні люди польські живуть, забрав, за постановою польського [короля] з Турками на договорах, що **Українні** бути при турках» [5, т. XIII, с. 124-125]. 11 серпня 1677 р. гетьман Самойлович писав до царя: «...Похотели изнова каким ни есть образом во время нынешнее опасное нечто злое **в Украину**, как они обыкли, сослався с иными единомысленники, которые **на той стороне Днепра** обретаютца, всчать» [5, т. XIII, с. 233].

В універсалі від 10 травня 1682 р., який був підписаний «Іх царського пресвітої величності Війська Запорозького **обох сторін Дніпра** гетьманом Іваном Самойловичем», відзначалося про «**вигублення тогобічної України** Малоросійської, милої отчизни нашої», «**тогобічну опустілу Україну**», тобто Правобережжя. Гетьман Самойлович, згідно з цим документом, збирався заселити «тогобічну Україну» «**цьогобічними з регіменту нашого людьми**» [11, с. 776]. У відповідь на закличні універсали Яна III Собеського, 10 травня

1682 р. вийшов універсал І. Самойловича з Батурина до старшини Війська Запорозького, вийтів та бурмистрів та «усього посполства» про заборону переходити на «правий берег» Дніпра до польського короля: «поляки... **вигубили і спустошили тогобічну Україну Малоросійську, милу отчизну нашу**» [4, с. 167].

А ось як гетьман Іван Самойлович реагував на укладення Вічного миру 1686 р. між Варшавою та Москвою: «...Поневаж ще ще ні в чому мирним договорам кінця не вчинено і з сторони польської не закріплено, а уж **сторона польська** так рано поривається до **обняття тогобічної України**, назначаючи осадчих, і оголошуючи слободи... Від нас те відлучено не буде, якщо розуміємо так у тих вічного миру договорах утрактовано, що **всі народи тутейші українські** і все військо як городове, так низове вічно знаходиться мають в богохранимій Їх Царського Пресвітої Величності державі» [6, арк. 389 – 392].

Таким чином, на основі діяхронно-семантичного аналізу й інших методів дослідження текстів офіційної документації Війська Запорозького, Корони Польської та Московського царства за 1673 – 1686 рр. можна підсумувати, що досліджувані понятійні словосполучення у зазначений період широко використовуються урядовцями цих держав у кількох семантичних значеннях, зокрема позначали як Правобережну так і Лівобережну України.

Відзначимо також і той факт, що підлегла Війську Запорозькому територія у межах колишніх східних воєводств Речі Посполитої отримала сталу політичну назву «Україна», а також мала інші синонімічні самоназви – «сторона Дніпра», «тогобічна Україна». У залежності від ситуації (з Правобережжя чи Лівобережжя походила документація) так само називалися і лівобережні полки Війська Запорозького, які були у політичній залежності Московського царства та маркувалися ще і як «Задніпрська Україна», «той бік Дніпра». Такі історико-лінгвістичні конструкції об'єднувалися таким інтегруючим словосполученням як «обох сторін Дніпра». Цей семантично-синонімічний ряд відображався у межах дипломатичної та урядової переписки держав цього регіону Європи.

Джерела та література:

1. Acta historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. – Vol. 1. – Pars. I. – Kraków, 1881.
2. Wołiński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy. Warszawa, 1934.
3. Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672-1676 // Studia i materiały do historii wojskowości Polskiej. – Т. XIII. – Cz. 2. – Warszawa, 1967.
4. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссию. – Т. V. – СПб., 1853.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссию. – Т. XI–XIII. – СПб., 1879–1884.
6. Архів Головний Актів Давніх у Варшаві. – Ф. «Архів публічний Потоцьких», № 47. – Т. 1, арк. 389 – 392.
7. Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. – Ч. 1. – Москва, 1858.

8. Бібліотека Музею князів Чарторийських у Краковів, відділ рукописів. – Од. зб. 423, арк. 111-112.
9. Вилкул Т. Страна/Страна: словоупотребление и географические представления летописцев XII в. // Восточная Европа в древности и средневековье. Материалы конференции. – Москва, 2000. – С. 21 – 24.
10. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. Документы и материалы в 3-х томах. – Т. III. – Москва, 1970.
11. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687). – К., 2004. – С. 776.
12. Чухліб Т. «Цісар Турецький дозволяє Козацькому Війську та його державі плавати по Чорному морю...»: політичні відносини українських гетьманів з султаном Мегмедом IV Авджи // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 9 – 10. – К., 2010. – С. 93 – 135.
13. Чухліб Т. Назви «Україна» та «Українний» в офіційному тезаурусі держав Східної Європи та Малої Азії // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 18. – К., 2018. – С. 13 – 60.
14. Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького: 1649 – 1659 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 15. – К., 2015. – С. 13 – 41.
15. Чухліб Т. Поняття «Україна», «Український», «Українська держава» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1659 – 1665 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 16. – К., 2016. – С. 13 – 46.
16. Чухліб Т. Поняття «Україна», «Український», «отчизна», «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666 – 1672 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 17. – К., 2017. – С. 41 – 79.
17. Чухліб Т. Поняття «Україна», «Українські козаки», «Український народ» в положеннях Андрусівського перемир'я та міжнародній офіційній документації 1667 року // Україна між Польщею та Росією. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – К., 2016. – С.90 – 99.

References:

- (1881) Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque 1795. Kraków, Vol. 1, Cz. 1. [In Polish]
- Akty, odnosyashyeya k istoryy Yuzhnoj y Zapadnoj Rossey, SPb., 1873. [In Russian]
- Woliński J. (1934) Król Jan III a sprawa Ukrainy. Warszawa [In Polish].
- Woliński J. (1967). Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672-1676. *Sdudia i materialy do historii wojskowosci Polskiej*. T.XIII. Cz. 2. Warszawa [In Polish]
- Bantysh-Kamenskiy D. N. (1858) Istochniki malorossiyskoy istorii. CH. 1. Moskva [In Russian]
- Vilkul T. (2000) Storona/Strana: slovoupotrebleniye i geograficheskiye predstavleniya letopistsev KHII v. Vostochnaya Evropa v drevnosti i srednevekov'ye. Materialy konferentsii. Moskva [In Russian]
- Chukhlib T. (2010). «Tsisar Turets'kyy dozvolyye Kozats'komu Viys'ku ta yoho derzhavi plavyaty po Chornomu moryu...»: politychni vidnosyny ukraiyins'kykh het'maniv z sultanom Mehmedom IV Avdzhy. *Ukrayina v Tsentral'no-Skhidny Yevropi*. Kyiv. Vol. 9 – 10. [In Ukrainian]
- Chukhlib T. (2018.) Nazvy «Ukrayina» ta «Ukrayinnyy» v ofitsynomu tezaurusi derzhav Skhidnoyi Yevropy ta Maloyi Aziyi. *Ukrayina v Tsentral'no-Skhidny Yevropi*. Kyiv. Vol. 18. [In Ukrainian]

9. Chukhlib T. (2015) Ponyattya «Ukrayina» ta «Ukrayinnyu» v ofitsiynomu dyskursi Viys'ka Zaporoz'koho: 1649 – 1659 rr. Ukrayina v Tsentral'no-Skhidniy Yevropi. Kyiv. Vol. 15. [In Ukrainian]
10. Chukhlib T. (2016) Ponyattya «Ukrayina», «Ukrayins'kyu», «Ukrayins'ka derzhava» v ofitsiynomu dyskursi Viys'ka Zaporoz'koho (1659 – 1665 rr.) Ukrayina v Tsentral'no-Skhidniy Yevropi. Kyiv. Vol. 16 [In Ukrainian]
11. Chukhlib T. (2017) Ponyattya «Ukrayina», «Ukrayins'kyu», «otchyzna», «narod» v ofitsiynomu dyskursi Viys'ka Zaporoz'koho (1666 – 1672 rr.) Ukrayina v Tsentral'no-Skhidniy Yevropi. Kyiv. Vol. 17 [In Ukrainian]
12. Chukhlib T. (2016) Ponyattya «Ukrayina», «Ukrayins'ki kozaky», «Ukrayins'kyu narod» v polozhennyakh Andrusivs'koho peremyr'ya ta mizhnarodniy ofitsiyniy dokumentatsiyi 1667 roku. Ukrayina mizh Pol'shcheyu ta Rosiyeyu. Materialy Mizhnarodnoyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi. Kyiv [In Ukrainian]

Тарас Чухлиб

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>

Доктор исторических наук,
ведущий научный сотрудник
Институт истории Украины НАН Украины
Ул. Грушевского, 4, Киев, 01001, Украина
kontrabas20@ukr.net

Употребление политико-идентификационных словосочетаний «сторона Украина», «тогобична Украина», «обеих сторон Днепр», «ту сторону Днепра», «Заднепрских сторона» (1673 – 1686 гг.)

В статье раскрывается терминологическая сущность таких исторических понятий как «сторона Днепра», «ту сторону Днепра», «тогобична Украина», «заднепрских сторона», на основе диахронные-семантического анализа и других методов исследования текстов официальной документации Войска Запорожского, Короны Польской и Московского царства за 1673 – 1687 гг. Автор делает следующий вывод: данные понятийные словосочетание в указанный период широко используются правительствами этих государств в нескольких семантических значениях, в частности для обозначения как Правобережной, так и Левобережной Украины. Также следует, что подчиненная Войску Запорожскому территория в пределах бывших восточных воеводств Речи Посполитой получила постоянное политическое название «Украина», а также имела другие синонимичные самоназвания – «сторона Днепра», «тогобична Украина». Так же назывались и левобережные полки Войска Запорожского, которые были в политической зависимости Московского царства и маркировались еще и как «заднепрская Украина», «ту сторону Днепра». Этот семантически-синонимический ряд отображался в дипломатической и правительственной переписки государств Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. Кроме того, в это же время функционировали такие языковые словосочетание локализационно-этнонимического характера как «украинский народ».

Ключевые слова: «Украина», Войско Запорожское, «украинский народ», «сторона Днепра», «заднепрская сторона», Петр Дорошенко, Иван Самойлович.

Отримано: 12.12.2019 р.

**TO THE QUESTION ON PECULIARITIES OF UKRAINIAN-TURKISH AND
UKRAINIAN-TATAR RELATIONS
IN THE LAST THIRD OF XVII – EARLY XVIII c.**

Liudmyla Novikova

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4764-7867>

Ph.D (History), Associate Professor

Odesa I. I. Mechnikov National University

2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine

lyudmilanovikova@hotmail.com

The article explores the problem of Ukrainian-Turkish and Ukrainian-Tatar relations in the last third of XVII century – early XVIII century. This period was marked by the regrouping of political interests in Central and Eastern Europe, when the created system of peace treaties and its evolution gave the Ukrainian hetmans various fears about the fate of Ukraine, encouraged them to search for contacts with Crimean Khanate and Ottoman Empire. In these contacts at the state and especially public level, there was already a sufficiently controversial tradition. The ideological context associated with the phenomenon of identity (Cossack, Ukrainian) also played its role, which often entered into contradiction with the ideological frame of the real time policy. At the same time, in turn, the representatives of Crimean Khanate and Ottoman Empire had their own imaginationits toearads and tradition concerning Ukrainians,, which were formed in the context of their attitude to Christians, and also were determined by secular considerations of prey and economic benefits. Due to these reasons, the Ukrainian-Turkish and Ukrainian-Tatar relations of this time were a complex phenomenon, which, despite the existing historiography (for example, it should be mentioned the works by O. Galenko, T. Chukhlib), requires additional investigation. In addition to research the factual history if phenomenon and made attempt to reconstruct the Ukrainian-Turkish and Ukrainian-Tatar relations in this period as a certain system, in the article another attempt was made to outline the structure of the problem.

The analysis of Ukrainian-Turkish and Ukrainian-Tatar relations in the last third of XVII century – on the beginning of XVIII c. conducted with using the official and narrative sources, allowed to allocate the following directions, studying of which is needed to reveal various aspects of the problem: terminology, the study of hostile relations in the context of secular and religious ideas, the study of allied and peaceful (included with social assimilation) relations; the study of the main motivation used to substantiate the necessity of unions with Crimean Khanate and Ottoman Empire in the conditions when Orthodoxy acted the role of the center of Ukrainian identity; analysis of the use of the Ukrainian-Tatar and Ukrainian-Turkish relations to form the pantheon of heroes and give positive or negative characteristics to individual figures, depending on the discourse and tasks of authors of texts. It is also important to study the psychological aspects of relations, the influence of mentality, emotions, in the context of the concepts of "offence" and "fear". The study of these areas showed the complexity of the very concept of "Ukrainian-Turkish and Ukrainian-Tatar relations", their different and even opposite directions, dependence on political and ideological factors, their influence on the formation of public discourse.

Key words: *Ukrainian-Turkish relations in the last third of XVII century – on the beginning of XVIII c.; Ukrainian-Tatar relations in the last third of XVII century – on the beginning of XVIII c.; Crimean Khanate; Ukrainian Hetmanate and its society; Ukrainian Cossacks; the history of ideas in Ukraine in the early modern period.*

Людмила Новікова

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4764-7867>

Кандидат історичних наук, доцент

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Бул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна

lyudmilanovikova@hotmail.com

ПРО ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКО-ТАТАРСЬКИХ ВІДНОСИН В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

У статті розглядається проблема українсько-турецьких та українсько-татарських відносин в останню третину XVII ст. – на початку XVIII ст. Цей період був позначений перегрупуванням політичних інтересів в Центральній-Східній Європі, коли створювана система мирних договорів та її еволюція породжувала в українських гетьманів різні побювання щодо долі України, спонукала їх до пошуку контактів з Кримським ханством та Османською імперією. У цих контактів на державному та особливо суспільному рівні існувала вже достатньо суперечлива традиція. Свою роль відігравав й ідейний контекст, пов'язаний з феноменом ідентичності (козацької, української), що часто вступав у протиріччя з ідеологічним обрамленням реальною політикою часу. Водночас своє уявлення та традицію щодо української сторони мали, в свою чергу, представники Кримського ханства та Османської імперії, що формувалися в контексті їх ставлення до християн, а також визначалися світськими міркуваннями зодичі та економічної вигоди. Внаслідок вказаних причин українсько-турецькі та українсько-татарські відносини цього часу були складним явищем, яке, незважаючи на існуючу історіографію (наприклад, праці О. Галенка, Т. Чухліба), потребує додаткового дослідження. Крім вивчення фактичного матеріалу та спроби реконструкції українсько-турецьких та українсько-татарських відносин в обраний період як певної системи, у статті була здійснена спроба окреслити можливу структуру проблеми.

Проведений із залученням офіційних та наративних джерел аналіз українсько-турецьких та українсько-татарських відносин в останню третину XVII ст. – на початку XVIII ст. дозволив виділити наступні напрямки, вивчення яких дозволяє розкрити різні аспекти проблеми: термінологічний, вивчення ворожих відносин у контексті світських та релігійних ідей, дослідження союзних та мирних (включно з соціальною асиміляцією) відносин; вивчення головної мотивації, що використовувалася для обґрунтування необхідності союзів з Кримським ханством та Османською імперією в умовах, коли православ'я виступало осередком української ідентичності, аналіз використання українсько-татарських та українсько-турецьких відносин для формування пантеону героїв та надання позитивних чи неагативних характеристик окремим діячам, в залежності від дискурсу та завдань авторів текстів. Також важливим є напрямок дослідження психологічних аспектів відносин, впливу ментальності, емоцій, у контексті

понять «кривди» та «страхів». Дослідження цих напрямків виявило складність самого поняття «українсько-турецькі та українсько-татарські відносини», їх різновекторність, залежність від політичних та ідеологічних чинників, вплив на формування суспільних дискурсів.

Ключові слова: українсько-турецькі відносини в останній третині XVII – на початку XVIII ст.; українсько-татарські відносини в останній третині XVII – на початку XVIII ст.; Кримське ханство; український Гетьманат та його суспільство; українське козацтво; історія ідей в Україні в ранньомодерну добу.

Остання третина XVII ст. – початок XVIII ст. були позначені перегрупуванням політичних інтересів в Центрально-Східній Європі. Створювана система мирних договорів та її еволюція породжувала в українських гетьманів різні побоювання щодо долі України, спонукала їх до пошуку контактів з Кримським ханством та Османською імперією. У цих контактів на державному та особливо суспільному рівні існувала вже достатньо суперечлива традиція. Свою роль відігравав й ідейний контекст, пов'язаний з феноменом ідентичності (козацької, української), що часто вступав у протиріччя з ідеологічним обрамленням реальної політики часу. Водночас своє уявлення та традицію щодо української сторони мали, в свою чергу, представники Кримського ханства та Османської імперії, що формувалися в контексті їх ставлення до християн, а також визначалися світськими міркуваннями здобичі та економічної або політичної вигоди тощо. Внаслідок вказаних причин українсько-турецькі та українсько-татарські відносини цього часу були складним явищем, яке потребує додаткового дослідження.

Мета дослідження – здійснити спробу окреслити структуру проблеми українсько-татарських та українсько-турецьких взаємин та уявлень щодо них в останній третині XVII – на початку XVIII ст., виявити їх особливості.

Сучасна історіографія. Серед сучасних українських дослідників слід вказати на доробок у питанні українсько-татарських відносин ворожого характеру, що впливали на життя суспільства, О. Галенка. Дослідник, зокрема, здійснив ґрунтовний аналіз проблеми татарських набігів та присвяченої цій проблемі історіографії [1]. Переважно міждержавні українсько-турецькі та українсько-татарські стосунки досліджує у своїх працях Т. Чухліб [2].

Джерельною базою для проведення дослідження стали пам'ятки різного походження, як офіційного, так і наративного характеру. З офіційних джерел необхідно відзначити інформативність для теми дослідження документів (або їх описів), головним чином офіційного листування, з Батуринського архіву, Конституції Пилипа Орлика 1710 р., угоди з Кримським ханством Петрика Іваненка 1692 р. та ін. З наративних джерел, деякі з яких можуть бути віднесені й до офіційних, необхідно згадати «Діаріуш» Івана Биховця, козацько-старшинські Григорія Грабянки та Самовидця, так званий Лизогубівський літопис («Летописец»), Літопис Мгарського монастиря, поезії Л. Барановича, О. Бучинського-Яскольда та ін. [3–17].

Гносеологічні проблеми дослідження полягають у тому, що термінологія джерел не завжди однозначна. Зокрема, стосовно представників Кримського ханства та підпорядкованих йому ногайських орд зустрічаються терміни Крим, татари, орда (орди), іноді очевидно поняття орди та Кримське ханство (панство) змішуються, не завжди зрозуміло, про яких татар йдеться, ногайських чи власне кримських. Також проблемою є виділення інформації щодо козаків або українців загалом, коли мова йде про міжнародні відносини, війни, до яких залучені "старі" держави, особливо коли вони є союзниками України. Часто в текстах при цьому фактичне козацько-турецьке чи козацько-російське військо описується як турецьке або московське. Для прикладу можна згадати один з фрагментів «Літопису Самовидця», коли йдеться про взяття м. Канева у 1678 р. Автор згадує діяльність турецьких та татарських військ, але водночас говорить, що вони, в тому числі Яненко (Яненко-Хмельницький?), "Канев достали и вирубили людей". Таким чином, турецько-татарські війська включали фактично і українців протурецької орієнтації в періоди їх спільної діяльності. У «Літописі Самовидця» зустрічається й більш чітке розділення автором турецького татарського військ та союзних їм козаків (П. Дорошенка) [8, с. 119, 131].

Ускладнює аналіз власне українсько-татарсько-турецьких стосунків і сприйняття у частині сучасних джерел козацько-російського війська у 1687 р., 1695 р., 1696, 1697 р. як «рать московську», «рать царя московського», «військо підступних москвитян» під проводом «боярина Акарича з роду Голіциних» (який брав участь у Кримському поході разом з козаками) [18, 563–564].

Весь комплекс українсько-турецьких та українсько-татарських взаємин та ідей навколо них можна поділити на дві головні групи, які в умовах прикордоння часто втрачали свою чистоту: ворожі (протистояння, боротьба) та союзні або мирні.

Боротьба з турками та татарами як запорука козацької слави.

Одним з основних (але не єдиним) дискурсів останньої третини XVII – початку XVIII ст. був той, який мав антиатарську та антиосманську спрямованість. До певної міри це була данина традиції, що визначала козацьку корпоративну, а також загальнонародну ідентичність, сформовану в добу жорсткого протистояння (як переважаючої форми відносин) до першої половини XVII ст. або до Богдана Хмельницького й актуалізовану новою міжнародною ситуацією. У цей час характеристика українського народу або козацтва часто здійснюється у контексті його ролі в боротьбі проти Османської імперії та її васала Кримського ханства. Хоча імперія мала й інших васалів, таких, як Молдавське господарство, однак цей факт особливо не впливав, наскільки нам відомо, на існуючий дискурс.

Світські аргументи на користь боротьби. Ворожий характер відносин у цей період ґрунтувався на міркуваннях як релігійного, так і світського характеру. Світський дискурс характеризувався ідеями необхідності повної перемоги над татарами, на чому наголошує, зокрема, О. Бучинський-Яскольд у своєму вірші "Охочекомонна стежка за трудящим воїном в році 1678-м" [17]. Поширювалася ідея традиційності перемог

козацтва над турками, залежності козацької слави від характеру відносин з ними. Доблесть не тільки козаків, але й цілого народу (як "козацького"), визначається збереженням козацько-турецького протистояння. Це ми бачимо у творах авторів з яскраво вираженим антитурецьким та антитатарським спрямуванням. Так, Л. Баранович у вірші "Світ на всі боки палає широко" писав: "О самопале, Ти нам немало докажеш всім слави, Татарам диким Зламаєш шики – не викажуть справи!", "Русине славний, народ твій давній, Міг і турка бити, є що хвалити!" [11, с. 84]. Згодом подібні думки зустрічаємо й у козацького літописця Г. Грабянки [7, с. 10].

Однією зі складових козацької слави було визволення від турків козацьких (українських) братів-невільників. Л. Баранович бідкається в одному з віршів ("Щоби козацький човен на турків плинув знову"), що "славна Русь" змінилася, забулись любі браття, що стогнуть у турецькій неволі, бо брат брата "легко тратить", а жінкам залишається чекати мирних договорів [12]. У зв'язку з цим варті особливої уваги повідомлення Г. Грабянки стосовно змішаних "малоросійсько"-запорозьких ватаг козаків, які після Вічного миру 1686 р. добровільно відправилися на прикордоння, в степи й здійснювали там стеження та напади на татар для звільнення бранців [7, с. 129].

У поезіях цього часу прославлялися герої, пов'язані з протистоянням проти Туреччини (турок) чи Кримського ханства (татар), формувався відповідний пантеон. У "Промові, проголошеній на смерть героя Підкови" зазначалося: "Так, це отой Підкова на тавриканських, на турецьких, на польських полях вікопомно impressit vestigia (залишив слід ноги), через якого, ніби Поліфемовий звук і відголос, не раз Оттоманська Порта мусіла хитатися і впадати..." [19, с. 373]. З іншого боку, козацько-татарське протистояння породжувало героїзацію опонентів, наприклад, з татарського боку. У цьому відношенні представляють інтерес вірші смоленського шляхтича Н. Поплонського, який відзначає, що козаки не проти були б мати над собою такого пана як «салтан» (Перекопський бей) Шагін-Гірей ("Зная храбрость велику шагирей салтана, казаки себе имеют ради тебя пана"), який, в свою чергу, усаблюється як видатний військовий=державний діяч в контексті історії Кримського ханства. Автор висловлює думку, що добре, що раніше не було у татар таких правителів, і козаки над ними могли отримувати перемоги: «Шангирей салтан в Перекопі живет, А в поле всегда с ордою как шьет. Не дай Бгъ давней ... сюди того пана, Когда орда еже дней бывала щипана От руських голцов...» [20, с. 533–535].

Реєстри козацьких перемог над турками та татарами містяться у літописах. Наприклад, в так званому Лізогубівському літописі ("Летописце") XVIII ст. до Б. Хмельницького тональність повідомлень виключно позитивна, вкладається у підтвердження ідеологеми "козацької слави" [9, с. 3–5]. Коли вже мова йде стосовно Б.Хмельницького, завдання літописця у справі висвітлення козацько-турецьких та козацько-татарських відносин очевидно ускладнюється необхідністю опису союзницьких відносин та подій, коли татари відходили від союзу з козаками (наприклад, під час битви під Берестечком) [9, с. 8–11].

Протистояння прибічників різних вір. Релігія була важливим аргументом для виправдання та обґрунтування боротьби як в християнському (православному в даному випадку), так і мусульманському дискурсі. Так, у кримському літописі другої половини XVIII ст. при описі подій 1687 р. наголошувалося на релігійному протистоянні («правовірних мусульман» та «невірних») [21, с. 552–553]. Подібний підхід спостерігається і в джерелах українського (християнського) походження. Так, у листі П. Дорошенка до запорожців (а саме Івана Сірка) 1676 р. він відкидає звинувачення І. Самойловича щодо себе, що нібито він, П. Дорошенко, надсилав білгородську та орди на Лівобережжя, використовуючи у спілкуванні з відомим своїми поглядами кошовим вираз "вороги святого хреста татари" [22, с. 133]. У "Списанні короткому про спалення трапези і про створення її знову, так оповідається" (16 липня 1687 р.), автор згадує благодіяння І. Мазепи стосовно Мгарського монастиря та його участь у заснуванні мурованої трапезної у 1695 р. (під час Азово-Дніпровських походів), коли гетьман одержав перемоги над фортецями "ворогів святого хреста безбожних і христоненависних агарян" [10, с. 562]. Л. Баранович у вірші "На 1680 рік" проголошував, що "...як на Київ турок руку здійме, Тоді Бог з могил мертвих проти них підійме... Християнам лиш єдність на осман потрібна..."[13]. Про релігійне протистояння йдеться й у вірші "Турка зіб'ємо при Христовім знаку, вийди, поляку, русаку і козаку, при власнім сагайдаку" [15].

Ствердження позитивної ролі козацтва для "Росії" (мається на увазі Україна) та Польщі в працях козацьких літописців (Г. Грабянки) здійснювалося за допомогою вказівки на його боротьбу проти мусульман та визволення християнських бранців [7, с. 10].

Релігійний дискурс простежується у характеристиці героїв боротьби з татарами. Якщо діяльність згаданого Івана Підкови описана в контексті світського дискурсу, то перелік заслуг Івана Сірка наводиться у зв'язку з концептом боротьби християн і мусульман. Так, в "Короткому описі Сіркових діянь" від 1681 р. йому приписується вислів, що Бог "за хрест святий і бранця битися мені в житті призначив". Тут же він характеризується як християнський рицар [23, с. 177-178].

Ситуативні чи перспективні?: союзницькі та мирні відносини українців, турок та татар. Існування союзницьких відносин між козацтвом та Кримським ханством та Османською імперією свідчить про те, що релігійні мотиви у другій половині XVII ст. (як і в першій, коли згадаємо про козацький договір з татарами 1624 р.) були не єдиними в процесі формування політичних орієнтацій та союзів козацьких лідерів, тоді як у відносинах з Річчю Посполитою вони відігравали одну з ключових ролей.

Союз виступає і як засіб досягнення довгоочікуваного миру. Зокрема, Л. Баранович у вірші "Світ стрясають грози на людській сльози" автор закликає: "Хай Україна Буде єдина, татарин хай згине, Нехай на згоду Візьме угоду, хай любить русина!" [14, с. 82].

У джерелах відображена ще одна цікава політична лінія взаємин у контексті союзницьких відносин. Зокрема, можна простежити, що

розглядалася українськими авторами можливість союзу християн з "ордою" (Кримським ханством) проти Османської імперії. Це було питання, у вирішенні якого зовсім не могли грати роль релігійні міркування, тому що йшлося про союз християн та мусульман, направлений проти мусульман. Тому на перший план виступають суто політичні аргументи, ідея політичного "ярма", «іґа», (популярна, зокрема, у контексті характеристики складних і неприйнятних для частини української еліти українсько-російських взаємин за гетьмана І. Виговського, згодом при І. Мазепі). Зокрема, А. Баранович (1680) вказує на ніби бажання татар звільнитися від "ярма" османів: "И Орда, що її турки научивсь ярмити, Як золотом купити, стане турка бити, Вона також на волі хоче собі матись, Набридо перед турком завше улягатись" [15].

На окрему увагу заслуговує аргументація козацьких лідерів на користь союзу з Кримським ханством. В її основі часто лежали ідеї щодо заслуг татар по відношенню до України та історичної традиції, започаткованої Б. Хмельницьким. Так, П. Іваненко вказує на роль татар у встановленні кордонів з Річчю Посполитою за Б. Хмельницького, які: "Хмельницький завойовував із ордами від поляків"; тобто на традицію взаємин, розпочату Б. Хмельницьким [5, с. 334]. На необхідність оновлення давнього "братерства" з "Панством Кримским" та "приязни суседской" посилається й Конституція Пилипа Орлика 1710 р. (пункт Г (III)) [4, с. 159]. Йосип Кириленко, кошовий Запорозької Січі в 1710 році, написав листа (2 червня 1710 р.) до гетьмана І. Скоропадського, в якому обґрунтовував звернення запорожців до шведського короля за допомогою проти московського "іґа" не позицією кошового Я. Гордієнка, а, зокрема, традицією з часів Б. Хмельницького, який для визволення України тоді від "лядського ярма" мав союзником Кримське ханство та звертався до шведського короля [24].

Одним з важелів, який сприяв зближенню козацтва з Кримським ханством, було намагання зруйнувати небажані міжнародні союзи. Так, П. Іваненко у своїй відозві до запорожців вказував на можливість поділу України між ордою та Московією у випадку зближення їх [25, с. 356-357].

З погляду аргументації щодо встановлення мирних (союзних) взаємин з татарами представляє особливий інтерес «Чолобитна генеральної старшини супроти гетьмана Івана Самойловича від 7 липня 1687 р.» (донос проти гетьмана). Наведена в ній аргументація була спрямована довести небажання І. Самойловича брати участь у війні з Кримським ханством. Гетьман, згідно чолобитній, був проти розірвання Московською державою мирної угоди з Османською імперією для укладання Вічного миру з Польщею (1686). Йому приписувалися міркування, що цей мир став запорукою зростання небезпеки з боку Кримського ханства та Туреччини. Гетьман був переконаний у шкідливості цієї війни для «нас» (козаків, України), своїм послам до татар наказував "усіма силами дбати про утвердження потуги своєї і дружби з Кримською державою" [26, с. 287-289]. Отже, головним аргументом миру з Кримським ханством для І. Самойловича, згідно "Чолобитної...", виступав аргумент безпеки та «відсутності шкоди» для України.

Важливу роль у забезпеченні миру відігравали окремі персоналії. Н. Поплонський, описуючи діяльність перекопського бея Шагін-Гірея, відзначає, що для Русі та татар в цей час властиві головним чином мирні відносини, а ворожі мають короткочасний характер, направлений на здобичництво, у тому числі на взяття людського ясиру [20, с. 535].

Сама ідея миру використовувалася у якості аргументу до укладення політичного союзу, наприклад, П. Іваненка з Кримським ханством, у преамбулі угоди було сказано, що здійснилося "давнє бажання «малоросійських жителів» про мир і вічне братство" [5]. До сфери мирних стосунків можна віднести переговorni процеси стосовно звільнення бранців з Кримського ханства та різноманітних суперечок, пов'язаних з порушенням права. Звернення до цього питання дозволить до деякої міри торкнутися проблеми соціально-економічної асиміляції звільнених самими татарами в Кримському ханстві українців, їх ролі у фінансових прибутках цієї держави. Багато відповідних відомостей містить діаріуш Івана Биховця. Зокрема, ханський візир надав право йому судити християн, звинувачених у злочині, як судді. Ці християни були представлені, зокрема, запорожцями, які були продані у невольництво в Крим. Хоча І. Биховець доклав багато зусиль, щоб переконати татар у невинуватості українських невольників і вони були звільнені, однак їм не було дозволено уїжджати "на Русь", вони мали залишатися і сплачувати податки, згідно місцевим законам [6, с. 587–588].

Коли союз з татарами та турками під питанням: козацька опозиція зближенню. Відсутність єдності в політичних орієнтаціях українського суспільства та козацтва, зокрема, що була зумовлена специфікою історичної ситуації та традиційної ідентичності, виявлялася й у питанні ставлення до татар та турок. Про це йдеться, наприклад, в "Думі" І. Мазепи, наведеної у доносі В. Кочубея на гетьмана І. Мазепу висловлює свій жаль щодо долі України, вказуючи, що «Єден живеть із погани, Кличеть: «Сюда, отамани! Ідем матки рятовати, Не даймо їй погибати!». «Різно тебе розшарпали, Гди аж по Дніпр туркам дали» [27, с. 439].

У вересні 1689 р. І. Мазепа звернувся з низкою питань до Московської держави, на які отримав резолюції царя. Серед них було й питання стосовно того, що "...Запорожцы к Великим Государем к Их Царскому Величеству не устояли в своем повиновении і помирились с общим неприятелем креста святого крымским ханом..." [28, с. 255]. Тому І. Мазепа цікавився, як ставиться влада до можливої відмови від цього союзу, чи відновиться попередні стосунки, включно з економічними. При цьому союз запорожців з татарами розглядався гетьманом тоді як тимчасовий відступ і підтримувалася ідея їх "повернення" [29, с. 255–256].

Непрямим свідченням різного ставлення запорожців до союзу з татарами антиросійського спрямування є інформація, вміщена в "Доносі козака Івана Явборського про зраду кошового отамана", в якому автор вказує на те, що кошовий отаман постійно ставив перед козаками на раді питання щодо спільного виступу запорожців з татарами (ордою) (в тому числі у присутності на раді посланців від татар), в той же час остаточний вибір запорозького війська – антиросійська чи антимазепинська позиція, –

була поставлена в залежність від позиції кримського хана. У листі посланці до хана від запорожців запитували його, "куди он с ордою ітти намерен, к Царскому ли Величеству, или к Мазепе, ибо они с ними обще, куды они пойдут, ітти намерились" [29, с. 410–411].

У відозві до запорожців від 1693 р. з двома "цидулами" П. Іваненко натякає на несприйняття з боку частини запорожців (очевидно, прибічників промосковської орієнтації) триматися союзу з Кримом, говорячи про бажання союзу з боку самого Криму, на готовність кримської сторони забути про збитки з боку козаків. Водночас достатньо показово, що той же П. Іваненко, зустрівшись з порушенням з боку запорожців укладеної ним угоди з Кримським ханством (запорожці здійснили напади на татар), у «цидулі першій» до них відзначає, що серед небезпек можливого зближення Московії та Криму є небезпека поділу України, що означає і небезпеку для України від орди: «Москва, а й, помирившись з Кримом (як нині про те ревно дбає), вас із Січі вижене, вольності ваші військові відбере, України нашої частину віддасть орді в неволю, а решту візьме у свою неволю вічну». Показовою є і приказка, що її як аргумент використовує П. Іваненко: «Самі, ваша милосте, добрі молодці, військо Запорозьке, знаєте ту істинно правдиву казку, що за кого стоїть кримський хан, той буде й пан». Для переконання запорожців у необхідності антиросійського союзу з Кримським ханством П. Іваненко використовує і той аргумент, що в можливому між собою союзі Москва і Крим замкнуть для запорожців гирло Дніпра [25, с. 356–357].

Взаємна «кривда», взаємні «страхи». Представляє інтерес зіткнення різних аргументів навколо ідеї українсько-татарського союзу, яка породжувала проблему практичного його втілення, або забезпечення мирного співіснування. Поставали питання: як пом'якшити для української сторони (суспільства) значення фактів жорстокості, "кривд" з боку татарсько-турецького війська; яка буде сплата за союз; як бути, якщо взаємини мають негативні наслідки для церкви, як ставитися до питання шкоди татарам від козаків тощо [8, с. 119 тощо].

Одним з джерел "традиційних" страхів українців було захоплення ясиру татарами, татарські набіги. Так, у вірші Л. Барановича "Татарин пляндрює, як у себе, кочує" автор говорить: "Нехай зірветься татарська тятива, Що з турком разом на кров нашу хтива...Хай більше гостра нас шабала не голить, Вже болю досить, нехай не неволить!" [16].

Розлогий перелік "кривд" турецьких містять козацько-старшинські літописи, що написані (завершені) на початку XVIII ст. Зокрема, літопис Самовидця описує трагічні для українських міст наслідки їх завоювання турками, шкоди від "орди" (наприклад, в 1678 р., в Переяславському повіті), шкоди від татар (також з Яненком) як цивільним, так і війську [8, с. 119, 128, 131–132, 134, 142 та ін.].

Запобігти можливим збиткам у людях та майні, "кривді", що могли бути завдані з боку татар, а також і навпаки, намагався у своєму договорі з Кримським ханством 1692 р. П. Іваненко (п. 4, 8), в тому числі враховуючи специфіку дій союзника й обіцяючи відкрити Муравський шлях, тобто направляючи практично татар на частину Слобожанщини, жителі двох

полків якої мали переселитися "на чигиринський бік Дніпра" (Правобережну Україну – п. 5). Це зайвий раз свідчить про значну актуальність питання [5].

Існувала й, так би мовити, опосередкована кривда від татар. Очевидно, з діяльністю П. Іваненка та його прибічників пов'язана й пізніша згадка учасника азовського походу про "запорожника Пінчука", що зібрав супротивників "його імператорської величності" та чинив багато зла жителям низки українських міст, забираючи людей та продаючи їх у неволю до татар та турків [30, с. 594–595].

Причини для "страхів" були й у протилежної сторони. У відозві до запорожців від 1693 р. П. Іваненко вмовляє запорожців триматися миру з татарами відповідно укладеного ним союзу, згадує про збитки з боку козаків "Криму" [25, с. 357]. Також представляє інтерес те, що ставлення до турецько-татарських бранців було різним в об'єднаній українсько-російській армії, зокрема, кримські та російські джерела вказують на особливу небезпеку для бранців з боку запорожців. Щоправда, у літописі Давида Еліазара Ляхно про це прямо не йдеться. При характеристиці подій 1696 р., обставин взяття фортеці Нукрат-Керман, в літописі вказується на дії проти мусульман російського війська (тобто автор джерела не розрізняв складових цього війська – власне російську та козацьку). Водночас є згадка про надмірну жорстокість щодо тих мусульманських бранців, які були відведені в «Буткали» (тобто Запоріжжя) [18, с. 563–564]. У російському джерелі мова йде про різні складові армії, що брала фортецю Кизикермен (1696): російських військових, козаків І. Мазепи (полкові), запорожці. Окремо згадується про те, що частина війська забезпечувала безпеку для «сиделцев» (жителів) Кизикермена від запорожців. Необхідно відзначити, що документ написаний від особи Шереметєва, але із вказівкою на участь у взятті Кизикермена І. Мазепи [31, с. 567].

Н. Поплонський, звертаючись до постаті перекопського бея Шагін-Гірея, вказує на те, що за цього правителя "татары от Руси (тобто України. – Л.Н.) суцї безопасны", Русь (і запорозькі козаки – "буткали") не ризикує виступати проти нього, не мстить за взяття ясиру: "Тот вельможа богатырь премудрі удачен і всем соседом порубежным страшен: Не допущает Руси с козаками Горы держати уж над татарами" [20, с. 533]. Більше того, він відносить до заслуг Шагін-Гірея те, що він "Обогатил орду бедну с Руси добычами" [32, с. 536].

У свою чергу, і козаки вдавалися до вчинення "кривд" татарському населенню, про що свідчить, зокрема, "Короткий опис Сіркових діянь від 1681 року", де йдеться про напади козаків на "села й паланки татарські", "сплюндрували осади очаківські всі в поганина", "нагайські коші зніс із місць цілковито". Така діяльність та жорсткість в контексті твору виглядає як "помста" за попередні кривди з боку татар християнам (спершу автор твору згадує, що "У час віен, що Хмелем велись, од поганства немало Потерпав християнський народ, їх з майном забагато пропало") [23, с. 167, 171-172]. Про козацькі помсти за ясир згадує і Поплонський у своєму панегірикові Шагін-Гірею. Про козацькі походи на татар згадують

козацько–старшинські літописи, наприклад, про похід козаків під Очаків у 1694 р., коли "пригнано" до Батурина 300 чоловік ясиру [8, с. 154].

Свідчення про те, що нападу остерігалися не тільки християни від мусульман (українці від татар чи турок), але й навпаки, знаходимо у "Діаріуші Івана Биховця" (1704), який був посланцем Івана Мазепи до кримського хана Селім-Гірея. Одночасно з ним до Бахчисараю прибув відомий у свій час і згаданий вже Шагін-Гірей, салтан Перекопський, "котрий і тепер стоїть на Каланчаку, остерігаючись військ християнських на Крим приходу". В іншому місці Іван Биховець ще раз наголошує на тому, що є багато свідчень про, те що татари "боялися вельми приходу військового" [6, с. 584–585].

Особливим предметом побоювання в православному дискурсі була доля Києва, як метрополії православ'я, котрий міг потрапити під владу "турка". Про це свідчить, зокрема, "Синописис Київський" (перше видання якого здійснено у 1674 р.) [33, с. 91–93].

Як предмет для особливого занепокоєння сприймався можливий союз одного з учасників внутрішньої системи українських взаємин (наприклад, Гетьманщини та Січі) з Кримом чи Османською імперією [34, с. 56]. Слід згадати й про політичні страхи Московської держави, причиною яких були стосунки козаків та турків й татар. Вони формувалися непевністю міжнародних відносин, коли існувала можливість ігнорування міждержавних домовленостей з боку козаків. Так, запорожці чинили спротив комісії Ф. О. Головіна з встановлення кордонів на півдні (1705 р.) [35, с. 138–139]. Відомості про перемир'я Російської держави з "салтаном турецьким" розсилалися до І. С. Мазепи та Січ з метою уникати всіляких "задорів" [36, с. 28].

Також вкрай негативно сприймалася російським урядом ситуація, коли козаки могли допомагати повертатися до Криму татарам та туркам, що прийняли християнство та осіли в Москві [37, с. 65].

Ставлення до татар та турок як важливий елемент у характеристиці діяльності окремих гетьманів. Достатньо властивим для дискурсу українських православних авторів, в тому числі проросійського спрямування було звинувачення у схильності окремих політичних діячів до пошуку можливості встановлення відносин з турками та татарами. Це визначалося не тільки традицією, але й актуальною міжнародною ситуацією, політичною орієнтацією самих гетьманів.

У доносі-чолобитній козацької старшини проти гетьмана І. Самойловича російським урядовцям 1687 р. (коли було здійснено Перший Кримський похід) вказувалося, що гетьман «не бажав того, щоб цим походом монарші сили мали перемогу над Кримом», що він вважав антиосманську та антитатарську позицію "москви" за помилкову, дав наказ гадяцькому полковнику Михайлу, згідно якому останній заявляв, що: "Коли б нам самопали козацькі з'єднати із шаблями кримськими, сильні були б ми супроти всяких монархів" [26, с. 287, 289–290].

Єпископ Йосип Шумлянський вказує на негативний бік діяльності І. Самойловича, відповідно стійкому концепту щодо залежності козацької

слави від перемог над турками та татарами: "туркам приязнь показав, козакові честь уйняв" (1686 р.) [38].

У донесенні В. Кочубя на І. Мазепу низка пунктів (з п. 18 та далі) присвячена підозрам про зв'язки гетьмана з "бусурманами". Йдеться про схвальне ставлення І. Мазепи до політики І. Виговського та І. Брюховецького як направленої на звільнення України з-під влади Московської держави за допомогою Кримського ханства й Туреччини, контакти з представниками Туреччини та Кримського ханства (невдалі для задумів І. Мазепи) [27, с. 432-433]. Водночас поширювалися так звані "пашквілі" на І. Мазепу. В одному з них, який вразив змістом самого гетьмана, вказувалося, що ніби до свого гетьманства І. Мазепа "людей наших подільських, руських та волинських, на очах хапаючи, бусурманам продавав, церкви наші благочестиві, оклади та убори в них здираючи, туркам срібло продавав" [39, с. 329-330].

З іншого боку, позитивні характеристики діяльності гетьманів (часто тих же самих осіб, але в інші періоди їх біографії) теж знаходяться у прямій залежності від ставлення їх до татар (Кримського ханства) та турків (Османської імперії). Стефан Яворський, створюючи панегірик І. Мазепі у рік другого Кримського походу 1689 р., додає блиску його військовій славі за рахунок представлення його як противника Туреччини. Він сповнений очікування, що "Славний вождь Іван" виступить проти "Місяця" (що символізував Османську імперію) "і турецькій він гидрі насипає могили". Стефан Яворський закликає І. Мазепу: "До звитяжного Криму, гнізда, войовниче, Хай гербова, наш вожде, зоря тебе кличе" [40, с. 323-324].

Боротьба з "невіруючими татарами та іншими ворогами християнства" висувається в якості аргументу на користь заслуг І. Мазепи, достойних нагородженні його з боку цісаря Священної Римської імперії Йосифа I титулом князя Священної Римської імперії (особисто) [41, с. 226].

Отже, здійснений аналіз дозволив виділити наступні напрямки, вивчення яких дозволяє розкрити різні аспекти проблеми українсько-турецьких та українсько-татарських взаємин в останній третині XVII – на початку XVIII ст. Це термінологічний напрямок, вивчення ворожих відносин у контексті світських та релігійних ідей, дослідження союзних та мирних (включно з соціальною асиміляцією) відносин, вивчення головної мотивації, що використовувалася для обґрунтування необхідності союзів з Кримським ханством та Османською імперією в умовах, коли православ'я виступало осередком української ідентичності, аналіз використання українсько-татарських та українсько-турецьких відносин для формування пантеону героїв та надання позитивних чи негативних характеристик окремим діячам, в залежності від дискурсу та завдань авторів текстів. Також важливим є напрямок дослідження психологічних аспектів відносин, впливу ментальності, емоцій, у контексті понять «кривди» та «страхів». Дослідження цих напрямків виявило складність українсько-турецьких та українсько-татарських відносин, їх різновекторність, залежність від політичних та ідеологічних чинників, взаємну користь та шкоду, в залежності від конкретних історичних умов.

Джерела та література:

1. Галенко О. Про татарські набіги на українські землі // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 52–68.
2. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Наук. т-во ім. Шевченка в США, Ін-т історії України НАН України, НДІ козацтва. – Київ; Нью-Йорк: [б.в.], 2003. – 517 с.
3. Батури́нский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. / рук. проекта и сост. Т. Г. Таирова-Яковлева; отв. ред. Т. А. Базарова. РАН. Санкт-Петербургский институт истории; Санкт-Петербургский государственный университет, Центр по изучению истории Украины. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. – 480 с. (далі – БА).
4. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія / підгот. О. Б. Вовк // Архіви України. – 2010. – Вип. 3–4 (269). – С. 145–166.
5. Петро Іваненко. Статті вічного миру із ясновельможним його милістю ханом і з усією державою Кримською видільного Київського та Чернігівського князівства і всього Запорозького городового війська і народу малоросійського літа 1692, травня 26 дня / переклав суч. укр. мовою В. Шевчук // Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. К.: Дніпро, 2001. – Т. 3, кн. 2: Остання чверть XVII – початок XVIII ст. / упоряд., резюме, приміт. В. Шевчука. – С. 332–336 (далі – ТРУСПД).
6. № 497. 1704. Діаріуш Івана Биховця // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упоряд. С. Павленко. Київ: Видав. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – С. 584–591 (далі – ДГІМВД).
7. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. Р. Г. Іванченка. – Київ: Т-во "Знання" України, 1992. – 143 с.
8. Літопис Самовидця / видання підготував Я. І. Дзира. – Київ: Наукова думка, 1971. – 208 с.
9. Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялося в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С. VII–XII, 1–69.
10. № 491. 1687–1709 рр. З літопису Мгарського монастиря // ДГІМВД. С. 554–563.
11. Лазар Баранович. Суспільно-політичні вірші 70–80 рр. XVII ст. Із книги "Аполлонова люття". Київ, 1671 року. Світ на всі боки палає широко / пер. з пол. В. Шевчук // ТРУСПД. – С. 83–84.
12. Лазар Баранович. Суспільно-політичні вірші 70–80 рр. XVII ст. Із книги "Аполлонова люття". Київ, 1671 року. Щоби козацький човен на турків плинув знову / пер. з пол. В. Шевчук // ТРУСПД. – С. 85.
13. Лазар Баранович. Із книги "Вінець Божої Матері". Чернігів, 1680 року. На 1680 рік / пер. з пол. // ТРУСПД. – С. 88–89.
14. Лазар Баранович. Суспільно-політичні вірші 70–80 рр. XVII ст. Із книги "Аполлонова люття". Київ, 1671 року. Світ стрясають грози на людські сльози / пер. з пол. В. Шевчук // ТРУСПД. – С. 81–82.
15. Лазар Баранович. Суспільно-політичні вірші 70–80 рр. XVII ст. Із книги "Відмітка п'яти ран Христових". Чернігів, 1680 року. Турка зіб'ємо при Христовім знаку, вийди, поляку, русину й козаку, при власнім сагайдаку / пер. з пол. В. Шевчук // ТРУСПД. – С. 91.

16. Лазар Баранович. Суспільно-політичні вірші 70–80 рр. XVII ст. Із книги "Аполлонова люття". Київ, 1671 року. Татарин плюндрує, як у себе, кочує / пер. з пол. В. Шевчук // ТРУСПД. – С. 83.
17. Олександр Бучинський-Яскольд. Чигирин. Охочекомонна стежка за трудящим воїном в році 1678-м / пер. з пол. В. І. Кречотня // Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / упоряд., приміт. В. І. Кречотня. – Київ: Наукова думка, 1987. – С. 311.
18. № 492. 1695–1696. – Давид Еліазар Ляхну. Уривок із книги-літопису «Девар–Сефатаїм» // ДГІМВД. – С. 563–564.
19. Із анонімної риторики "Меркурій у придбаному царстві". Київ, 1693 року. Промова, проголошена на смерть героя Підкови / пер. з пол. та лат. В. Шевчук // ТРУСПД. – С. 372–379.
20. № 483. 1691. Крим. Пісня про Перекоп Никифора Поплонського // ДГІМВД. – С. 533–535.
21. № 490. 1687. – Крим. З анонімного літопису Кримського ханства, написаного в 1756–1766 роках на підставі давніших рукописів // ДГІМВД. – С. 552–553.
22. Лист гетьмана Петра Дорошенка до запорожців від 21 березня 1676 року / переклав з книж. укр. мови В. Шевчук // ТРУСПД. – С. 133–135.
23. Анонім. З рукописної віршованої хроніки другої половини XVII століття. Короткий опис Сіркових дінь від 1681 року / пер. В. Шевчук // ТРУСПД. – С. 167–179.
24. Йосип Кириленко. Лист до гетьмана Івана Скоропадського від 2 червня 1710 року / пер. з книж. укр. мови В. Шевчук // ТРУСПД. – С. 477–484.
25. Петро Іваненко (Петрик). Відозва до Запорозької Січі із двома доданими цидулами від початку 1693 року / пер. І. Сварник // ТРУСПД. – С. 355–358.
26. Чолобитна генеральної старшини супроти гетьмана Івана Самойловича від 7 липня 1687 р. / пер. В. Шевчук // ТРУСПД. – С. 287–295.
27. Василь Кочубей. Донесення на Івана Мазепу по статтях від 1708 року / пер. В. Шевчук // ТРУСПД. С. 426–448. Ст. 33. Дума пана гетьмана Мазепи, в якій значне проти держави великого государя виявляється супротивенство. – С. 438–440.
28. № 292. 1689, вересня 20 – Москва. Статті гетьмана І. Мазепи, подані царям Іоану Олексійовичу та Петру Олексійовичу про різні справи, та рішення останніх на них // ДГІМВД. – С. 254–259.
29. № 411. 1709, лютого 5. Донос козака Івана Явборського про зраду кошового отамана // ДГІМВД. – С. 410–411.
30. № 499. Розповідь про військову службу Андрія Степановича Петровського // ДГІМВД. – С. 592–595.
31. № 495. 1696. Список з відписки до государів та великих князів вся Русі Іоана Олексійовича і Петра Олексійовича боярина Бориса Шереметєва про взяття та розорення міста Казикермена // ДГІМВД. – С. 565–568.
32. № 484. 1691, літо. Крим. Похвала Шангирєю салтану Никифора Поплонського // ДГІМВД. – С. 535–537.
33. Новікова Л. Історичний текст як картина минулого і як відображення реалій своєї доби: на прикладі "Синопису" // Історія України в книжкових пам'ятках XVII – XVIII ст.: з колекцій Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова. Одеса, 2011. – С. 80–97.
34. № 86. 1703 г., июня 12. Грамота Петра І І. С. Мазепе о замыслах запорожцев // БА. – С. 56–57.

35. № 245. 1705 г., июля 5. Выписка о содержании письма Е. И. Украинцева И. С. Мазепе // БА. – С. 138–139.
36. № 5. 1699 г., мая 5. Выписка о содержании письма Н. М. Зотова И. С. Мазепе // БА. – С. 28.
37. № 110. 1703 г., августа 28. Грамота Петра I И. С. Мазепе о наказании трех запорожцев, которые тайно переправляли татар из Москвы в Крым // БА. – С. 65–66.
38. Йосип Шумлянський. Дума з 1686 року / пер. з книж. укр. мови В. Шевчук // ТРУСПД. – С. 271-274.
39. Иван Мазепа. Лист до російських царів Івана та Петра Олексійовичів, посланий із полковим лубенським писарем Леонтиєм Верховським 27 червня 1691 року. / пер. з рос. В. Шевчук // ТРУСПД. – С. 338-331; Пашквіль чи виказ. – С. 329-331.
40. Стефан Яворський. Из книжки "Луна голосу в пустелі". Київ, 1689 року. "Куди, Місяцю, роги ти сунеш, скажений!" / пер. В. Шевчук // ТРУСПД. – С. 323-324.
41. № 266. 1707. Лист гетьмана І. Мазепи до царя Йосифа I // ДГМвД. – С. 226–227.

References:

1. Galenko O. *Pro tatarski nabigy na ukrainski zemli [About Tatar Raids on Ukrainian Land]*: Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 2003. № 6. S. 52–68. [in Ukrainian].
2. Chukhlib T. *Hetmany i monarkhy. Ukrainska derzhava v mizhnarodnykh vidnosynakh 1648–1714 r.* [Hetman and Monarchs. Ukrainian State in International Relations, 1648-1714]. Kyiv; New York, 2003. 517 s. [in Ukrainian].
3. Baturinskii arkhiv i drugie dokumenty po istorii Ukrainskogo getmanstva 1690–1709 r. [*Baturin Archive and other Documents on the History of Ukrainian Hetmanship, 1690–1709*] / ruk. proekta i sost. T. G. Tairova-Yakovleva. SPb.: Dmitrii Bulanin, 2014. 480 s. (in the following text - BA). [in Russian].
4. Konstytutsiia Pylypa Orlyka: oryghinal ta yogo istoriia [Pylyp Orlyk Constitution: Original and its History] / pidgot. O. B. Vovk: Arkhivy Ukrainy. 2010. Vyp. 3-4 (269). S. 145-166. [in Ukrainian].
5. Petro Ivanenko. Statti vichnogo myru iz yasnovelmozhnym yogo mylistiu khanom i z usiieiu derzhavoiu Krymskoiu vydilnogo Kyjivskogo ta Chernigivskogo kniazivstva i vsiogo Zaporozkogo gorodovogo vijska i narodu malorosijskogo lita 1692, travnia 26 dnia [Articles of Eternal Peace, with Noble by his Mercy Khan and all Crimean State of Appanage Kiev and Chernigov Principality and the whole Zaporozhian City (Cossacks) Army and the Little Russia People Summer 1692, May 26]: *Tysiacha rokiv ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky*. Kyiv: Dnipro, 2001. T. 3, kn. 2. S. 332-336. (in the following text - TRUSPD). [in Ukrainian].
6. № 497. 1704. Diariush Ivana Bykhovtsa [Diary of Ivan Bykhovets]: *Doba hetmana Ivana Mazepy u dokumentakh*. Kyiv: VD "Kyievo-Mogylianska akademiia", 2007. S. 584–591. (in the following text - DGMvD). [in Ukrainian].
7. *Litopys gadiatskogo polkovnyka Grygoriia Grabyanky* [The Chronicle of Gadyach Colonel Gregory Grabyanka]. Kyiv: T-vo "Znannia" Ukrainy, 1992. 143 s. [in Ukrainian].
8. *Litopys Samovydtzia* [The Records of Eye-Witness]. Kyiv: Naukova dumka, 1971. 208 s. [in Ukrainian].
9. Letopisets ili opisaniie kratkoie znatniejshykh dejstvii i sluchayev, chto v kotorom godu deyalosia v Ukrainie malorossijskoi obieikh storon Dniepra i kto imenno kogda getmanom byl koztskim [Chronicle or brief description of the notable action and cases, what in which year took place in Little Russian Ukraine

- of both sides of the Dnipro and who exactly when the hetman of Cossack was]: *Sbornik lietopisiei otnosiashchikhsia k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rusi*. Kiev: *Tip. G. T. Korchak-Novitskogo*, 1888. S. VII–XII, 1–69. [in Russian].
10. № 491. 1687–1709 pp. Z litopysu Mgarskogo monastyria [From the Chronicle of Mgar cloister] // *DGMvD*. S. 554–563. [in Ukrainian].
11. Lazar Baranovych. Suspilno-politychni virshi 70–80 r. XVII st. Iz knygy "Apollonova liutnia". Kyiv, 1671 roku. Svit na vsi boky palaye shyroko [Socio-political poems of 70 – 80 years of XVII century. From the book "Apollon's lute". Kyiv, 1671. The world on all sides is burning] // *TRUSPD*. S. 83–84. [in Ukrainian].
12. Lazar Baranovych. Suspilno-politychni virshi 70–80 r. XVII st. Iz knygy "Apollonova liutnia". Kyiv, 1671 roku. Schoby kozatskyi choven na turkiv plynuv znovu [Socio-political poems of 70 – 80 years of XVII century. From the book "Apollon's lute". Kyiv, 1671. To the Cossack boat towards Turks sail again]: *TRUSPD*. S. 85. [in Ukrainian].
13. Lazar Baranovych. Iz knygy "Vinets Bozhoi Materi" [From the book "The Crown of the Mother of God". Chernigiv, 1680 year. For 1680 year: *TRUSPD*. S. 88–89. [in Ukrainian].
14. Lazar Baranovych. Suspilno-politychni virshi 70–80 r. XVII st. Iz knygy "Apollonova liutnia". Kyiv, 1671 roku. Svit striasayut grozy ta liudskiye sliozy [Socio-political poems of 70 – 80 years of XVII century. From the book "Apollon's lute". Kyiv, 1671. The world is shaken by a storm and human tears]: *TRUSPD*. S. 81–82. [in Ukrainian].
15. Lazar Baranovych. Suspilno-politychni virshi 70–80 r. XVII st. Iz knygy "Vidmitka piaty ran Khrystovykh. Chernigiv, 1680 roku. Turka zib'yemo pry Khrystovim znaku, vyjdy, poliaku, rusynu i kozaku, pry vlasnim sagajdaku [Socio-political poems of 70 – 80 years of XVII century. From the book "The Sign of the Five Wounds of Christ". Chernigiv, 1680. The Turk will be defetaed under Christ's sign, come out, a Pole, a Rusyn and a Cossack, with own Sagaidak"]: *TRUSPD*. S. 91. [in Ukrainian].
16. Lazar Baranovych. Suspilno-politychni virshi 70–80 r. XVII st. Iz knygy "Apollonova liutnia". Kyiv, 1671 roku. Tataryn pliundruye, yak u sebe, kochuye [Socio-political poems of 70 – 80 years of XVII century. From the book "Apollon's lute". Kyiv, 1671. Tatar destroys, as in his land, leads a nomad's life]: *TRUSPD*. S. 83. [in Ukrainian].
17. Oleksandr Buchynskiy-Yaskold. Chygyryn. Okhohekomonna stezhka za trudiaschym voynom v rotsi 1678-m [Volunteer Path Followig the Diligent Warrior in 1678]: *Ukrainska literatura XVII st*. Kyiv: Naukova dumka, 1987. S. 311. [in Ukrainian].
18. № 492. 1695–1696. – David Eliezer Lyakhnu. Uryvok iz knygy-litopysu "Devar-Sefataim" [David Eliezer Lyakhnu. The fragment from the book-Chronicle "Devar-Sefataim": *DGMvD*. S. 563–564. [in Ukrainian].
19. Iz anonimnoyi rytoryky "Merkurij u prydbanomu tsarstvi". Kyiv, 1693 roku. Promova, progoloshena na smert geroya Pidkovy [From the Anonymous Rhetoric "Mercury in the Purchased Realm". Kyiv, 1693. Speech, Proclaimed to Death of the Hero Pidkova]: *TRUSPD*. [in Ukrainian].
20. № 483. 1691. – Krym. Pisnia pro Perekop Nykyphora Poplonskogo [Crimea. The Song about Perekop by Nykyphor Poplonsky: *DGMvD*. S. 533–535. [in Ukrainian].
21. № 490. 1687. – Krym. Z anonimnogo litopysu Krymskogo khanstva, napyсаного v 1756-1766 rokakh na pidstavi davnishykh rukopysiv [Crimea. From an Anonymous Chronicle of the Crimean Khanate written in 1756-1766 years on the basis of older manuscripts]: *DGMvD*. S. 552–553. [in Ukrainian].

22. Lyst hetmana Petra Doroshenka do zaporozhtsiv vid 21 bereznia 1676 roku [The Letter of Hetman Petro Doroshenko to the Zaporozhian Cossacks of March 21, 1676]: *TRUSPD*. S. 133-135. [in Ukrainian].
23. Anonim. Z rukopysnoyi virshovanoi khroniky drugoyi polovyny XVII st. Korotkyi opys Sirkovykh diyan vid 1681 roku [Anonymous. From handwritten poetic chronicles of the second half of XVII century. Brief description Sirko's activities 1681 year]: *TRUSPD*. S. 167-179. [in Ukrainian].
24. Yosyp Kyrylenko. Lyst do hetmana Ivana Skoropadskogo vid 2 chervnia 1710 roku [The Letter to Ivan Skoropadsky on June 2, 1710]: *TRUSPD*. S. 477-484. [in Ukrainian].
25. Petryk Ivanenko. Vidozva do Zaporozkoyi Sichi iz dvoma dodanymy tsydulamy vid pochatku 1693 roku [Proclamation to the Zaporozhian Sich with two added notes from the beginning of 1693]: *TRUSPD*. S. 355-358. [in Ukrainian].
26. Cholobytna generalnoyi starshyny suproty hetmana Ivana Samojlovycha vid 7 lypnia 1687 r. [Choloytna of general officers against Hetman Ivan Samoilovych of July 7, 1687]: *TRUSPD*. S. 287-295. [in Ukrainian].
27. Vasyl Kochubej. Donesennia na Ivana Mazepu po stattyakh vid 1708 roku. 33. Duma pana h etmana Mazepy, v yakij znachne proty derzhavy velykogo gosudaria vuyavliayetsia suprotyvenstvo [Report against Ivan Mazepa in articles. 33. Duma of master Mazepa which is significant by opposition against the state of great sovereign]: *TRUSPD*. S. 426-448, 438-440. [in Ukrainian].
28. № 292. 1689, veresnia 20 - Moskva. Statti hetmana I. Mazepy, podani tsariam Ioannu Oleksiyovychu ta Petru Oleksiyovychu pro rizni spravy, ta rishennia ostannikh na nykh [Articles of the Hetman Ivan Mazepa, submitted to the Kings Ioann Oleksiyovych ta Petr Oleksiyovych about various cases, and their decisions]: *DGIMvD*. S. 254-259. [in Ukrainian].
29. № 411. 1709, lyutogo 5. Donos kozaka Ivana Yavborskogo pro zradu koshovogo otamana [Denunciation of Cossack Ivan Yavborsky about betrayal of Kosh Ruler]: *DGIMvD*. S. 410-411. [in Ukrainian].
30. № 499. Rozpovid pro vijskovu sluzhbu Andriya Stepanovycha Petrvskogo [The Story about military service of Andrei Stepanovich Petrovsky]: *DGIMvD*. S. 592-595. [in Ukrainian].
31. № 495. 1696. Spysok z vidpysky do gosudariv ta velykykh kniaziv vsiya Rusi Ioanna Oleksiyovycha i Petra Oleksiyovycha boyaryna Borysa Sheremeteva pro vziattia ta rozorennia mista Kazykermena [The Copy of note to the masters and great princes of all Russia Ioann Oleksiyovych and Petr Oleksiyovych from boyar Boris Sheremetev about the capture and destruction of Kazykermen]: *DGIMvD*. S. 565-568. [in Ukrainian].
32. № 484. 1691, lito. - Krym. Pkhvala Shangireyu saltanu Nykyphora Poplonskogo [Crimea. The praise of Shangirey saltan by Nykyphor Poplonsky]: *DGIMvD*. S. 535-537. [in Ukrainian].
33. Novikova L. Istorychnyi tekst yak kartyna mynulogo i yak vidobrazhennia realii svoeyi doby: na prykladi "Synopsysu" [Historical text as a picture of the past and the reflection of the realities of its epoch: on the example of "Synopsis"]: *Istoriya Ukrainy v knyzhkovykh pam'yatkakh XVII – XVIII st.: z kolekcij Naukovoi biblioteky ONU im. I. I. Mechnykova*. Odesa, 2011. S. 80-97. [in Ukrainian].
34. № 86. 1703 r., iyun 12. - Gramota Petra I I. S. Mazepie o zamyslakh zaporozhtsev [Diploma of Peter I I. S. Mazepa about intentions of Zaporozhian Cossacks]: *BA*. S. 56-57. [in Russian].
35. № 245. 1705 r., iyul 5 - Vypiska o sodержanii pisma E. I. Ukrainintseva I. S. Mazepe [The notes about content of E. I. Ukrainintsev's letter I. S. Mazepa]: *BA*. S. 138-139. [in Russian].

36. № 5. 1699 г., мая 5 - Vypiska o sodержanii pisma N. M. Zotova I. S. Mazepe [The notes about content of N. M. Zotov's letter I. S. Mazepe]: *BA*. S. 28. [in Russian].
37. № 110. 1703 г., avgusta 28. – Gramota Petra I I. S. Mazepe o nakazanii triokh zaporozhtsev, kotoryie tajno perepravliali tatar iz Moskvy v Krym [Diploma of Peter I I. S. Mazepe about punishment of three Zaporozhian Cossacks who in secret transported tatars rom Moscow to Crimea]: *BA*. S. 65-66. [in Russian].
38. Yosyp Shumlianskiy. Duma z 1686 roku [Duma from 1686 year]: *TRUSPD*. S. 271-274. [in Ukrainian].
39. Ivan Mazepa. Lyst do rossijskyykh tsariv Ivana ta Petra Oleksiyovychiv, poslanyj iz polkovym lubenskyim pysarem Leontiem Verkhovsky 27 chervnia 1691 roku [The Letter to the Russian tsars Ioan and Petr Oleksiyovych, sent with the regimental Lubny clerk Leontij Verkhovsky on June 27, 1691: *TRUSPD*. S. 328-331, 329-331. [in Ukrainian].
40. Stefan Yavorskij. Iz knyzhky "Luna golosu v pusteli". Kyiv, 1689 roku. "Kudy, Misiatsiu, rogy ty sunesh, skazhenyj!" [From the book "Echo of Voice in the Desert". Kyiv, 1689. "Where, the Moon, the horns you poke, the furious!": *TRUSPD*. – S. 323-324. [in Ukrainian].
41. № 266. 1707. – Lyst hetmana I. Mazepy do tsisaria Yosyfa I [The Letter from Hetman Ivan Mazepa to Emperor Josef I]: *DGIMvD*. S. 226-227. [in Ukrainian].

Людмила Новикова

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4764-7867>

Кандидат исторических наук, доцент

Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

Ул. Дворянская, 2, Одесса, 65082, Украина

lyudmilanovikova@hotmail.com

К вопросу об особенностях украинско-турецких и украинско-татарских отношений в последней трети XVII – начале XVIII ст.

В статье рассматривается проблема украинско-турецких и украинско-татарских отношений в последней трети XVII – начале XVIII ст. Для этого периода было характерна перегруппировка политических интересов в Центрально-Восточной Европе, когда система договоров, которая создавалась, и ее эволюция порождали у украинских гетманов разные опасения относительно судьбы Украины, подталкивали их к поиску контактов с Крымским ханством и Османской империей. У этих контактов на государственном и особенно общественном уровне существовала уже достаточно противоречивая традиция. Свою роль играл и идейный контекст, связанный феноменом идентичности (казаческой, украинской), которая часто вступала в противоречие с идеологическим оформлением реальной политики того времени. В то же время свое представление и традицию относительно украинской стороны имели, в свою очередь, представители крымского ханства и Османской империи, которые формировались в контексте их отношения к христианам, а также определялись светскими соображениями добычи и экономической выгоды. Вследствие указанных причин украинско-турецкие и украинско-татарские отношения этого времени были сложным явлением, которое, несмотря на существующую историографию (например, работы А. Галенко и Т. Чухлиба), требует дополнительного исследования. Кроме изучения фактического материала и попытки реконструкции украинско-турецких и украинско-татарских отношений в избранный период, в статье была осуществлена и попытка определить возможную структуру проблемы.

Осуществленный с привлечением официальных и нарративных источников анализ украинско-турецких и украинско-татарских отношений в последней трети XVII – в начале XVIII в. позволил выделить следующие направления, изучение которых позволяет раскрыть разные аспекты проблемы: терминологический;

изучение враждебных отношений в контексте светских и религиозных идей, исследование союзных и мирных (включительно с социальной ассимиляцией) отношений; изучение главной мотивации, которая использовалась для обоснования необходимости союзов с Крымским ханством и Османской империей в условиях, когда православие определяло украинскую идентичность; анализ использования украинско-турецких и украинско-татарских отношений для формирования пантеона героев и обеспечения положительных или отрицательных характеристик отдельным деятелям, в зависимости от дискурса и задач авторов текстов. Также является важным направление, связанное с исследованием психологических аспектов отношений, влияния ментальности, эмоций, в контексте понятий «обида» и «страх». Исследование этих направлений выявило сложность самого понятия «украинско-турецкие и украинско-татарские отношения», их разновекторность, зависимость от политических и идеологических факторов, влияние на формирование общественных дискурсов.

Ключевые слова: украинско-турецкие отношения в последней трети XVII – начале XVIII ст.; украинско-татарские отношения в последней трети XVII – начале XVIII ст.; Крымское ханство; украинский Гетманат и его общество; украинское казачество; история идей в Украине в раннемодерный период.

Отримано: 05.12.2019 р.

**TO THE PROBLEM OF THE AUTHORSHIP AND THE IDENTIFICATION
OF THE CIRCLE OF THE PERSONS PROBABLY INVOLVED
IN PUBLICATION OF THE FIRST UKRAINIAN BOOK
IN ODESA «MARUSIA. KAZKA» 1834**

Taras HoncharukORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0119-0227>

DSc (History), Professor

Odessa I.I. Mechnikov National University

2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine

tarasiy2004@ukr.net

Kseniia SorokinaORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4130-038X>

Post-graduate student of the Department of History and Ethnography of Ukraine

Odessa National Polytechnic University

1, Shevchenko Av., Odessa, 65044, Ukraine

oksanawerty@gmail.com

In the article the authors discuss the versions about authorship of the first Ukrainian-language book published in Odessa in 1834 – «Marusia. Kazka». The deficiencies of the widespread thesis about Platon Lukashkevych as the probable author of this book are indicated. The authors express the opinion about connection of the author of the «Marusia. Kazka» with Slobozhanshchyna and acquaintance with H. Kvitka-Osnovianenko. It is assumed that the author of this book could be Kvitka-Osnovianenko himself. The circle of persons probably involved in the publication of the «Marusia. Kazka» in Odesa, in particular, the censor M. Kurliandtsev and the mayor O. Lovshyn is characterized.

Keywords: «Marusia. Kazka» 1834, H.F. Kvitka-Osnovianenko, Odesa.

Тарас ГончарукORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0119-0227>

Доктор історичних наук, професор

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна

tarasiy2004@ukr.net

Ксенія СорокінаORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4130-038X>

Аспірантка кафедри історії та етнографії України

Одеського національного політехнічного університету

Пр. Шевченко, 1, Одеса, 65044, Україна

oksanawerty@gmail.com

**ДО ПРОБЛЕМИ АВТОРСТВА ТА ВИЗНАЧЕННЯ КОЛА ОСІБ
ЙМОВІРНО ПРИЧЕТНИХ ДО ВИДАННЯ ПЕРШОЇ В ОДЕСІ
УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ «МАРУСЯ. КАЗКА» 1834 р.**

В статті розглядаються версії авторства першої україномовної книги, виданої в Одесі 1834 р. «Маруся. Казка». Вказуються недоліки поширеної в

історіографії тези про Платона Лукашевича, як ймовірного автора цієї книги. Висловлюється думка про ймовірний зв'язок автора одеської «Марусі» зі Слобожанщиною та знайомство з Г. Квітка-Основ'яненком. Припускається можливість, що автором вказаної книги міг бути і сам Г.Квітка-Основ'яненко. Вказується на осіб ймовірно причетних до видання в Одесі «Марусі», зокрема, на цензора М. Курляндцева та градоначальника О. Левшина.

Ключові слова: «Маруся. Казка» 1834, Г.Ф. Квітка-Основ'яненко, Одеса.

В ґрунтовних працях присвячених історії Одеси, як правило, обов'язково вміщується інформація про видання першої в місті україномовної книги поеми «Маруся. Казка» 1834 р. [10, С. 132; 7, С. 95-96] Зазначимо, що йдеться саме про першу надруковану україномовну книгу, а не першу написану в Одесі, бо кількома роками раніше, Микола Венгер написав в Одесі повість «Микола Коваль», яка попри повідомлення про її майбутній вихід друком в Одесі [15], була надрукована в Миколаєві 1832 р. [1] («честь видати першу на півдні українську книжку [одеська] Міська друкарня чомусь зігнувала», – писав щодо цього краєзнавець Григорій Зленко) [8].

Оскільки, видання «Марусі. Казки» не було підписане, в історіографії цілком логічно постало питання про авторство вказаного твору. Першим цю проблему намагався розв'язати літературознавець Андрій Музичка [14]. В статті 1927 р. він обґрунтовував свою версію, що автором твору був Платон Лукашевич (1809 – 1887 рр.). Підставою для такого твердження стала подібність фонетичного правопису «Марусі. Казки» та видання «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» 1836 р. П. Лукашевича та зв'язками останнього з Одесою. Стосовно постаті П. Лукашевича, слід відзначити, що він був випускником одеського Рішельєвського ліцею та зробив суттєвий внесок в збирання українського фольклору, в першу чергу тим, що знайшов найповнішу версію пісні про Самійла Кішку. Нажаль, більшу частину подальшого життя П. Лукашевич присвятив пошукам доказів для власної маргінальної історичної теорії, щодо походження давніх слов'янських мов, вінцем яких стало видання «Чаромутія» (або «Первобытного язика») [19]. З версією про П. Лукашевича, як автора поеми «Маруся», був загалом згодний і одеський краєзнавець Василь Загоруйко [6]. Інших версій авторства вказаного твору нам в літературі знайти не вдалося.

На нашу думку, версія про авторство «Марусі. Казки» П. Лукашевича містить низку вад. По-перше, А. Музичка, за його власним твердженням, не мав можливості працювати з вищезгаданою книжкою В. Лукашевича «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни», а користувався «фотографічним відбитком декількох рядків друку» з неї [14, с. 88]. На сьогодні, в мережі Інтернет викладені відцифровані варіанти як «Марусі. Казки» [13], так і «Малороссийских и червонорусских народных дум и песен» [12]. Фонетичний правопис цих видань здається нам не надто схожим (хоча, остаточний висновок щодо цього мали б зробити фахові філологи). По-друге, П. Лукашевич закінчив Рішельєвський ліцей 1828 р. [9, с. 153] та за відомостями з його біографії

залишив Одесу. По-третє, як відзначив А. Музичка, автор одеської «Марусі» місцем дії свого твору обрав Слобожанщину, а також, був добре обізнаний з сюжетом, ще не надрукованої на той момент, повісті Григорія Квітки-Основ'яненка «Маруся». Проте, П. Лукашевич походить і більшість свого життя провів на Полтавщині. Також, не маємо відомостей про зв'язок П. Лукашевича та Г. Квітки-Основ'яненка. По четверте, автору одеської «Марусі» притаманний тонкий дотепний гумор (не характерний для людей з ознаками психічних розладів, до котрих належав П. Лукашевич). Між іншим, до себе та свого поетичного досвіду цей анонімний автор ставився досить іронічно, пишучи:

*«Бо я, бач, на Парнас не лізу,
Упасти відтіль не боюсь,
І нівідкіль мене спихати.
Гора холодна – мій Парнас,
А з неї падати не страшно,
Вона низенька й некрута...»*

Відносно змісту «Марусі. Казки» варто зауважити, що в ньому дійсно присутні згадки про топоніми Слобожанщини. При тому, згадано не лише Харків та Охтирку, але й Валків ліс, де гуляє з подругою головна героїня твору. Виклад подій в поемі починається словами:

*«Раз в Петрівку дві дівчини гарні, білолиці
В Валків ліс пішли раненько, шукати суніці...»* [13, с. 7]

Згідно з дослідженням історика Володимира Загоровського, Валків ліс розташований приблизно в межах чи поблизу сучасного національного парку «Гомільшанські ліси» Харківської області [5]. Обізнаність щодо вказаного дрімоніму явно свідчить про ймовірне слобожанське походження або тісні зв'язки з цим регіоном автора одеської «Марусі».

Також, надзвичайно важливою є добра обізнаність автора поеми з сюжетом повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся», яка вийшла друком того ж 1834 року (тут варто враховувати, що одеська «Маруся» була дозволена цензурою до друку 23 грудня 1833 р.). Тому можна припустити, що автором одеської «Марусі» міг бути або сам Г. Квітка-Основ'яненко, котрий вирішив «злазити на Парнас» (тобто зайнятися поетичною творчістю), або хтось з його близького оточення. На користь першої версії може свідчити наявність у Г. Квітки-Основ'яненка поетичного досвіду. Адже згідно з відомостями Вадима Тарнавського короткі поезії автора прозової «Марусі» виходили друком в збірках 1816, 1817, 1818 та 1833 рр. [17, Перший відділ. С. 5-8, 11-12]. При цьому, українською мовою з цих віршів було написано лише «Шпьячки» 1833 р. [17, с. 11-12]. Також на користь цього свідчить і посвята одеської поеми П. Гулаку-Артемівському («до пана П.П. Ар. – Г-ка.»), що починається зі звернення:

*«Змилуйся, пане наді мною!
Будь ласкав – дуже не сварись!
Я не рівняюся з тобою
І чую за собою гріх...»*

Нижче анонімним автором згадано героїв Гулакової творчості: пса Рябка із байки-казки «Пан та собака» 1818 р.; Пана Твардовського із малоросійської балади «Твардовський» 1827 р.; рибалку із однойменної малоросійської балади 1827 р., які творець одеський «Марусі» начебто *«читав уже сто раз»*. Завершено присвяту рядками:

*Тебе лиш, дядько, я боюсь.
Не лай мене, не лай сердеги!
Прошу тебе, молю тебе!...
Я не рівняюся з тобою
І чую за собою гріх...»*

Попри надмірну шанобливість, ставлення анонімного автора до П. Гулака-Артемівського виглядає досить панібратські. Тут слід згадати, що за твердженням філолога Ростислава Чопика, повість «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка була наслідком його суперечки з П. Гулаком-Артемівським – як «одного неверуючого», якому здавалося «що на нашом наречі нельзя написать ничего серьезного, нежного, а только лиш грубое, ругательное кощунное», і котрому опонент таки «доказал, что от малороссийского языка можно растрогаться» [18]. Однак проти версії того що авторство поетичної «Марусі» належить Г. Квітці-Основ'яненку свідчить звертання автори поеми до П. Гулака-Артемівського «дядько» (тоді як Г. Квітка-Основ'яненко був старшим за П. Гулака-Артемівського). В будь-якому разі, на нашу думку, тезу про ймовірне авторство виданої в Одесі «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка, або когось з його близьких знайомих, варто віддати на розсуд професійних літературознавців.

Зі свого боку, звернемо увагу на деяких осіб точно або ймовірно причетних до видання в Одесі поетичної «Марусі». Передусім це цензор Микола Курлянецв (1802 – 1835 рр.) – професор фізико-математичних наук одеського Рішельєвського ліцею, автор кількох власних наукових книжок та перекладів з фізики, математики та філософії, людина безперечно прогресивних поглядів. Останнє ймовірно вплинуло на його рішення допустити до друку «Марусю»[11]. Окрім того варто звернути увагу на тодішніх одеситів тісно пов'язаних зі Слобожанщиною, зокрема, на випускників Харківського університету. В Одесі їх тоді було чимало. Це було зумовлено й тим, що Одеса до 1830 р. належала до Харківського навчального округу. В своїх публікаціях ми вже звертали увагу на культурний зв'язок Одеси та Харкова в першій половині XIX ст. [2-4]. Тут лише зауважимо, що найвпливовішим випускником в місті на момент виходу поеми «Маруся» був одеський градоначальник Олексій Льовшин (1798 – 1879 рр.). Попри юний вік на той час він вже був відомим літератором, зокрема, автором «Писем из Малороссии», які відрізнялися певним українофільством й знайшли (що тут дуже важливо) свого часу відгук Г. Квітки-Основ'яненка [17, с. 11]. О. Льовшин, вочевидь, не втратив своїх зв'язків з харківськими культурними діячами. Так Ізмаїл Срезневський в листі до вказаного одеського градоначальника 1833 р. називав останнього українцем та прохав допомогти з передплатою на славнозвісну «Запорозьку старовину» («ВЫ,

как ...Литератор, и как покровитель Наук и Литературы, и как Украинец, может быть удостоите и мой труд хотя слабым вниманием». – зокрема, писав до О. Льовшина І. Срезневський)[16]. Цілком можливо, що вихід в Одесі «Марусі» саме за часів коли місцевим градоначальником (у 1831 – 1837 рр.) був О. Льовшин є не випадковим. В будь-якому разі, факт появи цього видання був ще одним з проявів культурних зв'язків Одеси та Харкова.

Таким чином, проблема визначення авторства першої надрукованої в Одесі україномовної книги «Маруся. Казка» залишається досі актуальною та потребує подальших досліджень. Наші міркування з цього приводу вміщені вище ми віддаємо на розсуд фахових філологів-літературознавців. Сподіваємось, що з допомогою останніх, вищезгадана проблема набуде свого остаточного розв'язання.

Джерела та література:

1. Бондар М. Перший жанровий зразок української народної прози / Микола Бондар // Київська старовина. – 1999. – № 3. – С. 87-105.
2. Гончарук Т.Г. В.Н. Каразин (1773 – 1842 рр.) та Одеса: до історії зв'язків засновника Харківського університету та «нової Пальміри» // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. – Вип. 26. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2012. – С. 148-158.
3. Гончарук Т.Г. Відзначення річниці заснування Харківського університету в Одесі 1860 р. та питання про витоки формування одеської громади // Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України, 25-26 травня 2011 р. Одеса. – Одеса: Астропринт, 2011. – С. 68-76.
4. Гончарук Т.Г.; Сорокіна К.І. В.І. Білий – людина, котра 1860 р. виголосила тост за Українську одеську громаду // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Збірник наукових праць. – Випуск 36 (2017). – Одеса: «Екологія», 2017. – С. 78-90.
5. Загоровский В. П. Изюмская черта. – Воронеж: Издательство ВГУ, 1980. – 239 с.
6. Загоруйко В. Перша російська та перша українська книги в Одесі // Літературна Одеса. Літературно-художній та публіцистичний альманах одеської філії спілки радянських письменників України. – 1954. – №10. – С. 113.
7. Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одесщины / В. Загоруйко. – [Одесса]: Одес. обл. изд-во, 1957. – Вып. 1. – 1957. – 154, [1] с.: ил.
8. Зленко Г. Що ми знаємо про Миколу Венгера [Електронний ресурс]/ Григорій Зленко. // Кримська світлиця. – 2002. – Режим доступу: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=311>
9. Исторический обзор Сорокалетия Ришельевского Лицея с 1817 по 1857 год / составлен Инспектором Лицея Иофисом Михневичем. – Одесса, типография Л. Нитче, 1857. – 200 с.
10. Історія Одеси / Колектив авторів. Голов. ред. В.Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002. – 560 с.: іл.
11. Курляндцев (Николай Дмитриевич, 1802-1835) // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб.: 1896. – Т. XVII: Култагой – Лед, с. 89.
12. Лукашевич Платон Якимович Малороссийские и червонорусские народные думы и песни [Электронный ресурс] / П. Я. Лукашевич. – Санкт-Петербург:

- В тип. Эдуарда Праца, 1836. – 170 с. – Режим доступа: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009072>
13. Маруся: казка. [Електронний ресурс]. – Одеса : Гор. тип., 1834. – 32 с. – Режим доступа: <http://odnb.odessa.ua/rarities/item/10#>
14. Музичка А.А. Маруся, казка. Одеса, 1834 А.А. Музичка // Записки іст.-філол. відділу / Укр. акад. наук. К., 1927. – Кн. 13/14. – С. 83-96.
15. Одесский вестник. – 1831. – 9 декабря.
16. Письмо Изм. Ив. Срезневского к Ал. Ир. Левшину // КС. – 1892. – Т. 39. – № 10. – С.124.
17. Тарнавський В. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко: бібліогр. розвідка : з нагоди 150-х роковин народження письменника (1778–1928) / Вадим Тарнавський ; Всеукр. акад. наук, Коміс. для видавання пам'яток новіт. укр. письменства. – Київ : [б. в.], 1929. – XXVIII, 354 с. – (Збірник історично-філологічного відділу ; № 87).
18. Чопик Р. Квітка і Основ'яненко / Ростислав Чопик. // Слово і Час. – 2010. – №4. – С. 46-56.
19. W. Платон Акимович Лукашевич / Киевская старина. – 1889. – №1 – С. 245,246.

References:

1. Bondar M. Pershyi zhanrovyi zrazok ukrainskoi narodnoi prozy / Mykola Bondar // Kyivska starovyna. – 1999. – № 3. – С. 87-105. [in Ukrainian].
2. Honcharuk T.H. V.N. Karazyn (1773 – 1842 rr.) ta Odesa: do istorii zviazkiv zasnovnyka Kharkivskoho universytetu ta «novoi Palmiry» // Intelihentsiia i vlada. Hromadsko-politychni naukovyi zbirnyk. – Vyp. 26. Seriia: Istoriia. – Odesa : Astroprint, 2012. – С. 148-158. [in Ukrainian].
3. Honcharuk T.H. Vidznachennia richnytsi zasnovannia Kharkivskoho universytetu v Odesi 1860 r. ta pytannia pro vytoky formuvannia odeskoi hromady // Narodnyi Rukh Ukrainy: mistse v istorii ta politytsi: materialy VII Vseukrainskoi naukovoї konferentsii, prysviachenoi 20-richchiu Nezalezhnosti Ukrainy, 25-26 travnia 2011 r. Odesa. – Odesa: Astroprint, 2011. – С. 68-76. [in Ukrainian].
4. Honcharuk T.H.; Sorokina K.I. V.I. Bilyi – liudyna, kotra 1860 r. vyholosyla tost za Ukrainku odesku hromadu // Intelihentsiia i vlada. Seria: Istoriia. Zbirnyk naukovykh prats. – Vypusk 36.2017. – Odesa: «Ekolohiia», 2017. – С. 78-90. [in Ukrainian].
5. Zagorovskiy V. P. Izyumskaya cherta. — Voronezh: Izdatelstvo VGU, 1980. – 239 s. [in Russian].
6. Zahoruiko V. Persha rosiiska ta persha ukrainska knyhy v Odesi // Literaturna Odesa. Literaturno-khudozhnii ta publitsystychni almanakh odeskoi filii spilky radianskykh pysmennykiv Ukrainy. – 1954. – №10. – С. 113. [in Ukrainian].
7. Zagoruyko V. Po stranitsam istorii Odessyi i Odesschyni / V. Zagoruyko. – [Odessa] : Odes. obl. izd-vo, 1957. – Vyip. 1. – 1957. – 154, [1] с.: il. [in Russian].
8. Zlenko H. Shcho my znaemo pro Mykolu Venhera [Elektronnyi resurs]/ Hryhorii Zlenko. // Krymska svitlytsia. – 2002. – Rezhym dostupu: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=311>
9. Istoricheskiy obzor Sorokaletiya Rishel'evskogo Litseya s 1817 po 1857 god / sostavlenn Inspektorom Litseya Iofisom Mihnevichem. – Odessa, tipo-grafiya L.Nitche, 1857. – 200 s. [in Russian].
10. Istoriia Odesy / Kolektiv avtoriv. Holov. red. V.N. Stanko. – Odesa: Druk, 2002. – 560 s.: il. [in Ukrainian].

11. Kurlyandtsev (Nikolay Dmitrievich, 1802-1835) // Entsiklopedicheskiy slovar Brokgauza i Efrona. – SPb.: 1896. – t. XVII: Kul'tagoy – Led, S. 89. [in Russian].
12. Lukashevich Platon Yakimovich Malorossiyskie i chervonorusskie narodnye dumy i pesni [Elektronnyy resurs] / P. Ya. Lukashevich. – Sankt-Peterburg: V tip. Eduarda Pratsa, 1836. – 170 c. – Rezhim dostupa: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009072>
13. Marusia: kazka. [Elektronnyi resurs]. – Odessa : Hor. typ., 1834. – 32 s. – Rezhym dostupu: <http://odnb.odessa.ua/rarities/item/10#>
14. Muzychka A.A. Marusia, kazka. Odessa, 1834 A.A. Muzychka // Zapysky ist.-filol. viddilu / Ukr. akad. nauk. K., 1927. – Kn. 13/14. – S. 83-96. [in Ukrainian].
15. Odesskiy vestnik. – 1831. – 9 dekabrya. [in Russian].
16. Pismo Izm. Iv. Sreznevskogo k Al. Ir. Levshinu // KS. – 1892. – T. 39. – № 10. – S.124. [in Russian].
17. Tarnavskiy V. H. F. Kvitka-Osnovianenko: bibliohr. rozvidka : z nahody 150-kh rokovyn narodzhennia pysmennyka (1778–1928) / Vadym Tarnavskiy ; Vseukr. akad. nauk, Komis. dlia vydavannia pamiatok novit. ukr. pysmenstva. – Kyiv : [b. v.], 1929. – XXVIII, 354 s. – (Zbirnyk istorychno-filolohichnoho viddilu ; № 87). [in Ukrainian].
18. Chopyk R. Kvitka i Osnovianenko / Rostyslav Chopyk. // Slovo i Chas. – 2010. – №4. – S. 46-56. [in Ukrainian].
19. W. Platon Akimovich Lukashevich / Kievskaya starina. – 1889. – №1 – S. 245, 246.

Тарас Гончарук

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0119-0227>

Доктор исторических наук, профессор

Одесский национальный университет

имени И.И. Мечникова

Ул. Дворянская, 2, Одесса, 65082, Украина

tarasiy2004@ukr.net

Ксенія Сорочіна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4130-038X>

Аспирантка кафедр истории и этнографии Украины

Одесского национального политехнического университета

Пр. Шевченко, 1, Одесса, 65044, Украина

oksanawerty@gmail.com

К проблеме авторства и определения круга лиц вероятно причастных к изданию первой в Одессе украинской книги «Маруся. Казка» 1834 г.

В статье рассматриваются версии авторства первой украиноязычной книги изданной в Одессе 1834 «Маруся. Казка». Указываются недостатки распространенного в историографии тезиса о Платоне Лукашевиче, как вероятном авторе этой книги. Высказывается мнение о возможной связи автора одесской «Маруси» со Слобожанщиной и знакомством с Г. Квиткой-Основьяненко. Предполагается возможность, что автором указанной книги мог быть и сам Квитка-Основьяненко. Указывается на круг лиц, вероятно причастных к изданию в Одессе «Маруси», в частности, цензора М. Курляндцева и градоначальника О.Левшина.

Ключевые слова: «Маруся.Казка» 1834, Г.Ф. Квитка-Основьяненко, Одесса.

Отримано: 15.12.2019 р.

HISTORICAL GEOGRAPHY AND CARTOGRAPHY OF UKRAINE IN MILITARY-STATISTICAL MATERIALS OF THE XIX CENTURY

Viktoria Nikichuk

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2761-0223>

Post-graduate student

of the Department of History of Ukraine

Odessa I. I. Mechnikov National University

2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine

vnikichuk@ukr.net

The article considers the development of historical geography of Ukraine and cartography on the example of military statistical materials of the Ukrainian provinces of the Russian Empire. The contribution of officers of the General Staff of the Russian Empire to the formation of historical and geographical research is analyzed. The article describes "Military statistical survey of provinces and regions of the Russian Empire" and "Materials for geography and statistics of Russia collected by officers of the General staff" as the main source of military statistical materials of the XIX century, which casually cover the issues of historical geography. The research topics concerned the issues of defining the boundaries of provinces, toponymy of the region, geography of the population and ethnic component of the region, and so on. The role of the cartographic component in the study of military officers is also clarified. Attention is focused on the development of topographic maps as a separate component of military research. A significant role in the development of these maps played the Head of the corps of topographers F. Schubert. It was under his leadership that a special 10-verst map of Western Russia was developed.

Key words: historical geography, cartography, topography, Ukraine, General Staff.

Вікторія Нікічук

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2761-0223>

аспірантка кафедри історії України,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна

vnikichuk@ukr.net

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ ТА КАРТОГРАФІЯ УКРАЇНИ У ВІЙСЬКОВО-СТАТИСТИЧНИХ МАТЕРІАЛАХ ХІХ ст.

В статті розглянуто розвиток історичної географії та картографії України на прикладі військово-статистичних матеріалів українських губерній Російської імперії. Проаналізовано вклад офіцерів Генерального Штабу Російської імперії у становлення історико-географічних досліджень. Охарактеризовано «Військово-статистичний огляд губерній та областей Російської імперії» та «Матеріалів для географії та статистики Росії, зібрані офіцерами

Генерального штабу» як основне джерело військово-статистичних матеріалів XIX ст., які побіжно висвітлюють питання історичної географії. Також з'ясовано роль картографічної складової у дослідженнях військових офіцерів, зосередивши увагу на розробці топографічних карт під керівництвом Ф. Шуберта.

Ключові слова: історична географія, картографія, топографія, Україна, Генеральний Штаб.

На початку XIX ст. більшість етнічних українських територій входили до складу Російської імперії – Правобережжя, Поділля, Волинь, Лівобережжя, Слобожанщина та Південь. Вони утворювали дев'ять губерній – Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Харківська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії та Бессарабська область [2].

У зв'язку з цим постала проблема у комплексному дослідженні цих територій з різних аспектів – географічного, історичного, статистичного, військового, природничого, картографічного тощо. Саме в цей період активізуються історико-географічні дослідження військового напрямку, що першочергово ставили за мету вивчення можливих театрів військових дій, створення відповідних карт та опису конкретних територій. Передусім, ці дослідження пов'язані з постійною участю більшої частини регіону в військових діях.

Дослідженням ролі військових офіцерів Генерального Штабу у висвітленні описово-статистичних розвідок Російської імперії займалася І. Петрова, яка детально охарактеризувала діяльність Генерального штабу, проте з огляду матеріальної та духовної культури [20]. М. Глушков детально висвітлив історію військової картографії в Росії [13]. У 1963 р. М. Андреев присвятив кандидатську дисертацію «Географічні праці офіцерів Генерального штабу (1836-1868) та їх значення для розвитку географії в Росії», де головним чином висвітлив географічний аспект дослідження. Роль військових офіцерів у розвитку історичної географії України залишилися поза увагою дослідників.

Топографічна карта відіграла вагомий роль у підготовці військових офіцерів Російської імперії, оскільки в умовах військових дій саме карта була найбільш детальним документом, необхідним для орієнтування на місцевості. Тому вже на початку 1820-х рр. діяльність офіцерів Генерального Штабу була зосереджена на розробці топографічних карт імперії. Спеціально при Штабі було створено Корпус топографів, який очолював генерал-майор Ф. Ф. Шуберт. У відносно короткий термін було зібрано досить точні географічні та топографічні дані з усіх губерній імперії, що в подальшому і було відображено на карті. У 1826 р. розпочалася робота зі складання Спеціальної карти частини Західної Росії 10-верстового масштабу (її сучасну назва – Оглядово-топографічна карта Європейської Росії) [21]. До цього часу потреба в такій карті особливо гостро почала відчуватися не тільки у військовому, а й у цивільних відомствах, оскільки Столистова карта на той час уже сильно застаріла. Керівником робіт був генерал-майор Ф.Ф. Шуберт. При

складанні карти використовувалися практично всі наявні картографічні матеріали. Роботи зі складання і гравірування карти були завершені 13 років потому, а потім ця карта на 59 аркушах і трьох клапанах (полуаркушах) була видана [13]. Спеціальна десятиверстова Воєнно-топографічна карта Західної частини Російської імперії видана ним на 60 аркушах, кожен з яких детально відображує конкретну місцевість. Так, наприклад, Ряд 29, лист 7 зображує територію Бессарабської, Херсонської та Подільської губерній станом на 1916 р. На карті підписана значна кількість об'єктів, що дозволяє використовувати карту як цінний топонімічний матеріал [12].

Відтак Генеральний Штаб імперії орієнтує увагу офіцерів-геодезистів і топографів до збору описово-статистичної інформації по кожній з губерній загалом імперії, у тому числі й українських також. Вже 1 жовтня 1848 р. Військовий міністр затвердив «Програму для військово-статистичного огляду губерній та областей Російської імперії». Вона складалася з 6 розділів: «Відомості загальні», «Місцевість», «Мешканці», «Промисловість», «Освіта», «Відомості спеціальні». Відповідно до запропонованої програми планувалося надрукувати 18 томів, до яких повинні були увійти 80 описів губерній та областей (на жаль видані були лише 69). Не виданий був і 18-й том, який мав би висвітлити історію Східного Сибіру. Кожен з томів уособлював у собі певний адміністративний чи етнічний регіон, до складу якого зазвичай входило по декілька губерній, опис яких і був представлений окремими частинами. Кожен том розкривав історію окремого регіону та надавав характеристику військово-топографічному опису губерній та областей імперії, відомості про природні умови, шляхи сполучення, найбільші міста та відомості щодо населення [20, с. 174].

Українським губерніям відводилося декілька томів даної серії. Так, том 10 «Юго-Западные губернии» складався з трьох частин і був присвячений Київській (автор – підполковник Міньков), Подільській (штабс-капітан Твершинов) та Волинській губерніям (штабс-капітан Фрітче) [7-8]. Південна Україна розглядається власне в 11 томі «Новороссийские губернии, Бессарабская область и Земля Войска Донского», що подано в п'яти частинах – описи Херсонської (упорядники Рогалев, Вітте, штабс-капітан Пестов), Таврійської (автор підполковник Герсиванов) губерній, опис Бессарабської області (полковник Дараган), Катеринославської (штабс-капітан Драчевський), Землі Війська Донського (полковник Штюрмер) [3-6]. І відповідно том 12 «Малороссийские губернии» у трьох частинах розкривав історію Харківської (капітан Могульський), Чернігівської (полковник Міцевич) та Полтавської губерній (полковник Облеухов) [9-11]. Таким чином, у трьох томах та 11 книгах видання висвітлюється історія українських земель у складі Російської імперії.

«Военно-статистическое обозрение» за своїм змістом, у першу чергу, звертає увагу не лише на констатацію визначення територіальних кордонів, а й надає обґрунтування вигідності географічного положення. До того ж окреслення географічних кордонів чи об'єктів надається з

військових потреб та інтересів, наприклад, Херсонська губернія «омывается с юга водами Черного моря и составляет пограничный рубеж европейской России, что дает ей значение политическое, важность которого зависит от отношений Империи к порте Оттоманской» [3, с. 1-2]. А вже «Екатеринославская губерния, находясь почти в одинаковом расстоянии, как от границ с Турциею, так и от театра военных действий наших на Кавказе ...может служить местом формирования и расположения резервов. При войне с Турциею западная часть губернии, в особенности же Екатеринославский и Верхнеднепровский uezды, находящиеся по правой стороне р. Днепра, наиболее могут быть для сего удобны» [6, с. 2]. Отже, оскільки безпосереднє значення даного дослідження було направлене на військове використання територій, то й інформація подавалися відповідним чином. Зацікавлення викликають губернії, межі яких визначали і безпосередній державний кордон Російської імперії – Волинська та Подільська губернії. Саме ці губернії мали важливе стратегічне значення у військовій справі. Волинська губернія – це губернія, яка мала державні кордони з Польщею: «Границы Волинской губернии, за исключением реки Западного Буга (отдаляющего ее от царства Польского), реки Збруч (составляющей часть Галицийской границы) и реки Бужжа (составляющего малую часть границы между Волинскою и Подольскою губерниями) на всем остальном протяжении не имеют естественных рубежей». По друге, в губернії були певні особливості в демаркації державних кордонів, оскільки вона мала специфічну місцевість: «На севере, пограничная черта пролегает среди непроходимых болот и лесов Полесья... на западе и юге, она во многих местах проходит лесами, покрывающими отрясли Карпатских гор» [8, с. 3]. У зв'язку з особливостями географічного розташування Волинської губернії окреслювалися і місця для військових маневрів. Щодо Подільської губернії, то вона межувала з Королівством Галичина «от которого отделялася рекою Сбручем». До того ж у військовому плані ця губернія мала важливе стратегічне значення «важна в военном отношении при наступательных военных действиях России противу западной Европы и послужит тогда сборным местом, для войск юного края» [7, с. 1].

В даній серії досліджень також окремим розділом висвітлювалася історія найбільш визначних міст та детально розглядалася топонімію «Крепость Очаков, построенная на правом берегу Днепровского лимана, при устье его в Черное Море... в древности на этом месте был сарматский город Алектор» [3, с. 13]. Особлива увага зосереджувалася і на географію населення, зокрема вказувалося на географію поширення різних народностей на констатувалося на прикладі конкретних міст: «Комрат – болгарская колония на Ялтухе, в 60 верстах от Болграда и 80 от г. Кишинева» [5, с. 155]. Звичайно, надання широких відомостей про кожне місто можна пояснити необхідною освіченістю військових для орієнтування на місцевості та відповідно обізнаності різних топонімів об'єктів.

В цілому структура цих описів українських губерній здебільшого відповідає міністерській програмі, однак упорядники мали можливість корегувати їх програму і зміст виходячи зі специфіки регіону, наявних матеріалів та особистих уподобань. Прикладом цього може слугувати дослідження такого аспекту історико-географічних досліджень як історії населення. Так, у порівнянні Харківської та Подільської губерній, більш детально у порівнянні з описом Харківської губернії було висвітлено чисельний та соціальний склад місцевих мешканців, процеси міграції та рееміграції населення, природне зростання населення за певний хронологічний період тощо. А якщо звернути увагу на Бессарабську область, то значна увага у цьому напрямку зосереджена саме на етнічну складову регіону.

Вже протягом 1859-1868 рр. Генеральним штабом було зроблено ще одну спробу описово-статистичної розвідки губерній та імперії загалом. Проте, на відміну від попереднього військово-топографічного обстеження Російської імперії, описуванням територій керував з 1857 р. Військово-статистичний відділ департаменту Генерального Штабу. Для проведення нового обстеження та описування територій у роз порядження топографічних експедицій центральними органами влади були надані спеціальні інструктивні документи з переліком питань, на підставі яких передбачалося підготувати нові військово-топографічні описи. Усім офіцерам рекомендувалося використовувати спочатку тільки офіційні джерела: ревізькі казки, метричні книги, щорічні звіти губернаторів та казенних палат, окладні книги тощо. Усі зібрані матеріали потрібно було систематизувати відповідно до двох розділів, з яких повинен був складатися кожний опис: «Історичний нарис» та «Статистичний опис». Власне так було опубліковано 25 томів «Матеріалов для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба», присвячені окремо кожній губернії імперії. Це стало важливою подією в розвитку історико-географічних досліджень оскільки, кожен том детально зосереджував увагу на історії кожної губернії чи області, звертаючи увагу на територіальні рамки, етнографію народів, проблеми освіти, релігії чи господарства, висвітлено особливості військового управління, тощо. Характерно, що вже на початку праці у кожному виданні подано історичну географію губернії чи області, що описується. Також, що характерно, у кожному томі додатково є загальна карта губернії [20, с. 175].

Загалом українським територіям було присвячено 5 томів «Матеріалів». Так, у 1862 р. у двох частинах було опубліковано відомості щодо Бессарабської області під редакцією А. Защука, Катеринославської губернії за редакцією В. Павловича [15-16]. Вже у 1863 р. надруковано том про Землі Війська Донського (М. Краснов), дві частини Херсонської губернії за редакцією А. Шмідта та тільки в 1865 р. був опублікований том опису Чернігівської губернії за редакцією М. Домонтовича [17-19]. Щодо іншої частини описів українських губерній, то вони так і не були зібрані та опубліковані, що було в першу чергу пов'язано з реорганізацією Військового міністерства у 1863 р. Після чого взагалі було поставлено

питання про доцільність проведення таких широкомасштабних заходів і відповідно Статистична комісія Військового міністерства після чергового вивчення ситуації, що склалася з обстеженням губерній і підготовкою описів, прийняла рішення про припинення з 1 липня 1864 р. описувальних робіт [20, с. 175].

Дослідженням Бессарабської області займався капітан Генерального штабу А. Защук, дійсний член Одеського товариства історії та старожилностей (ОТІС) та Одеського товариства сільського господарства Південної Росії, член-співробітник Імператорського Російського географічного товариства. Саме за його авторства у 1862 р. вийшло два томи, присвячені історії, описанню та населенню Бессарабської області. Вже в передмові до першого тому автор чітко вказує територіальні межі регіону: *«Нынешняя Бессарабия, т.е. страна, лежащая между реками: Днестром, Прутом и Дунаем»* [15, с. 1]. Більш детальну характеристику формування області надає розділ *«Историческое введение»*, що власне репрезентує область від моменту давньої історії до XIX ст. Характерно, що у роботі всі історичні події надані з огляду на географічну прив'язку та відповідну зміну територіальних рамок області. Наприклад, вказуючи на період давньої історії, зокрема, існування скіфів на цій території зазначено: *«Скифы заняли тогда весь прибрежный край от Дона до Дуная, со включением всей Бессарабии»* [15, с. 1]. До того ж при характеристиці формування області вже паралельно є спроби щодо місцезнаходження певних об'єктів. Так, зазначається, що *тодішній Аккерман за своїм місцезнаходженням співпадав з раніше існуючим містом Тирасом або Офіцсом, який розташовувався при Дністровському лимані, на Бессарабському березі* [15, с. 2]. Також, паралельно з географічною прив'язкою, надано і опис заселеності краю у різні часи. І станом на початок XIX ст. територія Бессарабської області була приєднана до Російської імперії в результаті підписання Бухарестського трактату і відповідно в таких кордонах: *«Область... составилаь собственно из 3-х частей: I-я часть – присоединенная от Молдавии или бывшии цынуты 1) Гречан, 2) Кодру, 3) Хаторничев, 4) Охрей, 5) Сорока и часть Яского цынуты; II-я – от Туруши: бывшии раи или христианские провинции, управлевшиися до того особами нашими, с городами: Хотинном, бендерами, Аккерманом, Рени или Томаровыми и Измаилом и III-я часть, известная под именем Буджака или собственно Турецкой Бессарабии»* [15, с. 10]. Також окремим розділом вказано на існування колоній Задунайських переселенців, болгарських та німецьких колоністів. У статистичному описі чітко вказується на проживання болгарських колоністів саме у 43 колоніях Буджаку, відповідно на території Аккерманського та Бендерського повітів [15, с. 499]. Та констатується, що саме болгарари становили більшу частину колоністів, а вже решту складали вихідці з молдаван, малоросіян, арнаутів та так званих гагаузів [15, с. 501]. Також додається окремо список колоній станом на 1848 р. з розподілом на округи: Верхньо-Буджацький (19 колоній), Нижньо-Буджацький (19 колоній), Ізмаїльський (5 колоній). Окремий розділ присвячено німецьким колоніям, яких нараховувалося 24 та територіально розміщувалися в центрі Аккерманського повіту [15, с. 512-514]. За зразком

болгарських колоній наданий список німецьких колоній в Бессарабії з розподілом на округи та кількістю дворів, населення: Клястицький (10 колоній), Малоярославуцький (11 колоній), Саратський (3 колонії) [15, с. 519-520]. Тобто у томі охарактеризовано історико-географічні особливості Бессарабської області та надано детальну характеристику формуванню територій, опису географії населення. Через рік після виходу «Матеріалів» А. Защук друкує статтю «Этнография Бессарабской области» у «Записках» ОПС. Стаття є дослівною копією розділу «Жители» з тому «Матеріалів» [14].

Окремою частиною А. Защук надає детальну характеристику Новоросійському козацькому війську, що існувало в Бессарабії з 1828 р.: *«В юго-восточной части Бессарабии, по средине Аккерманского цезда, в пустынных, маловодных степях Буджака, где до конца прошлого столетия кочевали дикие орды Ногайцев, поселено Новороссийское козачье войско»* [15, с. 529]. Автор характеризує поступове виникнення такого роду формування, відводячи початок його утворення ще на 1775 р., коли частина Запорозьких козаків після знищення Січі змушена була втікати на ці землі. У описі також вказується на зміну з часом кількісного складу, управління та повсякденного життя. Наприкінці другого тому у додатках до «Матеріалів» надана кольорова карта Бессарабської області, де крім територіального унаочнення області, надано поділ на повіти та межі розміщення болгарських колоній, кордони розміщення станиць Новоросійського козацького війська, тощо.

Слід зазначити, що описання Новоросійського козацького війська з більш детальними картами, описом населення, статистикою було складено раніше іншим офіцером Генерального штабу, наказним отаманом війська генерал-майором І. Гангартом. Це був рукопис під назвою "Памятная книга Новороссийского казачьего войска, 1858", на сьогодні він зберігається Одеській національній науковій бібліотеці [22]. Зауважимо, що І. Гангардт мав досвід таких праць, адже складав військово-статистичні описи Мінської, Київської, Ліфляндської та Курляндської губерній для Генерального штабу.

У 1863 р. в рамках серії «Матеріалів» вийшов двотомник присвячений Херсонській губернії під керівництвом підполковника Генерального Штабу А. Шмідта. В середині XIX ст. військовий за освітою, географ за покликанням, Олександр Оттович детально вивчав територію колишньої Херсонської губернії. Вихідною причиною досліджень була відсутність у Генерального Штабу Російської імперії даних щодо географічних особливостей територій, в тому числі й південних, де в найближчий час передбачалось ведення бойових дій. В січні 1859 року командування Штабу направило О. О. Шмідта до Миколаєва, звідки вже в квітні розпочалась річна експедиція з вивчення особливостей навколишніх територій. Результати досліджень були відображені на сторінках звітнього документа «Матеріалы для географии и статистики России», над якими автор працював впродовж кількох років (1860-1863 рр.). На початку опису подано «Краткий исторический взгляд на Херсонскую губернию», хоча коротким його важно назвати, оскільки розміщений з 3 по 81 сторінках роботи. А. Шмідт у передмові чітко

наголошує на необхідності короткого історичного та географічного екскурсу Херсонської губернії для кращого розуміння розвитку. Визначаючи географічно розміщення губернії *«пространство, лежачее вдоль самой северной окраины Черного моря ... на восток за Днепр... с запада переходя за Днестр сливались с долиною Дуная»* [18, с. 1-2]. А вже в підпункті чітко визначено кордони губернії та вказане на сусідні губернії – Таврійська, Катеринославська, Полтавська, Київська, Подільська та Бессарабська область. Також до Херсонської губернії належав о. Березань, що знаходиться в морі, навпроти Березанського лиману. Варто зазначити, що опис кордонів губернії детально надано в географічному аспекті з зазначенням всіх річок та урочищ та вже у примітці до опису надано пояснення, де визначено, що саме у зв'язку з сусідством багатьох губерній важливо чітко визначати територіальні кордони, щоб у подальшому уникати непорозумінь і навіть надано приклад таких особистостей: *«в ежегодном издаваемом Ришельевским лицеем «Новороссийским календарем» от 1860 г. до сих пор читаем, что «Крюков посад Херсонской губернии, Александровского уезда. На самом деле. Как мы видели, граница земель окрестностей Крюкова вдается в Херсонскую губернию на 42 версты и еще в царствование Императора Александра Благословного земли эти причислены к Полтавской губернии»* [18, с. 83].

В історичному описі характеризується також історія заселеності краю, починаючи з таврів та киммерійців, тим самим визначаючи складову географії населення. Говорячи про давньогрецькі поселення на території губернії проводиться реконструкція можливого місця їх розташування *«Одессос – на оконечности левого берега Тилигульского лимана, близ нынешнего с. Троицкого (Коблево); Скоцули – близ с. Дуфинки; гавани Истриян – на оконечности правого берега Кцьяльницкого лимана; гавани Исиаков – на месте нынешней Одессы...»* [18, с. 5]. Також у О. Шмідта окрім звичної характеристики кожній з народностей, що заселяють край, є підпункт, що стосується переселенню жителів в Херсонську губернії та Одеське градоначальство із інших країв – Київської, Катеринославської, Курської, Орловської, Калузької губерній та Бессарабської області. Так, саме з цих країв переселялися люди у пошуку роботи, оскільки, війна зробила цей край відомий для північних губерній Росії, як зазначає сам автор [18, с. 486].

До першого тому подано два плани «Сечи козаков запорожских» та «Карта части течения реки Днепра» з детальним позначенням островів та приток. В другому томі розміщена карта Херсонської губернії з позначками місцезнаходження болгарських, німецьких шведських, чорногорських, грецьких, єврейських колоній.

У 1862 р. під керівництвом капітана Генерального штабу В. Павловича було опубліковано том «Матеріалів», присвячених Катеринославській губернії. На відміну від історичного опису Херсонської губернії, історичний опис Катеринославської досить короткий, лише декілька сторінок, присвячених опису території та кордонів губернії. За традиційною схемою, яка спостерігається у кожному з томів

«Историческое введение», яке прослідковує історію заселеності губернії. В історико-географічному аспекті територіального визначення губернії чітко визначені граничні губернії, які доповнені конкретними позначками: *«Первая и главная часть губернии граничит с севера: Полтавскою губерниєю, отделяясь от нея реками: Днепром и притоком ея с левой стороны, рекою Орелью; Харьковскою губерниєю, от которой отделяется небольшими реками: Орелькою, Бритаей со впадающей в нее с левой стороны Папельною, верховьями Самары, Торцом и Северным донцом; далее Землею Войска Донского, отделяясь от нея Донцом»* [16, с. 14]. В додатку була надана карта Катеринославської губернії, що унаочнювала територіальні розмежування губернії.

Також окремо подано детальну характеристику Азовському козацькому війську, яке перебувало у складі Катеринославської губернії. На початку обґрунтовуються передумови виникнення війська, вказуючи на знищення Запорозької Січі, коли значна кількість рушила до гирла Дунаю під владу Туреччини. Проте, як зазначається, це було не довго і деяка кількість, бажаючи повернутися на Батьківщину, отримала дозвіл на повернення від російської влади. І вже відповідно указом від 1832 р. Азовське козацьке військо розміщувалося «на казенных землях в Александровском уезде, при Азовском море; эти земли ... простираются от берега моря к северо-востоку. Они составляют часть бывшей некогда Кальмиусской паланки Запорозьской вольности» [16, с. 344]. Також у додатках була надана карта Азовського козацького війська, з позначенням полків.

Статистичний опис Чернігівської губернії, що був опублікований у 1865 р. під керівництвом М. Домонтовича відповідав загальній схемі подібних описів інших губерній. Крім звичного визначення територіальних кордонів губернії, особливістю даного опису є достатня увага саме на детальний опис міст як загально статистичного характеру, так і окремо з економічного аспекту. Так, наприклад, місто Чернігів розглядається з точки зору історичного розвитку *«с 1654 г. с момента присоединения к России, его история находится в неразрывной связи с историей южной Руси или Украины»* [19, с. 592].

Таким чином, у зв'язку з суспільною та військовою необхідністю члени Генерального Штабу зробили значний вклад у розвиток картографічних та історико-географічних досліджень, започаткувавши серію видань схожих між собою «Военно-статистического описания Российской империи» и «Материалов для географии и статистики Российской империи». Військово-статистичні матеріали надають детальну характеристику як кожній губернії окремо, так і формують загальну картину розвитку українських губерній у складі Російської імперії на середину XIX ст. Не менш вагомий внесок було зроблено військовими картографами у розвиток картографічної справи. Карти, розроблені офіцерами Генерального Штабу унаочнювали їх статистичні дані, оскільки характеризувалися точністю та детальністю.

Джерела та література:

1. Андреев Н. В. Географические труды офицеров Генерального штаба (1836–1868) и их значение для развития географии в России: автореф. дис. ... канд. геог. наук / Н. В. Андреев. – М., 1963. – 18 с.
2. Бачинська О.А. Колонізація Південної України [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2007. – 528 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kolonizaciya_rivd_Ukr (останній перегляд: 22.12.2019)
3. Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 1-17. – Т. 11: Новороссийские губернии, Бессарабская область и Земля Войска Донского : Ч. 1-5. Ч. 1 : Херсонская губерния. – СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба, 1849.
4. Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 1-17. – Т. 11: Новороссийские губернии, Бессарабская область и Земля Войска Донского : Ч. 1-5. Ч. 2 : Таврическая губерния. – СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба, 1849.
5. Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 1-17. – Т. 11: Новороссийские губернии, Бессарабская область и Земля Войска Донского : Ч. 1-5. Ч. 3 : Бессарабская область. – СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба, 1849.
6. Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 1-17. – Т. 11: Новороссийские губернии, Бессарабская область и Земля Войска Донского: Ч. 1-5. Ч. 4 : Екатеринославская губерния. – СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба, 1850.
7. Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 1-17. – Т. 10: Юго-Западные губернии : Ч. 1-3.– Ч. 2 : Подольская губерния. – СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба, 1849.
8. Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 1-17. – Т. 10: Юго-Западные губернии : Ч. 1-3.– Ч. 3 Вольнская губерния. – СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба, 1850.
9. Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 1-17. – Т. 12: Малороссийские губернии : Ч. 1-3.– Ч. 1 Харьковская губерния. – СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба, 1850.
10. Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 1-17. – Т. 12: Малороссийские губернии : Ч. 1-3.– Ч. 2 Черниговская губерния. – СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба, 1851.
11. Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 1-17. – Т. 12: Малороссийские губернии : Ч. 1-3.– Ч. 3 Полтавская губерния. – СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба, 1848.
12. Военно-топографическая карта Российской Империи 1846–1863 гг., созданная под руководством Ф. Ф. Шуберта. – Ряд 29, лист 7.
13. Глушков В. В. История военной картографии в России (XVIII – начало XX в.) [Електронний ресурс]. – М. : ИДЭЛ, 2007. – 528 с. – Режим доступу: https://geoportals.rgo.ru/geoteka/glushkov2007_21
14. Защук А. Этнография Бессарабской области // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 5. – Одесса, 1863. – С. 491–586.
15. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область в 2 ч. / за ред. А. Защука. – СПб.: Тип. Э. Веймара, 1862. – 582 с.
16. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / за ред. В. Павловича. – СПб.: Тип. департамента генерального штаба, 1862. – 396 с.
17. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Земля Войска Донского / за ред. М. Краснова. – СПб.: Тип. Департамента генерального штаба, 1863. – 596 с.
18. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния в 2 ч. / за ред. А. Шмидта. – СПб.: Военная типография, 1863. – 632 с.

19. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / за ред. М. Домонтовича. – СПб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – 796 с.
20. Петрова І. Військово-топографічні описи ХІХ ст. як джерело з історії матеріальної та духовної культури українського народу // Науковий часопис НГУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – 2008. – С. 172-181.
21. Специальная карта Западной части Российской Империи, составленная под руководством генерал-лейтенанта Шуберта. Масштаб: 10 верст на дюйм (1: 420 000). – 1832 г.
22. [И.Е. Гангардт]. Памятная книга Новороссийского казачьего войска, 1858// Одеська національна наукова бібліотека. Відділ рукописів.

References:

1. Andreev, N. 1963. *Geograficheskie trudy oficerov General'nogo shtaba (1836–1868) i ih znachenie dlja razvitiia geografii v Rossii* [Geographical works of officers of the General Staff (1836–1868) and their significance for the development of geography in Russia]. *Candidate's thesis*. – Ph.D. thesis, Moscow. [in Russian].
2. Bachy'ns'ka O. A. *Kolonizaciya Pivdennoi Ukrainy* [Elektronnyy resurs]. – [Electronic resource]. Retrieved from: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kolonizaciya_pivd_Ukr [in Ukrainian]
3. 1849. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii : Novorossijskie gubernii, Bessarabskaja oblast' i Zemlja Vojska Donskogo :Ch. 1 : Hersonskaja gubernija*. Vols. 11. Ch 1. SPb. : Tip. Dep. Gen. Shtaba. [in Russian].
4. 1849. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii : Novorossijskie gubernii, Bessarabskaja oblast' i Zemlja Vojska Donskogo : Tavricheskaja gubernija*. Vols. 11. Ch 2. SPb. : Tip. Dep. Gen. Shtaba. [in Russian].
5. 1849. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii : Novorossijskie gubernii, Bessarabskaja oblast' i Zemlja Vojska Donskogo : Bessarabskaja oblast'*. Vols. 11. Ch 3. SPb. : Tip. Dep. Gen. Shtaba. [in Russian].
6. 1850. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii : Novorossijskie gubernii, Bessarabskaja oblast' i Zemlja Vojska Donskogo : Ekaterinoslavskaja gubernija*. Vols. 11. Ch 4. SPb. : Tip. Dep. Gen. Shtaba. [in Russian].
7. 1849. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii : Jugo-Zapadnye gubernii : Podol'skaja gubernija*. Vols. 10. Ch 2. SPb. : Tip. Dep. Gen. Shtaba. [in Russian].
8. 1850. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii : Jugo-Zapadnye gubernii : Volynskaja gubernija*. Vols. 10. Ch 3. SPb. : Tip. Dep. Gen. Shtaba. [in Russian].
9. 1850. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii : Malorossijskie gubernii : Har'kovskaja gubernija*. Vols. 12. Ch 1. SPb. : Tip. Dep. Gen. Shtaba. [in Russian].
10. 1851. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii : Malorossijskie gubernii : Chernigovskaja gubernija*. Vols. 12. Ch 2. SPb. : Tip. Dep. Gen. Shtaba. [in Russian].
11. 1848. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii : Malorossijskie gubernii : Poltavskaja gubernija*. Vols. 12. Ch 3. SPb. : Tip. Dep. Gen. Shtaba. [in Russian].
12. Shubert, F. F. red. *Voenno-topograficheskaja karta Rossijskoj Imperii 1846–1863 gg.*, sozdannaja pod rukovodstvom. – Rjad 29, list 7.

13. Glushkov, V. V., 2007. *Istorija voennoj kartografii v Rossii (XVIII – nachalo XX v.)* [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupu: https://geoportal.rgo.ru/geoteka/glushkov2007_21 [in Russian].
14. Zashhuk, A. 1863. Jetnografija Bessarabskoj oblasti. *Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej*, 5, s. 491–586. [in Russian].
15. Zashhuk, A. red. 1862. *Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General'nago shtaba. Bessarabskaja oblast' v 2 ch.* SPb.: Tip. Je. Vejmarja [in Russian].
16. Pavlovich, V. red. 1862. *Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General'nago shtaba. Ekatarinoslavskaja gubernija.* SPb.: Tip. departamenta general'nogo shtaba. [in Russian].
17. Krasnov, M. red. 1863. *Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General'nago shtaba. Zemli Vojska Donskogo.* SPb.: Tip. Departamenta general'nogo shtaba. [in Russian].
18. Shmidt, A. red. 1863. *Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General'nago shtaba. Hersonskaja gubernija v 2 ch.* SPb.: Voennaja tipografija, 1863. [in Russian].
19. Domontovich, M. red. 1865. *Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General'nago shtaba. Chernigovskaja gubernija.* SPb.: Tip. F. Persona. [in Russian].
20. Petrova, I., 2008. Vijs'kovo-topografichni opisi XIX st. jak dzhereło z istorii material'noi ta duhovnoi kul'turi Ukraïns'kogo narodu. *Naukovij chasopis NIGU imeni M. P. Dragomanova. Serija 6. Istorichni nauki.* s. 172-181. [in Ukrainian].
21. Shubert, F. red. 1832. *Special'naja karta Zapadnoj chasti Rossijskoj Imperii.*
22. [I. E. Hanhardt]. *Pamyatnaya knyha Novorossyuskoho kazach'eho voyska, 1858.* Odes'ka natsional'na naukova biblioteka. Viddil rukopysiv. [in Russian].

Виктория Никичук

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2761-0223>

Аспирантка кафедры истории Украины,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
Ул. Дворянская, 2, Одесса, 65082, Украина
vnkichuk@ukr.net

Историческая география и картография в военно-статистических материалах XIX в.

В статье рассмотрено развитие исторической географии Украины и картографии на примере военно-статистических материалов украинских губерний Российской империи. Проанализирован вклад офицеров Генерального штаба Российской империи в становление историко-географических исследований. Охарактеризовано «Военно-статистическое обозрение губерний и областей Российской империи» и «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба» как основной источник военно-статистических материалов XIX в., которые освещают вопросы исторической географии. Также определена роль картографической составляющей в исследовании офицеров, сосредоточив внимание на разработке топографических карт под руководством Ф. Шуберта.

Ключевые слова: историческая география, картография, топография, Генеральный Штаб.

Отримано: 12.12.2019 р.

ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN MUSEUM OF CANADA TO PRESERVE THE NATIONAL HERITAGE (second quarter of 20th – beginning of 21st century)

Anatoliy Bodrug

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6718-4957>

Post-graduate student

of the Department of History of Ukraine

Odessa I. I. Mechnikov National University

2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine

metall.feniks@yandex.ua

The purpose of this research is to review the activities of the Ukrainian Museum of Canada and substantiate its contribution to the process of preserving the cultural heritage of the Ukrainian diaspora. Thanks to the memorial protection activity of the museum under study, not only the sprouts of Ukrainian culture were preserved, but also multiplied, despite the era of military violence and in the situation of practical isolation from ethnic territory. To achieve this goal, the necessary number of sources and historiographic literature was attracted, which dealt with various aspects of the problem. The author applied the following general historical scientific research methods as historical-genetic, historical-comparative, and historical-typological. Within the framework of this scientific article, the genesis of the museum institution was examined, the existing collections were typologized, and their value was analyzed. Special attention is devoted to the study of the role of founders and patrons in the development of the Ukrainian Museum of Canada. For the first time an attempt has been made to generalize various aspects of the problem.

Keywords: Ukrainian diaspora of Canada, Ukrainian Museum of Canada, Ukrainian art, Ukrainian Women's Association of Canada, museology.

Анатолій Бодруг

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6718-4957>

Аспірант кафедри історії України,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна

metall.feniks@yandex.ua

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЮ КАНАДИ ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ (друга чверть XX – початок XXI ст.)

Мета даного наукового дослідження полягає у розгляді діяльності Українського музею Канади та обґрунтуванні його внеску у процес збереження культурної спадщини української діаспори. Завдяки пам'яткоохоронній діяльності досліджуваного музею було не тільки збережено, а і примножено паростки української культури, незважаючи на добу воєнного лихоліття та у становищі практичної відірваності від етнічної території. Для досягнення зазначеної мети було залучено необхідну кількість джерел та історіографічної літератури, які торкалися різних аспектів порушеної проблеми.

Автором було застосовано такі загальноісторичні наукові методи дослідження, як історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-типологічний. У межах даної наукової статті було розглянуто генезис музейної установи, типологізовано наявні колекції та проаналізовано їх цінність. Окрему увагу присвячено дослідженню ролі засновників та меценатів у розвитку Українського музею Канади. Вперше здійснена спроба узагальнення різних аспектів проблеми.

Ключові слова: українська діаспора Канади, Український музей Канади, українське мистецтво, Українська асоціація жінок Канади, музеєзнавство.

«Культура й свідомість виростає з минулого, а музеї то неначе оаза старовини серед сучасності. Тут зберігаються пам'ятки славного минулого, свідоцтва буйного життя. І кожний, навіть дрібний предмет уміє тут розказати тому, хто хоче слухати, свою історію...» [6, с. 379] – відзначав видатний український педагог, музеєзнавець, літературознавець та громадський діяч Євген-Юлій Пеленський. І дійсно, життя кожного народу від початку його історичного буття овіяно легендами доти, доки фахівці не віднайдуть артефакти людської діяльності, та не з'ясують їх національно-культурну цінність. Проте не менш важливою справою є збереження історичних пам'яток у їх первісному вигляді з метою передачі у спадок майбутнім поколінням. Вже у добу Київської Русі було прийнято зберігати офіційні документи, дорогоцінні книги, золоті та срібні витвори мистецтва у храмах, які у епоху Середньовіччя були важливими освітніми та культурними центрами. З ростом національної свідомості та наукового зацікавлення до історичного минулого різних народів в XIX ст. у світі відбувався бурхливий розвиток музейних установ, діяльність яких була направлена не лише на охорону та показ пам'яток культури, але і на їх наукове обґрунтування. Аналогічні процеси відбувались і на території України, яка в той час переживала становище бездержавності у складі Австро-Угорської та Російської імперій. Тому український народ відчував потребу у збереженні національної ідентичності, яка простягалась у вимірі охорони існуючих та примноженні нових культурних надбань. Коли у пошуках кращої долі у кінці XIX ст. українці досягли берегів Канадського домініону, то подібні труднощі спіткали наш народ і на чужині. Проте вже під час другої хвилі еміграції (1920-1941 рр.) відбулась певна консолідація українців у діаспору та розпочалось заснування спілок, головною метою яких стало збереження національної самобутності. Подібним утворенням стала Українська асоціація жінок Канади (Ukrainian Women's Association of Canada (UWAC), яка була заснована у 1926 р. в м. Саскатун (провінція Саскачеван). Саме ця організація виступила засновником Українського музею Канади – історично, – першої музейної установи української громади на території цієї держави.

Актуальність даного дослідження пов'язана з сучасним розвитком української культури, з відродженням національних традицій не тільки у етнічних межах, а і закордоном, зокрема у Канаді. До того ж,

збереження культурних пам'яток у наш час є не менш актуальною справою для України.

Окремі аспекти даної проблеми були розкриті в працях таких дослідників, як: Драган Р. [3], Стечишин С. Т. [8], Ноконі В. А. [12]; [13], Остризюк Н. [14] та Ткачук М. [15]. Проте, на наш погляд, діяльність та розвиток Українського музею Канади варта більш глибокого наукового дослідження. Безперечно, важливою справою є розгляд фондів музею, їх ціннісний аналіз, а також діяльність громадських діячів, музейних працівників, членів Української асоціації жінок Канади, які доклали неабиякі зусилля у збирання колекцій та відкриття музейної установи.

До початку другої хвилі еміграції українці, які проживали в Канаді вже понад 30 років, встигли отримати репутацію вправних господарів, наполегливих освоювачів цілих земель. Проте ще на початку свого проведення аграрна політика Канади мала на меті лише економічне та геополітичне забарвлення. Тому нові переселенці не вважались повноправними членами суспільства, а радше запрошеними працівниками для освоєння дикого степу та притримання військової експансії з боку США. Пізніше становище українського народу ще більше погіршилось, коли в період Першої світової війни їх визнали шпигунами з Австро-Угорщини – ворогуючої сторони, бо переважна більшість українців якраз була вихідцями з територій, які належали цій країні. Отже, для розвитку національної культури не було і мови, хоча існувала реальна загроза асиміляції. Ситуація дещо поліпшилась, коли уряд Канади прийняв цілу низку законодавчих актів (зокрема зміни у Канадському імміграційному акті за 1923 р.), заохочуючих імміграцію та спрямованих на покращення соціального забезпечення, що мало на меті підвищення політичної популярності, пришвидшення економічного росту після воєнного лихоліття та уповільнення сепаратизму з боку населення східних провінцій. Тим часом у Польщі та СРСР розпочинається репресивна політика, спрямована проти колишніх лідерів УНР та активних борців за незалежність нашої держави, так розпочалася друга хвиля української еміграції (1920-1941 рр.). До Канади, окрім трудових емігрантів, потрапляє українське духовництво, культурні та громадські діячі, які згуртовують українців довкола національно-культурної ідеї, засновують спілки, будують церкви, відкривають нові школи, інститути, музеї. Тобто нові переселенці зробили внески у збереження та примноження всього українського, а також познайомили з духовним багатством різнобарвне населення Канади.

Зростання Українського музею Канади переплітається з розвитком Української асоціації жінок Канади, бо історія музею розпочинається саме із зародку ідеї в рамках даної спілки [6, с. 392]. З самого початку свого функціонування представниці Української асоціації жінок Канади чітко окреслили власну мету, яка полягала в популяризації національної культури, тобто розширенні знань про стилі та справжність українського мистецтва для канадської спільноти через функції збору, освіти та інтерпретації багатих скарбів української культури [15, с. 974]. Тому ще в 1929 р. за сприяння голови Української асоціації жінок Канади -

Савелли Стечишин та виконавчих членів - Ненсі Рурик, Дарії Янди і Рози Драган в університеті Саскачевану в м. Саскатун було проведено першу виставку з демонстрацією «писанок» та предметів ремісництва. Проте дана виставка поки що мала не регулярний характер та була своєрідною «пробою пера». З 1930 по 1936 рр. членами асоціації було підготовлено та проведено цілу низку виставок в різних містах Канади: Саскатуні, Едмонтоні, Торонто, Реджайні та Вінніпезі. Ці виставки носили переважно декоративно-прикладний характер та мали на меті познайомити канадійців з культурою Західної України. З ростом чисельності артефактів та жвавого інтересу, як з боку діаспори, так і з боку провінційного уряду, постала проблема зберігання та експонування нових колекцій. 17 серпня 1936 р. в м. Саскатун відбулось зібрання Української асоціації жінок Канади, на якому було прийнято рішення про заснування «Музею українського мистецтва та культури Української асоціації жінок Канади» (з 1977 р. змінив назву на «Український музей Канади Української асоціації жінок Канади») та про початок збирання коштів на спорудження будівлі музею. Крім того, було укладено конвенцію, що окреслювала політику збору артефактів, які стануть частиною постійної колекції майбутнього музею. В 1937 р. було придбано колекцію, зібрану активісткою Ганною Романчич, що налічувала близько 200 предметів, які охоплювали зразки ранньої народної та церковної вишивки, домашнього плетіння, сорочки, пояси, традиційний одяг різних регіонів та кольорову карту України з регіональними візерунками, виготовлену в Чехословаччині. Дані вироби було зібрано в сільських громадах Західної Канади, насамперед у провінції Альберта. Саме ці артефакти стали основою для постійної колекції майбутнього Українського музею Канади. Протягом 1939-1940 рр. було зібрано архівні матеріали, газети, книги, фотографії, усні історії та пісні, які було додано до постійної колекції. В 1940 р. на черговому зібранні Української асоціації жінок Канади було вирішено звернутися до Ради директорів Інституту П. Могили в Саскатуні за дозволом про виділення приміщення галереї для тимчасового розміщення експозицій музею та створено музейну фундацію для збирання пожертв, призначених на страхування та поповнення музейного фонду. Приміщення для Музею Українського Народного Мистецтва знайдено при Інституті П. Могили в Саскатуні тому, що ця інституція найбільше доступна загалом і є осередком нашої культури в Канаді [3, с. 148]. На думку канадійської дослідниці Наталі Остризнок колекції асоціації настільки вразили студентів, що у будь-якому випадку Могилянці почали збирати вироби ручної роботи, такі як вишивка та писанки [14, с. 95]. Крім того, співробітники та вихованці інституту допомагали членам асоціації у придбанні та облаштуванні обладнання для демонстрації та підготовки артефактів до виставок, що можна розцінювати, як вагомий внесок, бо засновники музею мали досить обмежений бюджет. Нарешті 27 грудня 1941 р. під час 15-го ювілейного зібрання Української асоціації жінок Канади у будівлі Інституту П. Могили відбулась церемонія відкриття першої галереї музею. На урочистому зібранні були присутніми

представники асоціації: президент М. Ткачук, виконавчі члени Н. Рурик, М. Мадук, А. Токарєк, Р. Драган, М. Буряник, регіональні представники О. Войченко (Вінніпег), Ф. Сиротюк (Едмонтон), Н. Мороз (Йорктон), К. Сакалюк (Торонто), а також відомі громадські діячі та уряд провінції Саскачеван. Марія Ткачук (президент асоціації в 1939-1942 рр.) вважала, що це зібрання стало надзвичайною подією в історії української діаспори Канади - офіційним відкриттям першого українського музею в Канаді та на північноамериканському континенті, Музею Української асоціації жінок Канади [15, с. 980]. З відкриттям галереї в діяльності музею посилились науково-практична та освітня складові.

В роки воєнного лихоліття працівники музею здійснювали благодійну діяльність, демонструючи вироби з військовою вишивкою, кошти від якої йшли на реабілітаційні та освітні потреби. В 1944 р. асоціацією було високо оцінено роботу на цьому поприщі – Р. Драган та М. Бурянк, які відповідно очолили відділ народних ремесел та музейний комітет.

Ріст зацікавлення до української культури в Канаді та розширення регіональних представництв Української асоціації жінок Канади призвели до створення провінційних філій-музею. До того ж, через значні відстані не вдавалось вчасно виконувати програмні плани у Саскатуні. Потрібно було децентралізувати заплановану роботу. Тому в 1944 р. асоціацією було прийнято рішення про створення музейних філій в Торонто та Едмонтоні. Подібні філії було відкрито в 1950 р. у Вінніпезі та в 1956 р. у Ванкувері.

Завдяки зверненням та особистим контактам Н. Когуської, яка обіймала посаду президента Української асоціації жінок Канади з 1946 р. було зібрано велику кількість цінних артефактів. З дозволу виконавчої ради Інституту П. Могили у 1948 р. музей отримав в розпорядження більше галерейного простору. Таким чином, було відкрито нову експозицію, яка відображала не лише історію першої імміграції українців до Канади, але й історію міжвоєнної та післявоєнної імміграції. Досить цікавим експонатом даної експозиції стала мініатюрна модель української хати придбана ще в 1945 р., яка була розроблена Петром Сваричем – українським піонером та відомим громадським працівником з м. Вегревіля. Дана модель, була взірцем справжнього архітектурного стилю та внутрішнього оздоблення будинку українського переселенця. Іншими чудовими експонатами стали фрагменти керамічного посуду, знайденого на території України та завезеного іммігрантами до Канади. Також в цей період Українському музею Канади було подаровано зразки церковного начиння з колекції предстоятеля УГПЦ у Канаді і митрополита Вінніпегу – Іларіона. Щоб збільшити історичну та спадкову цінність колекції, в цей період було розпочато скромне придбання малюнків та картин [15, с. 983]. З 1948 по 1950 рр. діяв проєкт пересувної виставки, завдяки якому було познайомлено населення практично з усіх провінцій Канади з історією та культурою України. Протягом 1951-1952 рр. музейні працівники разом зі студентами Інституту ім. П. Могили здійснили проєкт з реставрації

народних костюмів, виготовлених на Полтавщині та Гуцульщині. Відомо, що дані костюми використовували не тільки для експозицій, але і для проведення численних фестивалів, вистав та концертів.

Концентровані зусилля щодо розширення колекції створили фундамент для подальших досліджень, а також розробки нових культурних проєктів та виставок. Робота з культурними артефактами вимагала від працівників музею творчої наснаги, професіоналізму та особливої уваги до деталей. На думку Рози Драган: «Щоби збірка давала правдивий образ мистецтва, отже, щоби мала дійсну музейну вартість, речі мусять бути типічно (дійсно, щиро) українські, виконані народною технікою (способом), а коли прикрашені то чисто українськими зорами. Треба також, щоб кожний предмет був точно означений - треба подати місцевість, повіт (коли річ зроблена в Старім Краю) та назву організації, або особи, яка річ посилає» [3, с. 148]. Яскравим прикладом дослідницької роботи Українського музею Канади стала публікація в 1958 р. англomовного довідника «Українські вишиванки та стібки» за редакцією Ненсі Рурик. Основні розділи книги вміщували вказівки щодо виконання стібків, церковної вишивки та приклади сучасного вбрання з використанням вишивальних пристосувань.

Український музей Канади прагнув виконувати свою роль зберігача української спадщини, визнаючи, що український досвід має багато спільних зв'язків з іншими культурними групами [12, с. 107]. Наприкінці 1950-х - початку 1960-х рр. музей почав поширювати свою діяльність на більшу громаду Канади, розширюючи свої зовнішні зв'язки. Виникла потреба встановити контакт із подібними музейними установами. У 1954 р. було укладено угоду з Асоціацією музеїв Канади (Canadian Museums Association). Подібні зв'язки сприяли культурному взаємобміну, популяризації нашої культури та спільній підготовці і проведенню різних проєктів.

23 грудня 1964 р. розпочався новий період в історії Українського музею Канади, саме тоді Інститут ім. П. Могили переїхав у більш сучасну будівлю, де було виділено декілька нових галерейних приміщень, що дало змогу урізноманітнити виставки, покращити зберігання та догляд за колекціями. Станом на 1965 р. постійно діюча колекція музею налічувала вже близько 1 тис. експонатів, серед яких саме колекції текстильних виробів були найкращими, за ті які були представлені за межами України. У 1960-х рр. було розпочато збір дуже рідкісних артефактів, які з плином часу існувала загроза втратити назавжди. Предмети, зібрані під час цього звернення, включали домашні та сільськогосподарські артефакти, книги, записи, документи, рукописи [15, с. 993]. У цей період було придбано кілька творів гончарних виробів Петра Рупчана – фермера-піонера із Буковини, який привіз із собою в Канаду гончарні секрети свого регіону, які втілював у предмети домашнього вжитку та заснував майстерню де вчив підрастаюче покоління гончарному ремеслу. З 1965 по 1977 рр. головами музею Н. Буряником, С. Стратичук, О. Максим'юк та М. Ткачук було підготовлено близько 125 різноманітних виставок та культурних

проектів. Також в музеї експонувались приватні колекції. Прикладом такої виставки було представлення у 1968 р. колекцій доктора Джорджа У. Сімпсона, відомого професора історії Університету Саскачевану та завзятого прихильника справ української громади. З Українським музеєм Канади також співпрацював відомий українсько-канадський художник Василь Курилик, який в 1967 р. у приміщенні музею представив свою серію з 12 полотен «Жінки-піонери України». З 1966 р. Український музей Канади бере участь у виставках та експозиціях народної творчості у межах Українського фестивалю у Дофіні (провінція Манітоба).

В ході проведення політики мультикультуралізму уряд Канади сприяв розвитку національних культур. Протягом 1970-х рр. федеральний уряд просував політику щодо підтримки канадських музеїв та галерей, яка сприяла підвищенню доступності цих установ для широкої громадськості. Щоб скористатися цим інноваційним підходом до збереження та розвитку спадщини, Український музей Канади закріпив своє програмне планування та застосував фінансову допомогу для низки проектів. За рахунок фінансування проектів Національних музеїв було залучено додатковий персонал для проведення етнографічних досліджень. Крім того, було здійснено підготовку слайдів, тексту, фотографій та артефактів для пересувної виставки «Українці в Канаді: Їх прекрасна мрія». Також в музеї було започатковано освітні програми, на яких було представлено інформацію про історію, символізм та принципи дизайну українського народного мистецтва, а також майстер-класи, учасники яких здобували навички в техніці різних мистецтв, таких як вишивка, писанкарство, гончарство та різьба по дереву.

6 серпня 1975 р. діяльність музею було юридично закріплено в патентному документі під печаткою Міністерства споживачів та корпоративних справ. Віднині Український музей Канади є офіційно зареєстрованою незалежною та окремою юридичною особою, що визначено законодавством. Він керується Радою директорів та головою, який є його виконавчим директором. Музей є Федеральною об'єднаною корпорацією, яка не має прибутку та власника. Міністр споживчих та корпоративних справ, в силу повноважень, наділених ним Законом про корпорації Канади, є заявником та особою, яка надалі може стати членом створеної корпорації [11, с. 1].

З плином часу потреба у власній будівлі для Українського музею Канади тільки зростала. Однак, історичні події та економічні негаразди другої чверті ХХ ст. затягували процес збору коштів. У другій половині ХХ ст. за підтримки уряду Канади, який впроваджував нову соціально-культурну політику, мрія багатьох діячів, членів жіночої асоціації та Інституту ім. П. Могили стала справджуватися. На 40-му з'їзді Української асоціації жінок Канади, що відбулась в Торонто в 1967 р. було прийнято рішення про створення фонду з метою залучення коштів на будівництво окремої музейної будівлі та досягнення цілей з розширення колекцій та програм штаб-квартири музею в Саскатуні та його філій в Едмонтоні, Вінніпезі, Торонто та Ванкувері [15, с. 1008]. Крім того, було

подано заявку по допомогу до Асоціації музеїв Канади. Виділенню коштів також сприяла діяльність політичного діяча – Майка Бойчука, який тоді виконував обов'язки голови канадського Комітету з фінансів та будівництва. У 1977 р. було затверджено проект будівлі музею, яка за зовнішнім виглядом мала б нагадувати український котедрж, на першому поверсі якого мали б експонуватись різні тематичні проекти та проходити конференції, а на другому знаходитись постійна колекція, яка уособлювала б історію життя українців в Канаді. Нову будівлю музею було завершено в 1979 р. і офіційно відкрито 24 травня 1980 р.

Станом на початок ХХІ ст. колекція Українського музею Канади налічує більше 30 тис. артефактів. Досліджуючи нарративні джерела, було з'ясовано, що колекції музею мають етнографічний, історичний та мистецький характер. Кожен з артефактів має надзвичайну національно-культурну цінність та є не тільки джерелом історії українців Канади, а взагалі історії української культури. Отже, нами було типологізовано колекції музею у такі групи, як:

1. Вишивка – традиційний український одяг та його елементи, прикрашені візерунками з різних регіонів України від Закарпаття до Слобожанщини;

2. Ткацтво – рукотворні, майстерно оформлені килими та ткани рушники;

3. Писанкарство – колекції Великодніх писанок, прикрашених геометричними, рослинними і тваринними візерунками з регіональними технологіями виконання;

4. Гончарство – вміщує колекції утилітарної та орнаментальної кераміки;

5. Різьба по дереву – вироби з дерева, прикрашені художньою різьбою, інкрустовані перламутром, намистом, елементами з кістки або металу;

6. Твори живопису – полотна видатних українсько-канадських художників;

7. Українське господарство – автентична модель хати українського піонера, домашнє начиння та сільськогосподарське приладдя;

8. Обрядовий хліб – зразки урочистого короваю, святкового калача, різдвяного книша та весільного дивня, прикрашені зеленню або квітами;

9. Церковні артефакти – ікони, хрести, кадила, текстильні вироби та книги;

10. Фоно-, відео-, та писемні архіви – артефакти, які не мають аналогів.

Таким чином, Український музей Канади став надійним форпостом української національно-культурної ідеї. Безперечно у витоків першої української музейної установи Канади стояли талановиті українці – патріоти рідної землі, члени Української асоціації жінок Канади, студенти Іституту св. Петра Могили, громадські діячі та прості громадяни, які допомагали у створенні неповторної колекції. Від першої виставки проведеної в 1929 р. до офіційного заснування музею у 1936 р., від

церемонії відкриття першої галереї у 1941 р. до часу, коли будівля музею відкрила свої бронзові двері у 1980 р., Український музей Канади залишався головним зберігачем визначних шедеврів народної творчості, представлених вишивкою, ткацтвом, писанкарством, живописом, гончарством, різьбярством. Крім того, в музеї знаходяться унікальні експонати такі, як ткана карта України з регіональними візерунками, мініатюрна модель української хати, змайстрована П. Сваричем, гончарні вироби П. Рупчана, художні твори В. Курилика. При Українському музеї Канади працює відділ народних ремесел, відділ етнографічних та наукових досліджень, бібліотека, проводяться освітні майстер-класи, вистави та концерти. З 1948 р. музей практикує пересувні виставки, які знайомлять з українською культурою все населення Канади. Окрім головного музею в м. Саскатун працюють провінційні осередки в Едмонтоні, Вінніпезі, Торонто та Ванкувері. Станом на початок ХХІ ст. музей налічує понад 30 тис. експонатів, з них колекції текстильних виробів є найкращими серед представлених за межами етнічної території. Отже, діяльність Українського музею Канади вражає своїм етнографічним, мистецьким та науковим спрямуванням та є визначним центром української культури у світі.

Джерела та література:

1. Власюк Г. М., Зосимович О. Ю., Хададова М. В. Музеезнавство та архівна справа : навч.-метод. посіб. – Житомир : ЖДПУ ім. Івана Франка, 2006. – 75 с.
2. Войценко О. П. Літопис українського життя в Канаді. Доба росту й диференціації : 1930-1939 рр. / О. П. Войценко. – Вінніпег: Тризуб, 1969. – Т. 4. – 475 с.
3. Драган Р. Музейна збірка Союзу Українок Канади / Р. Драган. // Календар Українського Голосу на 1942 р. – Вінніпег: Українська Видавнича Спілка Канади, 1942. – С. 146-148.
4. Марунчак М. Г. Історія українців Канади / М. Г. Марунчак. – Вінніпег: УВАН в Канаді, 1991. – Т. 2. – 512 с.
5. Марунчак М. Г. Студії історії українців Канади. Розвідки та документи до міжвоєнної доби / М. Г. Марунчак. – Вінніпег: Trident Press, 1980. – Т. 5. – 215 с.
6. Прокоп Д. Українці в Західній Канаді: До історії їхнього поселення та поступу Едмонтон-Вінніпег: Тризуб, 1987. – 548 с.
7. Стельмащук А. Слово у День 50-ліття членства // Промінь. – Ч. 6. – Вінніпег: Союз Українок Канади, 1981. – С. 9-10.
8. Стечишин С. Т. Рання історія українського музею Канади / С. Т. Стечишин // Український голос. – Вінніпег, 1980. – Вип. 4. – С. 8.
9. Табачник Д. В., Попов Г. Д. Українці зарубіжжя та України: Довідник. – К.: Знання, 2007. – 399 с.
10. Luciuk L. Y. Canada's ukrainians negotiating an identity / L. Y. Luciuk, S. Hryniuk. – Toronto: University of Toronto Press, 1991. – 567 p.
11. Museum of Ukrainian Arts and Culture of the Ukrainian Women's Association of Canada. (1975). – Canadian Patent № 286. Ottawa, ACT: IP Canada.
12. Nokony V. A. The Ukrainian Museum of Canada// The Ukrainians in Canada, 1891-1991. National Museums of Canada. Material History Bulletin / Ed. R. B. Klymasz. Vol. 29. – Ottawa: Published by the Canadian Museum Civilization and the National Museum Science and Technology, 1989. – PP. 106-107.

13. Nokony V. A. *Ukrainian Pioneer Women*. – Saskatoon: Ukrainian Museum of Canada, 1991. – 14 p.
14. Ostryzniuk N. Savella Stechishin : A Case Study of Ukrainian-Canadian Women Activism in Saskatchewan, 1920-1945 / N. Ostryzniuk. – Regina: University of Regina, 1997. – 181 p.
15. Tkachuk M. The Ukrainian Museum of Canada of the Ukrainian Women's Association of Canada. *Historical Highlights - 1927-1977 // Півстоліття на громадській ниві: Нарис історії Союзу українок Канади, 1926-1976 / за ред. Н. С. Когуської. – Едмонтон-Вінніпег: Союз Українок Канади, 1986. – С. 973-1018.*
16. *Ukrainian Canadiana* / Ed. N. Faryna, Art director P. M. Sembaliuk. – Edmonton: Ukrainian Women's Association of Canada, 1976. – 96 p.
17. *Ukrainians in North America. A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada* / Ed. D. M. Shtohryn. – Champaign : Association for the Advancement of Ukrainian Studies, 1975. – 424 p.

Referens:

1. Vlasyuk, H. M., Zosymovych, O. Yu. & Khadadova, M. V. (2006). *Muzejeznavstvo ta arkhivna sprava : navchal'no-metodychnyy posibnyk*. Zhytomyr: ZhDPU im. Ivana Franka. [in Ukrainian]
2. Voytsenko, O. P. (1969). *Litopys ukraïns'koho zhyttya v Kanadi. Doba rostu y dyferentsiyatsiyi : 1930-1939 rr.* (Vol. 4). Winnipeg: Tryzub. [in Canadian].
3. Dragan, R. (1942). *Muzeyna zbirka Soyuzu Ukrayinok Kanady. Kalyendar Ukrayins'koho Holosu na 1942 rik – Calendar of Ukrainian Voice for 1942*. Winnipeg: Ukrayins'ka Vydavnycha Spilka Kanady, 146-148. [in Canadian].
4. Marunchak, M. H. (1991). *Istoriya ukraïntsiv Kanady*. (Vol. 2). Winnipeg: UVAN v Kanadi. [in Canadian].
5. Marunchak, M. H. (1980). *Studiya istoriyi ukraïntsiv Kanady. Rozvidky ta dokumenty do mizhvoyennoi doby*. (Vol. 5). Winnipeg: Trident Press. [in Canadian].
6. Prokop, D. (1987). *Ukraiñtsi v Zakhidniy Kanadi: Do istoriyi yikhn'oho poselennya ta postupu*. Edmonton-Winnipeg: Tryzub. [in Canadian].
7. Stel'mashchuk, A. (1981). Slovo u Den' 50-littya chlenstva. *Promin' – The Ray*, Winnipeg: Soyuz Ukrayinok Kanady, 6, 9-10. [in Canadian].
8. Stechyshyn, S. T. (1980). Rannya istoriya ukraïns'koho muzeyu Kanady. *Ukraiñs'kyi holos – Ukrainian Voice*. Winnipeg, 4, 8. [in Canadian].
9. Tabachnyk, D. V., & Popov, H. D. (2007). *Ukraiñtsi zarubizhzhya ta Ukrayiny: Dovidnyk*. Kyiv: Znannya. [in Ukrainian].
10. Luciuk, L. Y., & Hryniuk, S. (1991). *Canada's ukrainians negotiating an identity*. Toronto: University of Toronto Press. [in Canadian].
11. Museum of Ukrainian Arts and Culture of the Ukrainian Women's Association of Canada. (1975). *Canadian Patent № 286*. Ottawa, ACT: IP Canada. [in Canadian].
12. Nokony, V. A. (1989). The Ukrainian Museum of Canada. In R. B. Klymasz (Ed.), *The Ukrainians in Canada, 1891-1991. National Museums of Canada. Material History Bulletin* (Vol. 29, pp. 106-107). Ottawa: Published by the Canadian Museum Civilization and the National Museum Science and Technology. [in Canadian].
13. Nokony, V. A. (1991). *Ukrainian Pioneer Women*. Saskatoon: Ukrainian Museum of Canada. [in Canadian].

14. Ostryzniuk, N. (1997). *Savella Stechishin: A Case Study of Ukrainian-Canadian Women Activism in Saskatchewan, 1920-1945*. Regina: University of Regina. [in Canadian].
15. Tkachuk, M. (1986). The Ukrainian Museum of Canada of the Ukrainian Women's Association of Canada. Historical Highlights - 1927-1977. In N. S. Kohus'ka (Ed.), *Pivstolittya na hromads'kiy nyvi: Narys istoriyi Soyuzu ukrajinok Kanady, 1926-1976*. (pp. 973-1018). Edmonton-Winnipeg: Soyuz Ukrayinok Kanady. [in Canadian].
16. Faryna, N. (Ed.). (1976). *Ukrainian Canadiana*. Edmonton: Ukrainian Women's Association of Canada. [in Canadian].
17. Shtohryn, D. M. (Ed.). (1975). *Ukrainians in North America. A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada*. Champaign: Association for the Advancement of Ukrainian Studies. [in American].

Анатолій Бодруг

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6718-4957>

Аспирант кафедри історії України,

Одеський національний університет

імені І. І. Мечникова

Ул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна

metall.feniks@yandex.ua

**Деятельность Украинского музея Канады по сохранению
национального наследия (вторая четверть XX – начало XXI вв.)**

Цель данного научного исследования заключается в рассмотрении деятельности Украинского музея Канады и обосновании его вклада в процесс сохранения культурного наследия украинской диаспоры. Благодаря памятникоохранной деятельности исследуемого музея были не только сохранены, а и приумножены ростки украинской культуры, несмотря на эпоху военного лихолетья и в положении практической оторванности от этнической территории. Для достижения указанной цели было привлечено необходимое количество источников и историографической литературы, которые касались различных аспектов затронутой проблемы. Автором были применены следующие общеисторические научные методы исследования, как историко-генетический, историко-сравнительный и историко-типологический. В рамках данной научной статьи были рассмотрены генезис музейного учреждения, типологизированы имеющиеся коллекции и проанализирована их ценность. Отдельное внимание посвящено исследованию роли учредителей и меценатов в развитии Украинского музея Канады. Впервые предпринята попытка обобщения различных аспектов проблемы.

Ключевые слова: украинская диаспора Канады, Украинский музей Канады, украинское искусство, Украинская ассоциация женщин Канады, музееведение.

Отримано: 31.10.2019 р.

CHURCH AND RELIGIOUS ACTIVITY OF JOSYF SLIPIYI IN THE EMIGRATION (1963-1984 YEARS)

Inna Khodak

Ph.D (History), the teacher of the highest qualification category,
Odessa Educational Complex № 49

“Specialized School –Secondary General Education School for levels I-III”

Odessa City Council in Odessa region

12, David Oistrakh Str., Odessa, 65117, Ukraine

hodak.06@mail.ru

The activity of Josyf Slipiyi in the years of his emigration is considered in this article. The process of his hardship religious thoughts has been designated. The role of the pastoral principles in the support of the clandestine with UGCC has been also found out. The emphasis must be placed on the question of Ukrainian patriarchate building. The ideas of J. Slipiyi are analysed in the context of the Universal Cathedral decisions and partly the difficulties according to the realization of the Church Union metropolitan question. Metropolitan J. Slipiyi became a well-known in the Greek Catholic Church as a believer of the Ukrainian nation.

Key words: Greek Catholic Church, Josyf Slipiyi, patriarchate, the Church Union.

Інна Ходак

кандидат історичних наук, вчитель вищої категорії

Одеський навчально-виховний комплекс № 49

«Спеціалізована школа I-III ступенів»

Одеської міської ради Одеської області

вул. Давида Ойстраха 12, Одеса, 65117, Україна

hodak.06@mail.ru

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ Й. СЛІПОГО В ЕМІГРАЦІЇ (1963-1984 рр.)

У поданій статті розглянуто основні напрями діяльності Йосифа Сліпого в еміграції. Розглянуто процес еволюції духовних поглядів митрополита. З'ясовано роль пастирських послань у підтримці підпільної діяльності УГКЦ на українських землях. Головну увагу приділено питанню створення українського патріархату. Проаналізовано ідеї Й. Сліпого в контексті рішень Вселенського собору та окреслено труднощі щодо реалізації питання церковної єдності.

Ключові слова: Греко-католицька церква, Йосиф Сліпий, патріархат, церковна єдність.

Митрополит Й. Сліпий увійшов в історію як апологет греко-католицької церкви й захисник українського народу. Він був сподвижником віри, гідним і достойним послідовником митрополита Андрія Шеп-

тицького не лише на ґрунті церковно-релігійному та богословському, але й національно-патріотичному і суспільно-громадському.

Постать митрополита в радянській історіографії висвітлювалася необ'єктивно. Переважна більшість дослідників ставила за мету дискредитувати суспільно-політичне життя Й. Сліпого і звинуватити у співробітництві з нацистськими окупантами. Лише останнім часом з'явилися дослідження, де об'єктивно висвітлюється життєдіяльність Й. Сліпого.

Народився майбутній патріарх Йосиф Сліпий 17 лютого 1892 р. у селі Заздрість Тербовельського району Тернопільської області. Зростав він у заможній багатодітній хліборобській глибоко віруючій християнській сім'ї. Його дитинство проходило під впливом батьків, які сприяли не лише тілесному та інтелектуальному розвитку сина, але й духовному дозріванню у світлі християнських чеснот. Після закінчення гімназії Йосиф Сліпий вирішив стати священником і науковцем. Першу духовну освіту він отримав у Львівській духовній семінарії, а згодом продовжив вивчення богослов'я в Іннсбруці та Римі. Після повернення в Україну Й. Сліпий отримав посаду професора, а згодом і ректора духовної семінарії. Саме в цей період розпочалася його науково-дослідницька діяльність, тісно пов'язана з церковно-релігійною. Він став одним із засновників Богословського наукового товариства, де започатковано видання журналу «Богословія».

Варто зазначити плідну співпрацю Й. Сліпого з митрополитом Андреем Шептицьким, помічником якого він став з 1939 р. Після початку Другої світової війни вони разом пройшли тяжкий шлях радянського переслідування та нелегких випробувань під час німецької окупації. Після смерті А. Шептицького (1944 р.) Й. Сліпий став митрополитом у складний для УГКЦ час. Радянська влада розпочала політику ліквідації церкви, яка передбачала арешти і заслання духовенства, в тому числі й митрополита. Упродовж 19 років його життя проходило в радянських тюрмах та таборах. Проте тяжкі випробування не зламали волю і мужність Й. Сліпого.

Більш того, під час перебування в таборах митрополит ніколи не забував про УГКЦ та її віруючих. Так перебуваючи в таборі Печора в кінці 1948 р. митрополит написав «Різдвяне послання», в якому закликав триматися своєї віри та церкви. У цьому посланні владика катакомбної церкви передбачив майбутнє і побачив перемогу борців за Церкву Христову. Він вірив, що «настане час, прийде день, і царство сатани провалиться, а церква і віра Христова житимуть вічно» [1, с. 118].

Завдяки піклуванням папи Іоанна XXIII та світової громадськості 9 жовтня 1963 р. Й. Сліпий отримав можливість покинути СРСР і виїхати до Риму. Уже 10 жовтня того ж року відбувся його виступ на другій сесії Ватиканського Собору, заключним акордом якого було прохання-пропозиція: «піднести митрополію Києво-Галицьку і всієї Русі до Патріаршої гідності». Саме в цьому митрополит вбачав ієрархічне завершення структури церкви. Свою пропозицію він обґрунтовував тим, що київські митрополити здавна фактично користувалися патріаршими правами. На твердій основі патріархату Київського та всієї Русі бачили

майбутнє єдиної християнської церкви митрополита XVII ст. П. Могила та Й. Рутський. Ідеї патріархату знайшли своїх прихильників упродовж 1917-1920 рр. [6, с.153]. Вона була заповітною мрією митрополита Андрея Шептицького.

На Вселенському Соборі Й. Сліпий уперше підняв питання про Київський патріархат, маючи надію, що це буде сприяти об'єднанню християнських церков. Католики і православні є найближчі по крові і вірі, їх еднають традиції рідного християнства, спільні церковні й народні звичаї та спільна двотисячолітня культура, адже саме вони впродовж цілих віків змагалися за збереження самобутньої церкви та її повноти [2, с. 151].

Але рішення Йосифа Сліпого зустріли вороже як Москва, так і Рим. Російська православна церква, яка після псевдособору 1946 р. приєднала віруючих офіційно ліквідованої УГКЦ, була дуже далекою від подібних ідей. Східна Конгрегація теж відчула, що вона може втратити владу над церквою, яку незаконно присвоювала собі впродовж трьох століть. Тож ідея митрополита щодо створення Київського патріархату потрібної підтримки на Соборі не знайшла [4, с. 163].

Поширенню ідей патріархату сприяв сформований мирянський патріархальний рух. Виникнувши в 1964 р. у США, він був нечисленним та вже згодом поширився скрізь, де проживала українська діаспора. Новостворений рух був представлений товариствами «За Патріархальний Устрій». Серед них можна виділити: Світове товариство за Патріархат УКЦ з центром у Філадельфії, Крайове товариство УКЦ, Рада Українських Організацій за Патріархат у Чикаго.

23 грудня 1963 р. Й. Сліпий отримав титул Верховного Архієпископа, наданий йому Східною Конгрегацією. Внаслідок цього УГКЦ набула канонічно-церковне оформлення та національне самоуправління. Апелюючи до прав східних церков, Й. Сліпий прагнув створити синод єпископів. Він мав бути проведений в 1967 р., але тоді зробити це не вдалося.

Протягом 1968-1976 рр. Й. Сліпий відвідав країни Європи, Австралії, Америки з метою об'єднання української діаспори і пожвавлення її церковного життя. Там він знайомився з побутом українців, встановлював релігійні контакти, робив усе можливе для того, щоб дати їм можливість відчутти, що українська еміграція становить одну цілісність, пов'язану з рідним краєм. Під час першої подорожі 1968 р. відбулася мобілізація і зібрання сил українців діаспори для приїзду на торжество посвячення собору Св. Софії в Римі 27-28 вересня 1969 р. Тоді до Риму прибули усі українські архієреї з діаспори. Користуючись нагодою Й. Сліпий скликав у Римі синод єпископів української католицької церкви. Уперше в історії цієї церкви владики української діаспори прислухались до голосу українського духовенства, чернечих спільнот та мирян і намагалися створити й оформити конституцію патріаршого устрою УКЦ. Зокрема, вони направили на ім'я папи Павла VI послання, в якому просили завершити створення патріархату, помісну католицьку церкву на зразок уже існуючих патріархатів. Однак прохання було відхилено. Свою відмову папа

мотивував канонічними, пастирськими та історичними проблемами, які виклав у листі, надісланому Й. Сліпому 7 липня 1971 р.

Здійснюючи всі ці заходи Й. Сліпий доводив, що українські католики всього світу, незважаючи на тяжкі умови свого життя на чужині, мають чималі досягнення: вони зберегли свою церкву в діаспорі й на батьківщині, добилися великих успіхів у її розвитку і продовжували змагатися за збереження та зміцнення позицій у лоні вселенської апостольської церкви. На думку митрополита, патріарший устрій дозволить об'єднати розпошені церкви в одну, яка перебуваючи в єдності з Апостольським Престолом, мала б зберегти всі свої обрядові традиції і бути під порядкованою центральному керівникові – патріарху. Незважаючи на відмови, Й. Сліпий і далі докладав усіх зусиль для того, щоб Апостольська Столиця піднесла українську католицьку церкву до патріаршої гідності, але з боку Ватикану порозуміння не було. На всі прохання митрополита приходили негативні відповіді, які пояснювалися правовими, історичними, духовними та душпастирськими міркуваннями. Але фактичною причиною відмови було те, що патріархат української католицької церкви не вкладався у рамки діалогу Ватикан-Москва.

Незважаючи на певні розчарування, Й. Сліпий продовжив активну діяльність у напрямі визнання Києво-Галицького патріархату. Під час другої подорожі по українських поселеннях у діаспорі в 1973 р. він побачив, що владики, священики і вірні моляться за нього та поминають його як патріарха. Усвідомлюючи це, Й. Сліпий заглибився у вивчення історії становлення патріархатів у I тисячолітті і прийшов до висновку, що вони «не творилися згори, а поставали з низин, саме народ, духовенство та ієрархія починали молитися і поминати предстоятеля певної помісної церкви як патріарха, а згодом Вселенські Собори та Римські архієреї визнавали їх такими [7, с. 11]. На основі таких суджень Й. Сліпий прийняв історичне рішення і вперше підписується під Соборним Великоднім посланням як патріарх і кардинал.

12 липня 1975 р. українським єпископським синодом було проголошено український католицький патріархат, а кардинала Й. Сліпого було обрано патріархом. Створення українського патріархату власними силами й акт прийняття патріаршого титулу було важливою історичною подією. Й. Сліпий зазначав «Наш патріархат існує! За ним 400 років змагань, 7 років дійсності, перед ним тільки визнання Апостольського Римського престолу» [7, с. 12].

Проте рішення Й. Сліпого українською ієрархією було сприйнято неоднозначно, що призвело до розколу серед духовенства. З його позицією погодилися не всі єпископи української діаспори. Виразну опозицію до створення патріархату висловив Апостольський Екзарх у Великій Британії Августин Горняк. Патріарх Й. Сліпий дуже болісно сприйняв цей поділ і висловив свій біль у посланні до українців Великої Британії на Різдво 1976 р. де зазначав, що бажання й утвердження патріархату в українському народі не є гріхом чи злочином. Саме в ньому впродовж багатьох століть український народ бачив свій порятунок і об'єднавчу силу [5, с. 119]. 30 листопада 1976 р. патріарх Й. Сліпий звернувся до своїх єпископів з

проханням прибути 13 грудня цього року на аудієнцію до папи. На жаль, на цей заклик відгукнулося лише вісім владик.

Зустріч з папою мала бути присвячена питанню легалізації патріархату УГКЦ. Йосиф Сліпий звернув увагу папи Павла VI на те, що Другий Ватиканський Собор закликав зберігати традиції і дорогоцінну спадщину східної церкви. Наголошуючи на необхідності визнання патріаршої гідності української католицької церкви, Й. Сліпий зазначав: «Дозвольте нам користуватися устроєм, правами, що їх гарантували ваші попередники, а також дозвольте нам правити згідно з канонами східних церков та молитися так, як велить нам наше сумління» [5, с. 115]. Прохання патріарха знову було відхилено, папа наголошував: «в теперішній кон'юнктурі Римська столиця не бачить можливості створити український патріархат і не може погодитися на його становлення». Папа зазначав, що радянський режим у 1946 р. ліквідував українську католицьку церкву, включивши її незаконно до російської православної, і тому створення українського патріархату викликало б гостру реакцію з боку як більшовицьких властей, так і Московського патріархату [5, с. 105].

3 червня 1976 р. Й. Сліпий написав історичне послання «Про поєднання в Христі», де наголошував, що в Україні діють Католицька і Православна церкви, численні євангельські громади, і всі вони караються за Христа і Христову віру. Ці християнські об'єднання розбиті на різні релігійні групи, які на превеликий жаль, «самі себе поборюють» і тому не в силі об'єднати український народ. Він стверджував, що не існує суттєвої обрядової і догматичної різниці між найчисельнішими українськими церквами – Католицькою та Православною. Це підтверджується теологічними й історичними свідченнями. Якісно новим моментом в історії стало б об'єднання обох гілок українського християнства на тлі патріархату. У посланні Й. Сліпий акцентував свою увагу на такому моменті, як латинізація та полонізація сусідами українців-католиків для своїх політичних цілей. І для того, щоб не бути мотвилком у чужих ворожих руках, нам треба стати на київські прадавні традиції [3, с. 46].

Й. Сліпого глибоко хвилювали питання єдності в церковно-релігійних та державних справах, що міцно пов'язані між собою. Непорозуміння, а то й відверта ворожнеча між народом та його політичними провідниками гостро вражали патріарха. Великої шкоди греко-католицькій церкві її розвиткові завдавав перехід вірних української церкви на латинський обряд [5, с. 125]. Й. Сліпий був глибоко переконаний, що Українська католицька, тобто вселенська, стане тільки тоді католицькою, коли позбудеться латинських впливів.

У листопаді 1977 р. патріарх Й. Сліпий виступив у Римі на другому міжнародному слуханні Комітету імені Сахарова із захисту прав людини, де звинуватив радянську владу в знищенні Української автокефальної церкви у 1929-1930 рр. та УГКЦ у 1946-1949 рр.

У квітні 1977 р. Й. Сліпий спеціально висвятив у Римі трьох Владик для України. Ними стали отці Любомир Гузар, Степан Чміль та Іван Хома. Кожному з них він призначив юрисдикцію над частиною території України. Згідно з декретами Берестейської унії, Й. Сліпий мав повне право

висвячувати єпископів, повідомивши про це папу. У даному випадку хіротонія відбулася таємно і акт посвячення нових єпископів, призначених для церкви в Україні, не узгоджувався з Ватиканом.

У березні 1980 р. надзвичайний Синод призначив Й. Сліпому помічником, яким став Владика Мирослав-Іван Любачівський [5, с. 115]. Папа Іван Павло II, без узгодження з патріархом, номінував його Філадельфійським митрополитом з правом наслідувати титул діючого предстоятеля церкви, про що офіційно не повідомив [9, с. 149]. Протести патріарха не дали бажаних результатів [8, с. 116]. Основним мотивом, чому патріарх негативно поставився до свого помічника була його поміркованість щодо справи патріархату. Боротьба Йосифа Сліпого за визнання патріархату та за об'єднання українських церков завершилася 1984 р. через його смерть.

Усе своє життя в еміграції Й. Сліпий присвятив справі визнання патріархату для УГКЦ і об'єднання усіх християн в одній церкві. Потребу піднесення УГКЦ до патріаршої гідності можна обґрунтувати в історичному, політичному та еклезіальному аспектах. Єдиний патріархат дозволив би об'єднати існуючі митрополії всіх конфесій. Він міг би стати дієвим чинником, який міг би привести до усвідомлення єдності церкви. Проте подібна ідея була досить утопічною, про що свідчать наступні історичні події. Переважна більшість українців проживала в межах Радянського Союзу, належала до православної церкви і не готова була до об'єднання з УГКЦ. Але екуменічна діяльність Й. Сліпого відображає багатомірну тугу українського народу за єдністю християнської церкви.

Джерела та література:

1. Бендик М. Еклезіологія Завіщення Бліженнішого Патріарха Йосифа // Богословія. – Т. 66. – Кн. 3-4. – Львів, 2002. – С. 117-128.
2. Гринів О. Й. Сліпий як історик, філософ, педагог. – Львів: Місіонер, 1994. – 160 с.
3. Гриньох І. Послання патріарха Йосифа про поєднання в Христі // Богословія. – 1977. – № 4. – С. 10-72.
4. Дацько І. Діяльність патріарха Йосифа поза межами Києво-Галицької митрополії // Богословія. – Т. 66. – Кн. 3-4. – Львів, 2002. – С. 161-187.
5. До 100-річчя від дня народження Блаженного Йосифа Кардинала Сліпого патріарха Української Греко-Католицької церкви. – Львів: Логос, 1991. – 128 с.
6. Заповіт Патріарха. – Львів, 2003. – 55 с.
7. Косів М. Києво-Галицький патріархат Української церкви як українська багатоміркова туга за єдністю. – Львів, 2004. – 19 с.
8. Олійник М. Йосиф Сліпий і питання патріархату на сучасному етапі // Нова зоря. – 3 вересня. – № 34. – С. 3-5.
9. Олійник М. Римський період діяльності кардинал Йосифа Сліпого // Кардинал Йосиф Сліпий і сучасність. Всеукраїнська наукова конференція на пошанування 110-ї річниці. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 142-149.

References:

1. Bendyk M. (2002) Ekleziologiya Zavishhannya Blizhennishogo Pitriarxa Josyfa. *Bogosloviya*. T. 66. Kn. 3-4. L'viv [in Ukrainian].
2. Gryniv O. (1994) J. Slipyj yak istoryk, filosof, pedagog. L'viv: Misioner [in Ukrainian].

3. Grynox I. (1977) Poslannya patriarxa Josyfa pro poyednannya v Xry`sti. *Bogosloviya*. № 4. S. 10-72. [in Ukrainian].
4. Daczko I. (2002) Diyalnist patriarxa Josyfa poza mezhamy Kyyevo-Galy`cz`koyi my`tropoliyi. *Bogosloviya*. T. 66. Kn. 3-4. Lviv [in Ukrainian].
5. (1991) Do 100-richchya vid dnya narodzhennya Blazhennogo Josyfa Kardy`nala Slipogo patriarxa Ukrayins`koyi Greko-Katoly`cz`koyi cerkvy. Lviv: Logos [in Ukrainian].
6. (2003) Zapovit Patriarxa. L`viv [in Ukrainian].
7. Kosiv M. (2004) Ky`yevo-Galy`cz`kyj patriarxat Ukrayinskoyi cerkvy yak ukrayinska bagatovikova tuga za yednistyu. L`viv [in Ukrainian].
8. Olijny`k M. Josyf Slipy`j i pytannya patriarxatu na suchasnomu etapi. *Nova zorya*. 3 veresnya. № 34. [in Ukrainian].
9. Olijnyk M. (2002) Ry`ms`ky`j period diyal`nosti kardy`nal Josy`fa Slipogo. *Kardy`nal Josyf Slipyj i suchasnist. Vseukrayins`ka naukova konferenciya na poshanuvannya 110-yi richny`ci*. Ivano-Frankivs`k: Plaj [in Ukrainian].

Инна Ходак

кандидат исторических наук,
учитель высшей категории
Одесский учебно-воспитательный комплекс № 49
«Специализированная школа I-III степеней»
Одесского городского совета Одесской области
Ул. Давида Ойстраха 12, 65117, Одесса, Украина
hodak.06@mail.ru

**Церковно-религиозная деятельность Иосифа Слепого в эмиграции
(1963-1984 гг.)**

В данной статье рассмотрены основные направления деятельности Иосифа Слепого в эмиграции. Рассмотрен процесс эволюции духовных взглядов митрополита. Выяснена роль пастырских посланий в поддержку подпольной деятельности УГКЦ на украинских землях. Главное внимание уделено вопросу создания украинского патриархата. Проанализированы идеи И. Слепого в контексте решений Вселенского собора и обозначены трудности по реализации вопроса церковного единства.

Ключевые слова: Греко-католическая церковь, Иосиф Слепой, патриархат, церковное единство.

Отримано: 10.12.2019 р.

**HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL ASPECTS OF RESEARCH
THE PAST OF CHERNOMORIAN AND KUBAN COSSACKS
(matters of cartographic reconstruction)**

Anatoly Avramenko

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2538-7195>

Ph.D (History), Associate Professor,

Head of the Scientific Center of the Krasnodar Regional Public Organization

"Commonwealth of Kuban - Ukraine"

12/A, Klubnaja Str., Krasnodar, 350051, Russia

shron2011a@gmail.com

The article explores the geographical aspects of the history of the Chernomorian and Kuban Cossacks and their display by means of historical cartography. There are examples of errors occurring due to the researchers' inability to use methods of historical geography and cartography are given. The author draws attention to the mistakes of some Ukrainian historical atlases and Russian publications. The article contains samples of author's maps, which allowed to raise to a new level the study of administrative-territorial division, geography and topography of the settlements of the Kuban region, the Holodomor of 1932-1933 and some other problems of regional history.

Key words: historical cartography, historical geography, Kuban region, Chernomorian Cossacks, Kuban Cossacks, historical and cartographic reconstruction.

Анатолій Авраменко

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2538-7195>

кандидат історичних наук, доцент

керівник наукового центру

Краснодарської крайової громадської організації

«Співдружність Кубань – Україна»

Вул. Клубна, 12 корп. А, м. Краснодар, 350051, Росія

shron2011a@gmail.com

**ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ЧОРНОМОРСЬКОЇ І КУБАНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ МИНУВШИНИ
(питання картографічної реконструкції)**

У статті досліджуються географічні аспекти історії чорноморського і кубанського козацтва і їх відображення засобами історичної картографії. Наведені приклади помилок, що відбуваються від не вірного використання методів історичної географії та картографії. Звернуто увагу на помилки деяких українських історичних атласів і російських публікацій. Стаття містить зразки авторських карт, що дозволили підняти на новий рівень вивчення адміністративно-територіального поділу, географії та топографії населених пунктів Кубані та деяких інших проблем регіональної історії.

Ключові слова: історична картографія, історична географія, Кубань, Чорноморське козацьке військо, Кубанське козацьке військо, історико-картографічна

Кубань – найбільша територія серед втрачених українських етнічних земель, хоч українська колонізація цього регіону почалася лише у кінці XVIII ст. Українські дослідники мають дуже фрагментарне уявлення про історію Кубані, що відображається на якості історичних карт [5]. З одного боку це можна пояснити відсутністю великої кількості наукової літератури, що друкується зараз у Росії (так само російські дослідники мають примітивне уявлення про стан сучасної української історіографії). С початком російської агресії 2014 року стан речей тільки погіршився – наукові стосунки вкрай обмежені, потрібні закордонні публікації бібліотеки отримують лише випадково. З іншого боку, багато аспектів кубанської історії, зокрема питання картографічної реконструкції чорноморської і кубанської козацької минувшини залишається невіршеними.

Якщо серед вчених України наукова комунікація не викликає великих перешкод, що сприяє своєчасному розповсюдженню інформації, між російськими істориками зростає «науковий феодалізм» – регіональні вчені добре знають своє середовище, місцевих лідерів, провідних фахівців Москви і Петербургу і лише деяких дослідників наукової периферії. Нещодавно автор статті почув від керівника групи історичної географії Центру вивчення історії території та населення Росії Інституту російської історії РАН К. О. Авер'янова цікаву думку про те, що справжня наука зараз у Росії є тільки у Москві. Звичайно, він мав на увазі історичну науку, але навіть це викликає сумнів. Концентрація друківаних джерел у найбільших бібліотеках, архівах і музеях, звичайно, дає чималі переваги мешканцям Москви і Петербургу. В умовах відсутності фінансування науки і шалених витрат у столиці провінційні дослідники можуть інколи дозволити собі лише короткочасні набіги на архіви, що може бути тільки імітацією науки. Проте столичні вчені теж не можуть дозволити собі тривалу роботу в провінційних архівах. Тому під керівництвом столичної наукової еліти складаються тимчасові колективи авторів, які працюють в стислий термін, щоб виконати умови гранту. Обговорювати твір, що йде до другу, немає часу. Саме така практика дає хибні результати, коли книга, видана у столиці викликає обурення в регіонах, яким вона присвячена.

У 2007 р. таким чином була створена колективна монографія, присвячена Північному Кавказу у складі Російської імперії [36]. Дев'ять авторів, на чолі з відомими московськими вченими В. О. Бобровніковим і І. А. Бабич, демонструють у цій книзі, що вони не знають безліч регіональних публікацій, а також важливих джерел. Саме тому тут повторюються помилки з дореволюційного Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона. Зокрема, книга стверджує, що князь Потьомкін дав дозвіл «бывшим запорожцам Апрону Головатому, Хорьку Черепеге и Легкоступу» (с. 76) збирати козаків у 1783 р. На Кубані навіть школярі знають Антона Головатого і Захарія Чепігу (Чепегу), але не згаданих

«Апрона» і «Хорька» з вигаданим прізвищем. Так само, у книзі помилово стверджується, що Єкатеринодар був заснований у 1794 р., хоч насправді це відбулося у 1793 р. Уявлення авторів колективної монографії про адміністративно-територіальний устрій Північного Кавказу також не витримують критики.

Багато подібних помилок демонструють хибні історико-географічні уявлення авторів. Саме тому ще у 1997 р. в Армавірі за ініціативою професора В. Б. Виноградова була надрукована програма курсу історичної географії Краснодарського краю та Адигеї для шкіл, гімназій та ліцеїв [1]. Дивлячись на те, що того ж року на замовлення крайового Департаменту освіти і науки був створений атлас «История Кубани. Краснодарский край. Республика Адыгея» [22], можна було сподіватися, що регіональні історико-географічні дослідження матимуть належну підтримку і досягнуть високого рівня (тим більше, що цей атлас містить безліч помилок, які треба було виправляти). Але цього не відбулося. Адміністрацію губернатора О. Ткачова (2001–2015 рр.) цілком влаштували сурогати типу «Атамані» [40] та спорудження монументів, а реальні наукові проекти інтересу не викликали. Тому на вихід у Краснодарі першого спеціального історико-географічного збірника [21] не звернули увагу, хоча в той час навіть у Москві та Петербурзі подібних видань не було. Спроби закликати до підтримки розробки регіональних історичних атласів [3; 4; 11] успіху не мали – чиновники вперто не хочуть фінансувати науку.

Важливість історико-географічного дослідження козацької минувшини не підлягає сумніву. Дивлячись на сучасні контури морських берегів, водосховища та меліоративні споруди неможливо уявити справжні маршрути походів та місця інших подій без історико-картографічної реконструкції. Сучасному читачеві важко зрозуміти, що у кінці XVIII ст., коли чорноморські козаки прийшли на Кубань, був «острів Таман», а не Таманський півострів, що головне гирло Кубані упадало в Чорне море, а не в Азовське. Виявляється, що без картографічної реконструкції адміністративного поділу неможливо порівнювати статистичні джерела [2].

Перша проблема дослідника – отримати адекватне уявлення про фізико-географічне середовище певного історичного часу. Деякі спроби біолога і геоколога С. А. Литвинської дослідити зміни клімату і ландшафту регіону [27] не супроводжуються відповідними картографічними реконструкціями, а тому не можуть бути основою для вивчення змін берегової смуги Азовського моря чи русел річок. До початку XIX ст. маємо лише приблизне уявлення також про горно-лісові ландшафти Закубання.

Існуючі картографічні джерела для Чорноморії (Землі Чорноморського козацького війська) можуть вважатися переконливими тільки з кінця 50-років XIX ст., коли Межова комісія закінчила топографічну зйомку цієї території у масштабі 200 сажнів у дюймі [Докладніше див.: 7]. На підставі 407 планшетів цієї зйомки були створені і надруковані карти Чорноморії у масштабі 10 і 20 верст у дюймі [34, № 21205]. Але

вони досі залишаються майже невідомими дослідникам. Остання карта була надрукована Іваном Попкою у 1858 р., як додаток до його книги [30]. На жаль, коли видавництво «Советская Кубань» у 1998 р. передрукувало цю книгу, карту вирішили скоротити. Редакція пояснила це у примітці: «Ввиду того, що карта Черноморі 1857 г., помещенная в книге, дошла до нас в крайне ветхом состоянии, воспроизвести ее оказалось невозможным» [31, с. 9]. Насправді ініціатори видання не зверталися до фахівців за консультацією і тому не знали, що згадані карти у Військово-історичному архіві збереглися в ідеальному стані і можна було зробити копію там. До речі, пізніше московське видавництво «Вече», добре відоме великими спотвореннями оригіналів, зіпсувало дві книги (І. Попки і П. Короленка) в одну і надрукувало карту Чорномор'ї з книги Попки, але дуже неякісно – зменшивши її до абсурду [43].

Звичайно, постає питання, як зробити реконструкцію природного середовища з кінця XVI ст., коли починається козацька доба у регіоні. З того часу дуже змінилися русла річок і ериків, зникли деякі озера та лимани, в деяких місцях радикально змінилися берегові контури. Через це, наприклад, дискусійним вважається місце розгрому турками донської козацької флотилії у 1638 р. Найбільш переконливу точку зору обґрунтували історики В. М. Корольов та І. В. Волков [24; 18], згідно якій це відбулося в районі сучасного Таманського півострова, а І. Волков зробив цікаву картографічну реконструкцію події.

Найбільш складною є гіпотетична реконструкція ймовірних берегів Азовського моря різних часів. Деякі спроби робив, єйський географ Ю.В. Артюхін [12–15], але подібна робота потребує чималого фінансування комплексних досліджень археологічних, гідрологічних, геологічних тощо. Звичайно, державне фінансування цього проекту в сучасних умовах неможливе.

Карти Землі Війська Чорноморського кінця XVIII ст., що збереглися у Військово-історичному архіві у Москві [34, № 20483], дозволяють побачити природне середовище, у якому опинилися козаки в перші роки після переселення на Прикубанські землі. На підставі цих джерел, а також матеріалів перепису 1793–1794 гг. [6] була створена карта [Див. додаток 1], що демонструє цікаве становище: військо ще тільки починає розміщуватися на території між річками Кубань і Єя, деякі курені і курінні отамани вже були у Єкатеринодарі (саме так називає місто «Енциклопедія історії України» [20, т. 3, с. 116; т. 5, с. 297–298]), деякі ще залишалися у Тамані чи поруч з нею, з'явилися поселення (слободи), які незабаром були перейменовані і отримали назви куренів колишнього Війська Запорозького, які відновилися у Війську Чорноморському, рибні «заводи» козацької старшини, перші кордони Чорноморської лінії. Відомо, що на території між Південним Бугом і Дністром чорноморці почали створювати адміністративний поділ на паланки, що існував раніше у Війську Запорозькому, але з новими назвами: Подністрянську, Березанську і Кінбурнську [25, с. 56]. Цікаво, що чорноморці на Кубані спочатку теж почали формувати 3 паланки: Єйську, Копильську і Єкатеринодарську. Але вже «Порядок общей пользы», розроблений керів-

никами козацького війська (З. Чепігою, А. Головатим і Т. Котляревським) і прийнятий 1 січня 1794 р. встановив новий поділ на 5 округів: Єкатеринодарський, Фанагорійський, Бейсузький, Єйський і Григор'євський.

Згідно своїм звичкам козаки почали утворювати численні хутори по річках (тільки деякі можливо локалізувати), сіромахи розбрідалися по різних місцях (зимівниках, рибних заводах тощо), де можна було харчуватися. Козаків майже кожного куреня, як виявив перепис, можна було знайти по всій Чорноморії, внаслідок чого дуже важко було курінним отаманам збирати козаків для кордонної чи іншої служби. Як писав Ф. А. Щербина, «Черноморці явно вьшли из повиновения начальству и вели себя наперекор распоряжениям войскового правительства» [45, с. 554]. Саме тому було вирішено на карті визначити місця для утворення курінних поселень, куди повинні були переселитися козаки відповідного куреня, за жеребом.

Як виявив кубанський краєзнавець В. О. Соловйов, для козаків, які не мали сімей і навіть майна (сіромахи), у Єкатеринодарській фортеці були побудовані 8 дерев'яних касерень, кожна з яких поділялася на 5 частин, таким чином розмістили 40 куренів [39, с. 21–23]. На відміну від Січі, ці побудови (курені) у Єкатеринодарі були розташовані квадратом, у середині якого незабаром звели великий дерев'яний військовий собор. В цих самих куренях-касарнях жили курінні отамани (до 1802 р.) [25, с. 68], а також козаки відповідного куреня під час відрадження в Єкатеринодар. Дерев'яні побудови швидко занепали, тому протягом 1810–1817 рр. були створені нові курені з цегли, позначені на плані Соловйова [39, с. 28]. Розташування куренів у фортеці ще можна було побачити на світліні, що зробив німецький льотчик у 1941 р. під час війни [Див. додаток 3], але вже набагато пізніше, коли треба було звернути увагу на збереження історичної спадщини, це все було знищено.

Важливо звернути увагу на географію місць, призначених для поселень чорноморських козаків. Відносно безпечним було розташування на півночі Чорноморії (Щербинівське, Дерев'янківське, Менське, Конеловське, Шкуринське, Кушовське, Кисляковське, Переясловське, Уманське, Єкатериновське, Незамаєвське, Калниболотське, Криловське курінні поселення). Частина куренів була розташована уздовж східної межі Чорноморії, щоб закріпили ці землі за військом (Калниболотське, Криловське, Леушковське, Ірклійське, Брюховецьке, Березанське, Батуринське, Кореновське, Дядківське, Платнирівське, Сергіївське курінні поселення). Вкрай небезпечним було розташування уздовж р. Кубані – на кордонній лінії (Васюринське, Корсунське, Пластуновське, Дінське, Пашковське, Величковське, Тимошевське, Роговське, Поповичівське, Мишастовське, Івановське, яке спочатку йменувалося Івонівським, Нижчестеблівське, Полтавське, Джереліївське, Канівське, Ведмедівське, Титарівське, Вищестеблівське). Саме тут поселенці частіше гинули як він нападів черкесів, так і від страшних хвороб. Невдале первісне розташування курінних поселень призвело незабаром до низки переміщень на нові місця.

Протягом 1994 р. всі кубанські станиці, назви яких походять від перших чорноморських куренів, відсвяткували своє 200-річчя. Насправді цей ювілей для багатьох з них ще попереду. Зокрема, Дінське курінне поселення, засноване у 1794 р. біля Пластуновського на березі Кубані, разом з ним було переселене 1814 р. на р. Кочети, а у 1827 р. вони були об'єднані (Дінське увійшло до складу Пластуновського). Тоді ж керівництво Війська Чорноморського перейменувало поселення, засноване 1822 року переселенцями з Лівобережної України, на Дінське [44, с. 143], щоб зберегти стару курінну назву, тому що розуміло – це частина культурної спадщини. Тому сучасна станиця Дінська не має генетичного зв'язку з однойменним курінним поселенням, заснованим у 1794 р. і свій 200-річний ювілей має святкувати у 2022 р. [див.: 10].

Насправді проблема географії козацьких поселень на Кубані ще більш складна, бо потребує вивчення місць розташування некрасовців та інших козаків-старовірів, які з'явилися тут у кінці XVII – на початку XVIII ст. у володіннях Кримського ханату. Дещо в цьому відношенні зробив колишній красnodарський, а нині ростовський історик Д. Сень [37; 38]. Проте в його дослідженнях бракує саме картографічної реконструкції географії поселень.

Одною з важливих проблем історичної картографії Кубані є реконструкція змін в етнічній географії. Абсолютна більшість сучасних кубанських істориків і етнологів з політичних причин намагається не помічати українського фактору з середини XIX ст., а директор Науково-дослідного центру традиційної культури Кубанського козачого хору професор М. І. Бондар насаджує хибну теорію, згідно якій на початку XX ст. у Кубанській області склався єдиний субетнос «кубанське козацтво», що відірвався від українського народу. Ця теорія ретельно розкритикована у працях Н. О. Супрун-Яремко і В. К. Чумаченка [Докладніше див.: 8], проте етапи змін в етнічній ідентичності треба вивчати майбутнім дослідникам. Якщо українські атласи об'єктивно відображують етногеографію Кубані [42, с. 3, 10–12, 15, 23; 17, с. 73, 91; та ін.] за статистичними джерелами, в аналогічних російських публікаціях намагаються уникати цієї тематики, якщо треба зазначити рідну мову населення регіону.

Дуже складним є питання адміністративно-територіального поділу земель чорноморських і кубанських козаків. До 1870 р., коли почалося розмежування станичних юртових земель, адміністративні окружні межі можна було уявити лише приблизно – між станицями у середині століття були постійні свари за землю. Тому не відповідають дійсності межі округів Чорноморії, позначені на карті Ю.І. Лози «Землі Чорноморського козацького війська (1792–1860 рр.)» [41, с. 19] – автор використав для їх реконструкції межі станичних юртів, що з'явилися пізніше внаслідок розмежування. Та ж помилка механічно перейшла в атлас «Інституту передових технологій» [16, с. 11], де були використані матеріали Ю.І. Лози без посилання на джерело.

Навіть кубанські історики лише в останні роки почали приділяти увагу складному питанню адміністративно-територіального поділу регіо-

ну. Зазвичай писали, що в 1870 р. Кубанська область була розподілена на 5 уездов (повітів), а незабаром було створено ще два – Закубанський і Кавказький. У 1888 р. замість повітів створили 7 однойменних відділів і деякі дослідники досі вважають, що йдеться тільки про перейменування.

Коли на замовлення крайового управління МВС Краснодарського краю місцевими істориками були написані нариси історії до революційної кубанської поліції, автор статті отримав завдання створити 3 карти [29]. Під час роботи було виявлено стільки змін адміністративного поділу, що треба було звертати увагу лише на головне [Див. додатки 5–7], бо потрібен був цілий атлас. Десятиліття 1860–1870 рр. взагалі прийшлося скоротити. Навіть в такому вигляді карти були місцевою сенсацією – вони переконливо доводили, що радикальні зміни територій адміністративних одиниць дуже впливали на якість статистики. Багато інформації дослідники не могли знайти, бо не мали правильного уявлення про знаходження поселення в певному відділі або окрузі. В деякий час військовий поділ Кубанського козацького війська на 3 відділи дуже відрізнявся від цивільного поділу на 7 повітів, свій окремий адміністративно-територіальний поділ мала церква (єпархія, благочиння), судові, податкові та інші установи.

Виявилось, що у Кавказькому лінійному козацькому війську (6 бригад його правого крила у 1860 р. разом із Чорноморським військом об'єднали в штучне Кубанське військо): багато станиць не мали відношення до Ставропольської губернії, в свою чергу велика частина цієї губернії знаходилася за межами війська. З часу створення Кубанського козацького війська до 1870 р. частина його станиць також знаходилася за межами Кубанської області (у Ставропольській губернії та Чорноморському окрузі). Зміни адміністративного поділу відбувалися в регіоні майже щорічно. Зокрема конфігурація Кавказького відділу 1891 року буда зовсім не схожою з територією відділу 1917 року [Див. додаток 7]. Не має сумніву в тому, що треба створити докладний довідник з картами, але коштів на це немає.

Досі погано відображена на історичних картах участь чорноморських і кубанських козаків у війнах дореволюційної Росії, в подіях Громадянської та Другої світової війни (у складі РСЧА та Вермахту), соціальна історія козацтва, не кажучи вже про страшний Голодомор 1932–1933 рр. та знищення козацтва під час інших репресій. Російські політики і ЗМІ вперто заперечують антиукраїнську спрямованість Голодомору. Але відомо, що відсоток скорочення українського населення на Кубані набагато перевершує демографічні втрати інших народів. На «чорну дошку» потрапили наступні станиці Кубані, де населення зазнало особливо жорстокого знищення (інформація була надана авторові карти професором І. І. Алексеєнком): Медвєдовська, Старощербиновська, Шкуринська, Кушовська, Кисляковська, Незамаєвська, Новопашковська, Новодерев'янковська, Стародерев'янковська, Уманська, Платнировська, Старокорсунська, Новорождественська, Теміргоєвська, Усть-Лабінська, Урупська. Перші 13 з них – колишні чорно-

морські станиці, де українське населення абсолютно переважало, 4 станиці – лінійні, де українці складали чималий відсоток населення. Це вперше було відображено на карті А. Авраменка «Кубань и Причерноморье в 1920–1937 гг.» в підручнику для студентів Краснодарського краю [23]. Але треба ще додати примусові депортації з метою зміни етнічного складу населення регіону.

Тільки з чотирьох великих станиць – Полтавської, Медведовської, Урупської та Уманської тоді було вивезено на Північ СРСР 51,6 тис. осіб (три з них – чорноморські станиці), а з решти (Гривенська, Пластунівська, Платнировська, Старокорсунська, Старомишастовська) – не менше ніж 10 тисяч). Все перелічені станиці, крім Урупської, належали до колишньої Чорноморії, заселеної українцями [26, с. 312]. Некозацькі населені пункти Кубані взагалі уникли подібної долі. На місці знищених або виселених за межі регіону кубанців переселяли демобілізованих червоноармійців (до середини грудня 1933 року на Кубань «прибыло 105 эшелонов с общим числом переселенцев 38 504 чел., из них мужчин – 19 499 чел., женщин – 11 388 чел., детей – 7 617 чел.» [33; 32, с. 342]). Одночасно здійснювалося переселення на Кубань цілих колгоспів з Ростовської області та Ставропольського краю [28, с. 27].

За спогадами І. А. Полежаєва, мешканця станиці Уманської, тільки приїзд переселенців урятував повне знищення станиці: «Станиця трошки ожила. Правда, тут головну роль грають тепер переселенці – білоруси, народ міцний, надійний, працьовитий і симпатичний. Для станиці їхній приїзд рівносильний уливанню крові в організм умираючої людини, що його й рятує в остаточному підсумку. Своїми власними очами побачив я цю агонію. Біль і жах у серці» [19, с. 57]. Саме з того часу українська мова почала зникати в кубанських станицях.

Перелік тематики, що потребує історико-картографічного дослідження, можна продовжувати. Наприклад, взагалі немає карт кубанської козацької еміграції. Відродження кубанського козацтва кінця ХХ – початку ХХІ ст. представлено лише одною картою [9]. Але там інформація стосується тільки реєстрового Кубанського козацького війська, а на той час було ще два окремих козацьких війська на Кубані, що мали зовсім інші структури.

Цікавим аспектом проблеми є місцева топонімія. Це складний симбіоз тюркських, адигських, слов'янських та інших назв. Ангелінський ерик, що на деяких картах перетворився на «Англійський», раніше мав назву Єнгали, яка була спотворена козаками-переселенцями. Так само з перероблених татарських чи ногайських назв виникли найменування річок Кочети, Кірпи́лі, Єя, Челбас, Бейсуг, назви місцевих лиманів, піщаних кос. Цікаве дослідження архівіста С. В. Самовтора відображає процеси козацької колонізації в топонімії Кубані [35].

Багато помилок в літературі, що вважається науковою, можна пояснити тим, що дослідники не мають знань у галузі історичної географії та картографії. Принцип єдності часу і простору передбачає, що вивчати історію необхідно у зв'язку з дослідженням географічних аспектів історичного процесу. Проте «реформатори» сучасної вищої

освіти в Росії вкрай скоротили і без того поверхове вивчення в університетах історичної географії (історична картографія взагалі не вивчається), що є наслідком нерозуміння її важливої ролі. Саме тому численні помилки у вивченні регіональної історії спотворюють загальноісторію країни. Великою шкодою залишається розпорошеність дослідників і дослідницьких центрів. Крім того, немає повного обліку картографічних видань, що друкуються не тільки у світі, а навіть у Росії. Дуже багато «текстових карт» бібліографи навіть не відстежують і кожна з них може бути сенсацією для фахівців. Таке примітивне ставлення до історичної картографії треба негайно змінювати.

Джерела та література:

1. Авраменко А.М., Виноградов В.Б., Какуша О.Н. Историческая география Краснодарского края и Адыгеи (досоветский период): Программа (часть 1) интегрированного факультативного курса для школ, гимназий и лицеев. Армавир-Краснодар, 1997. 16 с.
2. Авраменко А.М. Нерешённые проблемы изучения административно-территориального деления Северного Кавказа конца XVIII – начала XX в. // Северный Кавказ: геополитика, история, культура. Материалы всероссийской научной конференции (Ставрополь, 11–14 сентября 2001 г.). Ч. 1. Москва – Ставрополь, 2001. С. 149–150.
3. Авраменко А.М. Атлас истории казачества: идея, концепция и структура // Казачество России: история и современность. Тезисы Международной научной конференции г. Геленджик (8–11 октября 2002 г.). Краснодар, 2002. С. 4–7.
4. Авраменко А.М. Подготовка «Кубанского исторического атласа»: идея и предполагаемая структура // Освоение Кубани казачеством: Вопросы истории и культуры. Краснодар, 2002. С. 18–29.
5. Авраменко А.М. Історія Кубані в сучасних українських атласах // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. Число 8. Київ, 2005. С. 255–265.
6. Авраменко А.М. Черноморское казачье войско по переписи 1793–1794 гг. [Карта]. // Первая перепись казаков-переселенцев на Кубань в конце XVIII века: Исторические документы. Краснодар: ООО «Диапазон-В», 2006. Вклейка после с. 464.
7. Авраменко А.М. Материалы Межевой комиссии Черноморского казачьего войска (1848–1860 гг.) как историко-географический источник // Историко-географический сборник. Вып. 1. Краснодар: ООО «Картика», 2007. С. 374–408.
8. Авраменко А. М. Третя збірка «Кубань – Україна» і деякі проблеми кубанської україністики // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 3. Краснодар, 2008. С. 6–15.
9. Авраменко А. Кубанское казачье войско (по данным на 1 ноября 2010 г.) [карта] // Энциклопедия кубанского казачества / Под ред. В.Н. Ратушняка. Краснодар: Традиция, 2011. Цветная вклейка между с. 448/449.
10. Авраменко А. Зміни в географії населених пунктів Кубані, назви яких походять від запорозьких куренів (до проблеми збереження історико-культурної спадщини) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ССLXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2018. С. 624–640.

11. Авраменко А.М. Концепция Кубанского историко-культурного атласа как составной части программы изучения культурного наследия народов Северного Кавказа [Электронный ресурс] // Наследие веков. 2018. № 1. С. 56–66. URL: http://heritage-magazine.com/wp-content/uploads/2018/02/2018_1_Avramenko.pdf (дата обращения 24.10.2019).
12. Артюхин Ю.В. Перестройка береговой зоны Азовского моря как фактор некоторых исторических событий XVIII–XX вв. // Историко-географический сборник. Вып. 1. Краснодар, 2007. С. 313–328.
13. Артюхин Ю.В., Родионова Н.Б. Историко-географические аспекты освоения Ейского лимана Азовского моря и эволюции населённых пунктов его побережья // Историко-географический сборник. Вып. 1. Краснодар, 2007. С. 329–340.
14. Артюхин Ю.В. Океанологический фон противоборства России и Турции за обладание устьевой частью р. Дон. // Большой Ромбит. Сборник статей по истории и исторической географии Восточного Приазовья. Ейск, 2010. С. 19–25.
15. Артюхин Ю.В. Климатический и океанолого-ландшафтный фон противоборства казачества и Османской империи в XVI–XVII вв. // Боспорские исследования. Вып. XXXII. 2016. С. 149–163.
16. Атлас з історії України (друга половина XVIII – початок XX ст.). 9 клас. / Упоряд.: О.В. Гісем, Д.В. Ісаєв, О.О. Мартинюк. К.: ППТ, 2006.
17. Атлас історії України; упор. Д. Ісаєв. К.: ДНВП "Картографія", 2012.
18. Волков И.В. Еще раз об Адахунском сражении казачьего флота в 1638 г. // Древности Кубани. Вып. 16. Краснодар, 2000. С. 42–63.
19. Дневники Ивана Лазаревича Полежаева (30-е годы, ст-ца Уманская) // Родная Кубань (литературно-исторический журнал). Краснодар, 2002. № 3. С. 57.
20. Енциклопедія історії України. Т.3. Е–Й. К., 2005; Т. 5. Кон – Кю. К., 2008.
21. Историко-географический сборник. Вып. 1. Краснодар, 2007. 482 с., карт.
22. История Кубани. Краснодарский край. Республика Адыгея. [Атлас]. М., Краснодар, 1997. 42 с.
23. История Кубани с древнейших времён до конца XX века: Учебник для высших учебных заведений / Руководитель авт. коллектива проф. В.Е. Щетнёв. Краснодар: ОИПЦ «Перспективы образования», 2004. Цветная карта-вклейка между с. 256–257.
24. Королев В.Н. Адахунское сражение // Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Обществ. науки. Ростов-на-Дону, 1993. № 1/2. С. 24–34.
25. Короленко П.П. Черноморцы. СПб., 1874.
26. Кульчицкий С.В. Голодомор 1932-1933 рр. на Кубані // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 3. Краснодар, 2008. С. 312–324.
27. Литвинская С.А. Историческая экология (региональный очерк): Учебное пособие. Краснодар, 1997. 214 с.
28. Население России в XX в.: В 3 т. Т. 1. М., 2000.
29. Очерки истории органов внутренних дел Кубани. 1793–1917. / Под ред. профессора В.Н. Рагушняка. Краснодар: ЭДВИ, 2002. Кольорові карти вклейки (автор А. Авраменко): Административно-территориальное деление и полица Прикубанских земель в 1794–1860 гг.; Административно-полицейское деление Кубанской области и Черноморского округа в 1870–1888 гг.;

Административно-полицейское деление Кубанской области и Черноморской губернии в 1888–1917 гг.

30. Попка И. Черноморские казаки в их гражданском и воинском быту. Очерки края, общества, вооруженной силы и службы. В 2-х ч. и 17 рассказов. СПб.: Типография П.А.Кулиша, 1858. Вклейка в кінці книги.

31. Попка И.Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту: Очерки края, общества, вооруженной силы и службы. В 2 ч. Краснодар: Сов. Кубань, 1998.

32. Ракачѳв В. Н. Голод 1932–1933 гг. на Кубани и его демографические последствия // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 3. Краснодар, 2008. С. 326–345.

33. Российский государственный архив экономики. Ф. 5675. Оп. 1. Д. 32. Л. 26.

34. Российский государственный военно-исторический архив. Ф. ВУА (Военно-ученый архив).

35. Самовтор С.В. Отражение процессов казачьей колонизации в топонимии Кубани (конец XVIII – начало XX вв.): Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. Ставрополь, 2008.

36. Северный Кавказ в составе Российской империи. М., 2007. 460 с., ил., карт.

37. Сень Д.В. «Войско Кубанское Игнатово Кавказское»: исторические пути казаков-некрасовцев (1708 – конец 1920-х гг.). Краснодар, 2001. 385 с.; То же. 2-е изд., испр. и доп. Краснодар, 2002. 286 с.

38. Сень Д.В. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII – начало XVIII в.); монография. – Ростов н/Д, 2009. 280 с.

39. Соловьѳв В.А. Екатеринодарская крепость. Краснодар, 2003. 40 с.

40. «Станиця» Атамань – виставковий етнотуристичний комплекс просто неба (понад 60 га), створений за ініціативою крайової адміністрації у серпні 2009 р. на околиці станиці Тамань Краснодарського краю на землі, що має важливе археологічне значення. Споруди комплексу є невдалою імітацією історичних і виконані з використанням сучасних технологій і матеріалів, криниці та льохи позначені лише надземною частиною.

41. Україна. Історичний атлас. 8 клас. / Концепція атласу та авторське опрацювання мап – Ю. Лоза. – К.: Мапа, 1998.

42. Україна. Історичний атлас. 9 клас. / Концепція атласу та авторське опрацювання мап – Ю. Лоза. Київ: Мапа, 1999.

43. Черноморские казаки / И.Д. Попко. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту; П.П. Короленко. Черноморцы. М.: Вече, 2009.

44. [Шкуро В.И.] Динской (Донской), курень, ныне ст-ца Динская – р-ный центр Краснодарского края // Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времѳн до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

45. Шербина Ф.А. История Кубанского казачьего войска. Т. I. Екатеринодар, 1910.

References:

1. Avramenko A.M., Vinogradov V.B., Kakusha O.N. (1997) Istoricheskaya geografiya Krasnodarskogo kraja i Adygei (dosovetskij period): Programma (chast 1) integrirovannogo fakultativnogo kursa dlya shkol, gimnazij i liceev. Armavir-Krasnodar [in Russian].

2. Avramenko A.M. (2001) Nereshyonnye problemy izucheniya administrativno-territorialnogo deleniya Severnogo Kavkaza konca XVIII – nachala XX v. //

- Severnyj Kavkaz: geopolitika, istoriya, kultura. Materialy vsrossijskoj nauchnoj konferencii (Stavropol, 11–14 sentyabrya 2001 g.). Ch. 1. Moskva – Stavropol [in Russian].
3. Avramenko A.M. (2002) Atlas istorii kazachestva: ideya, koncepciya i struktura // Kazachestvo Rossii: istoriya i sovremennost. Tezisy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii g. Gelendzhik (8–11 oktyabrya 2002 g.). Krasnodar [in Russian].
 4. Avramenko A.M. (2002) Podgotovka «Kubanskogo istoricheskogo atlasa»: ideya i predpolagaemaya struktura // Osvoenie Kubani kazachestvom: Voprosy istorii i kulture. Krasnodar [in Russian].
 5. Avramenko A.M. (2005) Istoriya Kubani v suchasnyh ukrajynskih atlasah // Istoriko-geografichni doslidzhennya v Ukraini. Zbirka naukovih prac. Chislo 8. Kyiv [in Ukrainian].
 6. Avramenko A.M. (2006) Chernomorskoe kazache vojsko po perepisi 1793–1794 gg. [Karta]. // Pervaya perepis kazakov-pereselencev na Kuban v konce XVIII veka: Istoricheskie dokumenty. Krasnodar: OOO «Diapazon-V» [in Russian].
 7. Avramenko A.M. (2007) Materialy Mezhevoj komissii Chernomorskogo kazachego vojska (1848–1860 gg.) kak istoriko-geograficheskij istochnik // Istoriko-geograficheskij sbornik. Vyp. 1. Krasnodar: OOO «Kartika» [in Russian].
 8. Avramenko A. M. (2008) Tretya zbirka «Kuban – Ukraina» i deyaki problemi kubanskoyi ukrajynistiki // Kuban-Ukraina: voprosy istoriko-kulturnogo vzaimodejstviya. Vyp. 3. Krasnodar [in Ukrainian].
 9. Avramenko A. (2011) Kubanskoe kazache vojsko (po dannym na 1 noyabrya 2010 g.) [karta] // Enciklopediya kubanskogo kazachestva / Pod red. V.N. Ratushnyaka. Krasnodar: Tradiciya, 2011. Cvetnaya vklejka mezhdru [in Russian].
 10. Avramenko A. Zmini v geografii naselenih punktiv Kubani, nazvi yakih pohodyat vid zaporozkih kureniv (do problemi zberezheniya istoriko-kulturnoyi spadshini) // Zapiski Naukovogo tovaristva imeni Shevchenka. T. CCLXXI: Praci Komisiyi specialnih (dopomizhnyh) istorichnyh disciplin. Lviv, 2018 [in Ukrainian].
 11. Avramenko A.M. Koncepciya Kubanskogo istoriko-kulturnogo atlasa kak sostavnoj chasti programy izucheniya kulturnogo naslediya narodov Severnogo Kavkaza [Elektronnyj resurs] // Nasledie vekov. 2018. № 1. URL: http://heritagemagazine.com/wp-content/uploads/2018/02/2018_1_Avramenko.pdf (data obrasheniya 24.10.2019). [in Russian].
 12. Artyuhin Yu.V. Perestrojka beregovoj zony Azovskogo morya kak faktor nekotoryh istoricheskikh sobytij XVIII–XX vv. // Istoriko-geograficheskij sbornik. Vol. 1. Krasnodar, 2007. [in Russian]
 13. Artyuhin Yu.V., Rodionova N.B. Istoriko-geograficheskie aspekty osvoeniya Ejskogo limana Azovskogo morya i evolyucii naselyonnyh punktov ego poberezhya // Istoriko-geograficheskij sbornik. Vol. 1. Krasnodar, 2007. [in Russian].
 14. Artyuhin Yu.V. Okeanologicheskij fon protivoborstva Rossii i Turcii za obladanie ustevoj chastyu r. Don. // Bolshoj Rombit. Sbornik statej po istorii i istoricheskoy geografii Vostochnogo Priazovya. Ejsk, 2010. [in Russian].
 15. Artyuhin Yu.V. Klimaticheskij i okeanologo-landshaftnyj fon protivoborstva kazachestva i Osmanskoj imperii v XVI–XVII vv. // Bosporskie issledovaniya. Vol. XXXII. 2016. [in Russian].
 16. (2006) Atlas z istoriyi Ukraini (druga polovina XVIII – pochatok XX st.). 9 klas. / Uporyad.: O.V. Gisem, D.V. Isayev, O.O. Martinyuk. K.: IPT
 17. (2012) Atlas istoriyi Ukraini; upor. D. Isayev. K.: DNVP "Kartografiya".
 18. Volkov I.V. Eshe raz ob Adahunskom srazhenii kazachego flota v 1638 g. // Drevnosti Kubani. Vyp. 16. Krasnodar, 2000. [in Russian].

19. Dnevniky Ivana Lazarevicha Polezhaeva (30-e gody, st-ca Umanskaya) // Rodnaya Kuban (literaturno-istoricheskij zhurnal). Krasnodar, 2002. № 3 [in Russian]
20. Enciklopediya istoriyi Ukrayini. T.3. E–J. K., 2005; T. 5. Kon – Kyu. K., 2008.
21. (2007) Istoriko-geograficheskij sbornik. Vol. 1. Krasnodar, 2007. 482 s., kart. [in Russian].
22. (1997) Istoriya Kubani. Krasnodarskij kraj. Respublika Adygeya. [Atlas]. M., Krasnodar. [in Russian].
23. Istoriya Kubani s drevnejshih vremyon do konca XX veka: Uchebnik dlya vysshih uchebnyh zavedenij. / Rukovoditel avt. kollektiva prof. V.E. Shetnyov. Krasnodar: OIPC «Perspektivy obrazovaniya», 2004. Cvetnaya karta-vklejka mezhdru [in Russian].
24. Korolev V.N. Adahunskoe srazhenie // Izvestiya vysshih uchebnyh zavedenij. Severo-Kavkazskij region. Obshhestv. nauki. Rostov-na-Donu, 1993. № 1/2 [in Russian].
25. Korolenko P.P. (1874) Chernomorcy. SPb. [in Russian].
26. Kulchickij S.V. Golodomor 1932 1933 rr. na Kubani // Kuban-Ukraina: voprosy istoriko-kulturnogo vzaimodejstviya. Vyp. 3. Krasnodar, 2008 [in Ukrainian].
27. Litvinskaya S.A. (1997) Istoricheskaya ekologiya (regionalnyj ocherk): Uchebnoe posobie. Krasnodar [in Russian].
28. (2000) Naselenie Rossii v XX v.: V 3 t. T. 1. Moskva [in Russian].
29. Ocherki istorii organov vnutrennih del Kubani. 1793–1917. / Pod red. professora V.N. Ratushnyaka. Krasnodar: EDVI, 2002. Kolorovi karti vklejki (avtor A. Avramenko): Administrativno-territorialnoe delenie i policiya Prikubanskih zemel v 1794–1860 gg.; Administrativno-policejskoe delenie Kubanskoj oblasti i Chernomorskogo okruga v 1870–1888 gg.; Administrativno-policejskoe delenie Kubanskoj oblasti i Chernomorskoy gubernii v 1888–1917 gg.
30. Popka I. (1858) Chernomorskie kozaki v ih grazhdanskom i voinskom bytu. Ocherki kraya, obshhestva, vooruzhennoj sily i sluzhby. V 2-h ch. i 17 rasskazah. SPb.: Tipografiya P.A.Kulisha/ Vklejka v kinci knigi. [in Russian].
31. Popka I.D. Chernomorskie kazaki v ih grazhdanskom i voennom bytu: Ocherki kraya, obshhestva, vooruzhennoj sily i sluzhby. V 2 ch. Krasnodar: Sov. Kuban, 1998. [in Russian].
32. Rakachyov V. N. Golod 1932–1933 gg. na Kubani i ego demograficheskie posledstviya // Kuban-Ukraina: voprosy istoriko-kulturnogo vzaimodejstviya. Vyp. 3. Krasnodar, 2008 [in Ukrainian].
33. Rossijskij gosudarstvennyj arhiv ekonomiki. F. 5675. Op. 1. D. 32. L. 26.
35. Samovtor S.V. (2008) Otrazhenie processov kazachej kolonizacii v toponimii Kubani (konec XVIII – nachalo XX vv.): Avtoreferat diss. ... kand. ist. nauk. Stavropol [in Russian].
36. Severnyj Kavkaz v sostave Rossijskoj imperii. M., 2007. 460 s., il., kart [in Russian].
37. Sen D.V. (2002) Vojsko Kubanskoe Ignatovo Kavkazskoe»: istoricheskie puti kazakov-nekrasovcev (1708 – konec 1920-h gg.). Krasnodar, 2001. 385 s.; To zhe. 2-e izd., ispr. i dop. Krasnodar [in Russian].
38. Sen D.V. (2009) Kazachestvo Dona i Severo-Zapadnogo Kavkaza v otnosheniyah s musulmanskimi gosudarstvami Prichernomor'ya (vtoraya polovina XVII – nachalo XVIII v.): monografiya. Rostov-na-Dony [in Russian].
39. Solovyov V.A. (2003) Ekaterinodarskaya krepost. Krasnodar [in Russian].
40. «Stanicya» Ataman – vistavkovij etnoturistichnij kompleks prosto neba (ponad 60 ga), stvorenij za iniciativoyu krajovoy administracii u serpni 2009 r. na okolicii stanici Taman Krasnodarskogo krayu na zemli, sho maye vazhlive arheologichne znachennyya. Sporudi kompleksu ye nevdaloyu imitaciyeyu istorichnih i vikonani z vikoristannyam suchasnih tehnologij i materialiv, krinici ta lohi poznacheni lishe nadzemnoyu chastinoyu.

41. (1998) Ukrayina. Istorichnij atlas. 8 klas. / Konceptsiya atlasu ta avtorske opracyuvannya map Yu. Loza. Kyiv: Mapa [in Ukrainian].
42. (1999) Ukrayina. Istorichnij atlas. 9 klas. / Konceptsiya atlasu ta avtorske opracyuvannya map – Yu. Loza. Kyiv: Mapa [in Ukrainian].
43. Chernomorskie kazaki / I.D. Popko. Chernomorskie kazaki v ih grazhdanskom i voennom bytu; P.P. Korolenko. Chernomorcy. M.: Veche, 2009.
44. [Shkuro V.I.] Dinskoj (Donskoj), kuren, nyne st-ca Dinskaya – r-nyj centr Krasnodarskogo kraja // Enciklopedicheskiy slovar po istorii Kubani s drevnejshih vremyon do oktyabrya 1917 goda. Krasnodar, 1997. [in Russian].
45. Sherbina F.A. (1910) Istoriya Kubanskogo kazachego vojska. T. I. Ekaterinodar [in Russian].

Анатолій Авраменко

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2538-7195>

кандидат исторических наук, доцент
руководитель научного центра

Краснодарской краевой общественной организации
«Содружество Кубань – Украина»

Ул. Клубная, 12 корп. А, Краснодар, 350051, Россия
shron2011a@gmail.com

Историко-географические аспекты исследования прошлого черноморского и кубанского казачества (вопросы картографической реконструкции)

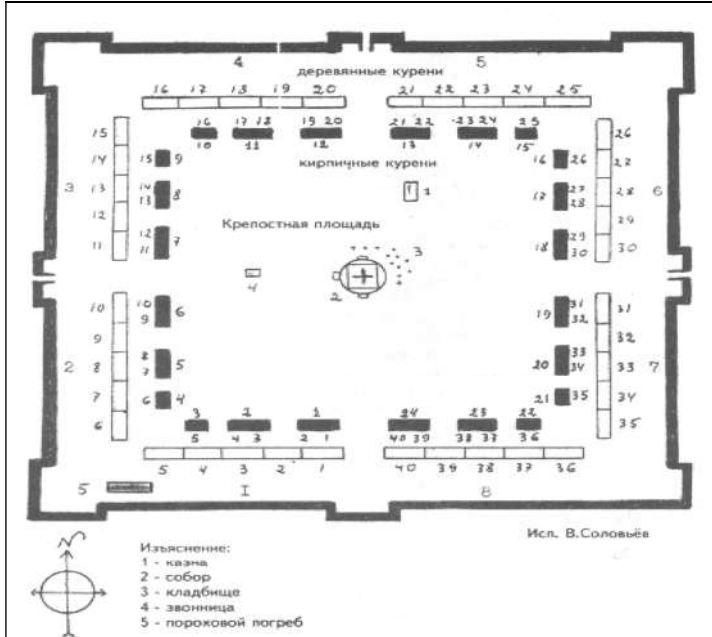
В статье исследуются географические аспекты истории черноморского и кубанского казачества и их отображения способами исторической картографии. Приведены примеры ошибок, происходящих от неумения исследователей использовать методы исторической географии и картографии. Обращено внимание на ошибки некоторых украинских исторических атласов и российских публикаций. Статья содержит образцы авторских карт, позволивших поднять на новый уровень изучения административно-территориального деления, географии и топографии населенных пунктов Кубани, Голодомора 1932–1933 годов и некоторых других проблем региональной истории.

Ключевые слова: историческая картография, историческая география, Кубань, Черноморское казачье войско, Кубанское казачье войско, историко-картографическая реконструкция.

Додатки:

Додаток 1. Чорноморське козацьке військо у 1793–1794 рр.
(автор А. Авраменко)

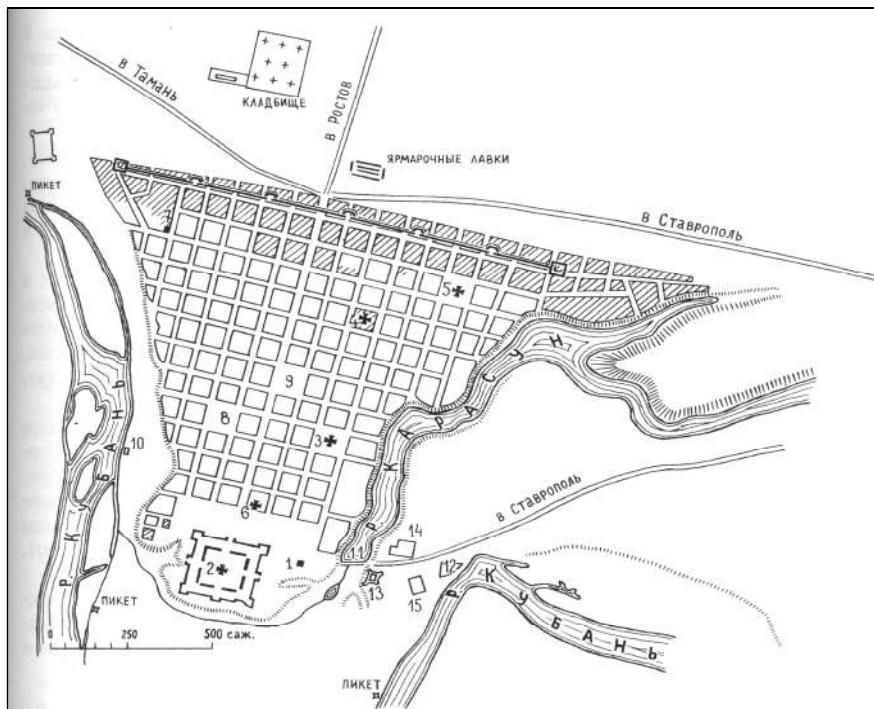
Додаток 2. План фортеці у Єкатеринодарі. Автор В. Соловйов

Додаток 3. Фото залишків фортеці у Краснодарі, зроблене німецьким льотчиком. 1941 р.

Додаток 4. Єкатеринодар у першій половині XIX ст. (автор А. Авраменко)

Вал Єкатеринодарської фортеці і курені (касарні)

Квартали, побудовані у 1819–1848 рр.

Північний вал з батареями (1818 р.)

Церкви

Поштові шляхи

Цифрами позначені:

1 Військове училище

2 Воскресенська соборна церква

3 Церква св. Катерини

4 Церква св. Димитрія (1818 р.)

5 Церква св. Димитрія (1848 р.)

6 Вірменська церква

7 Богадільня з церквою св. Іоанна (1818 р.)

8 Старий ринок

9 «Новоторгующий» ринок (1818 р.)

10 Пристань для байдаків і човнів (1818 р.)

11 Гребля

12 Міновий двір

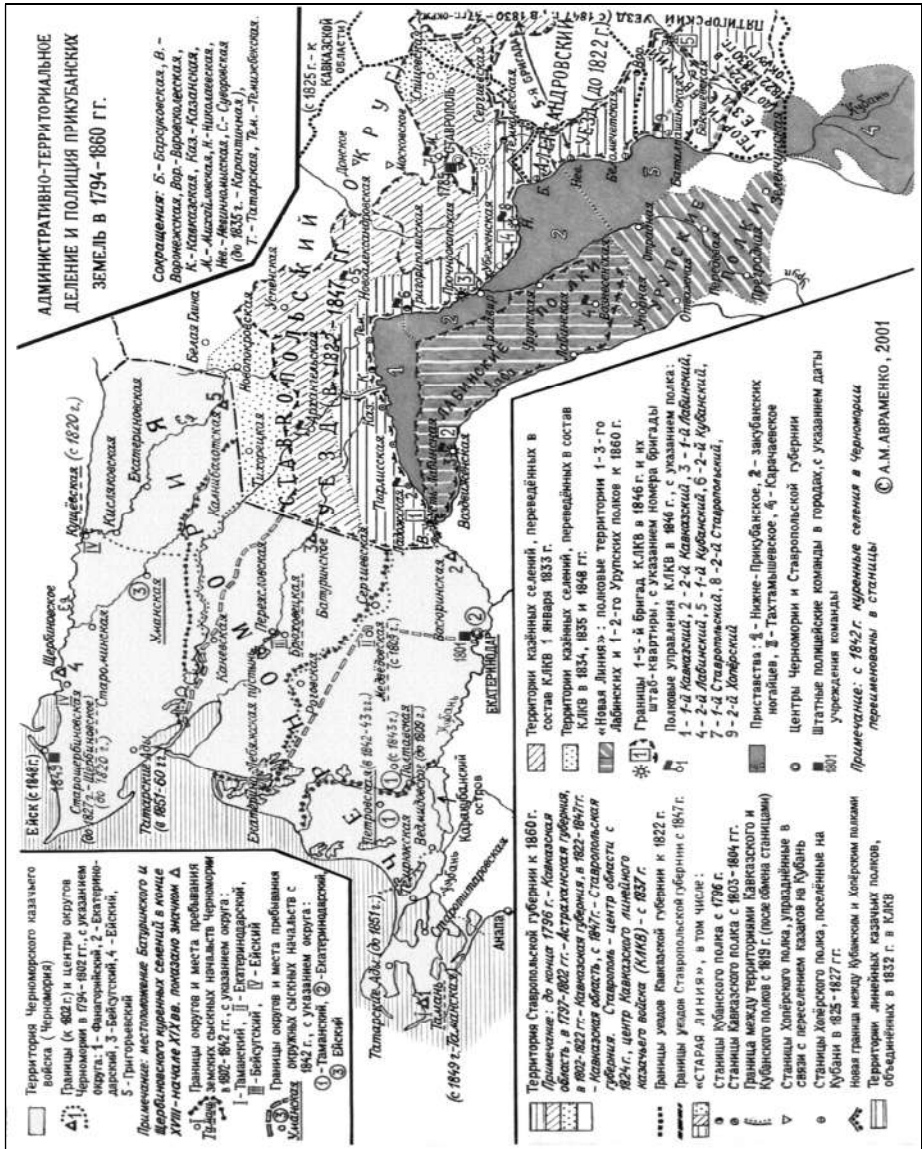
13 Головний Єкатеринодарський пост

14 Поштова станція

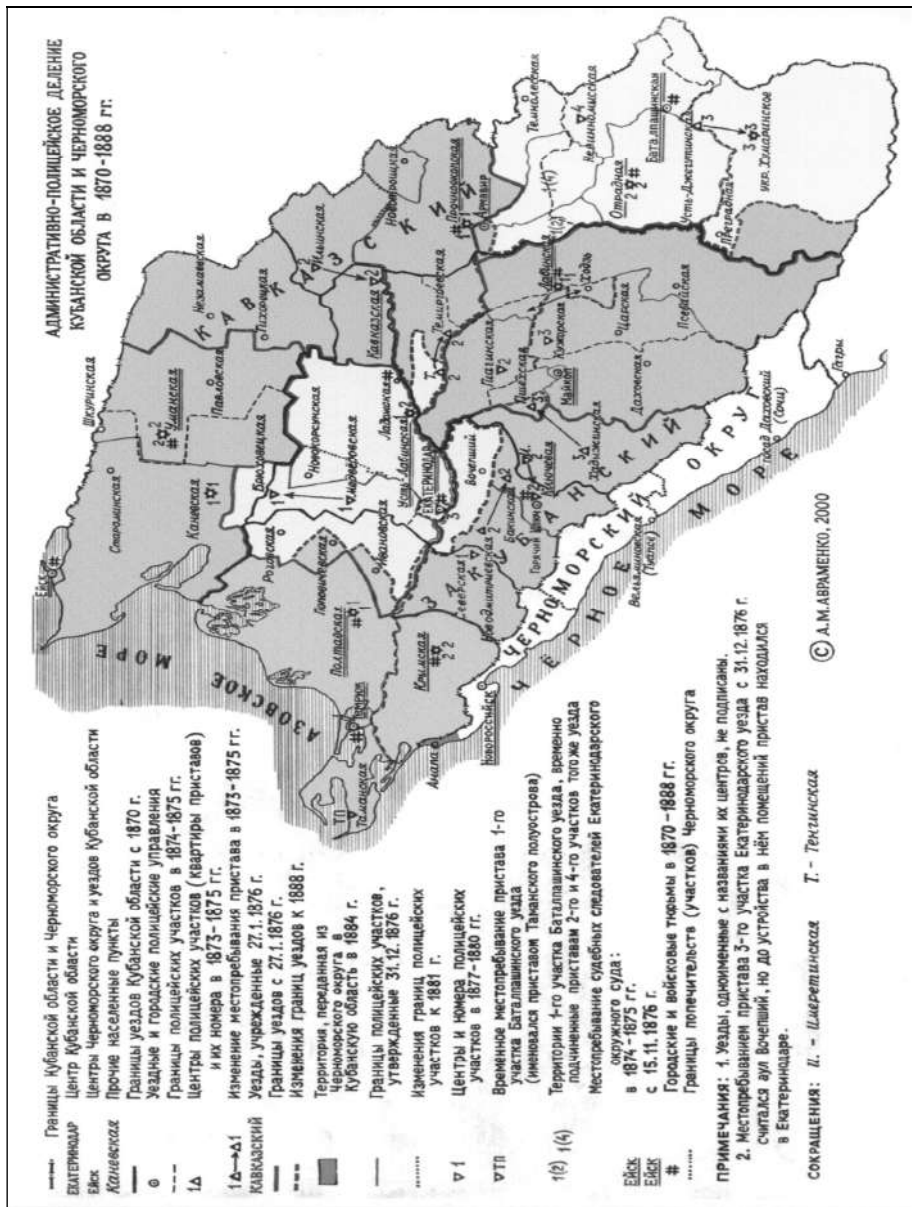
15 Карантин

Примітка: Береги рік показані на 1848 рік

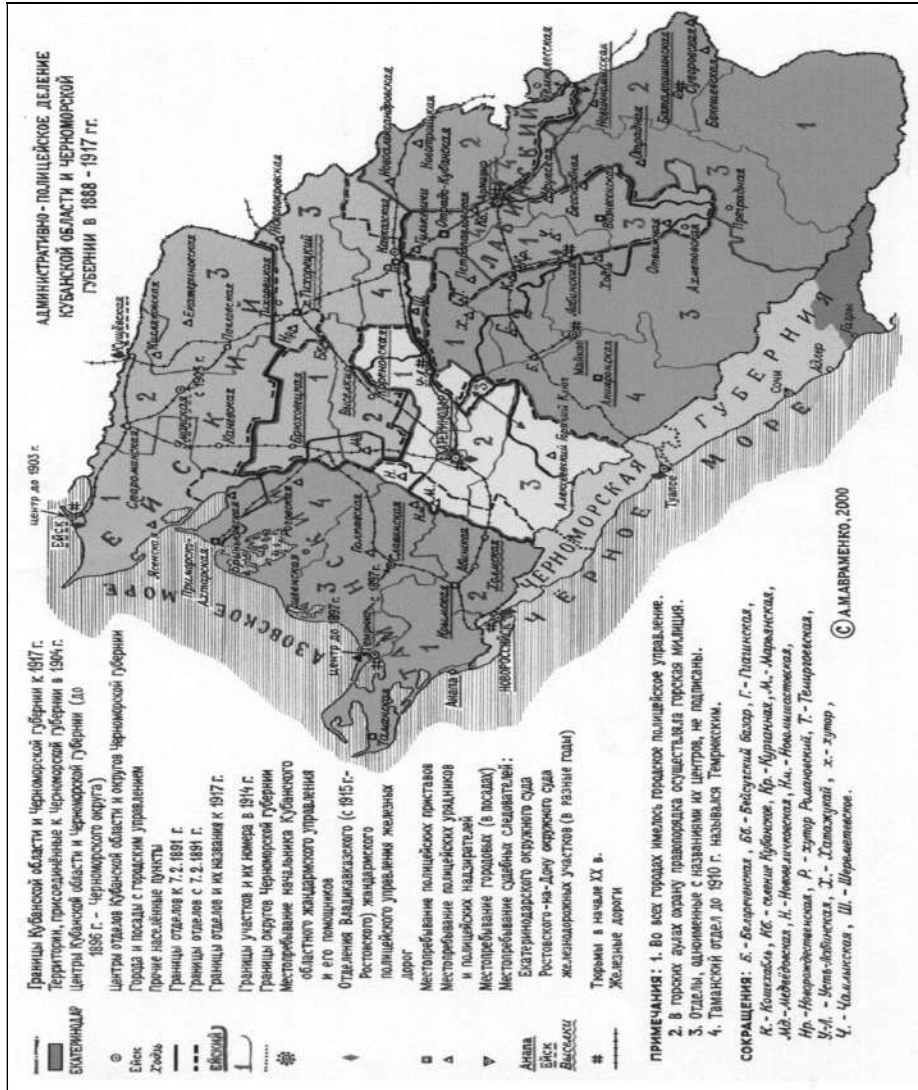
Додаток 5. Адміністративно-територіальний поділ і поліція прикубанських земель у 1794–1860 рр. (автор А. Авраменко)

Додаток 6. Адміністративний-поліцейський поділ Кубанської області і Чорноморського округу в 1870–1888 рр. (автор А. Авраменко)

Додаток 7. Адміністративний-поліцейський поділ Кубанської області і Чорноморської губернії у 1888–1917 рр. (автор А. Авраменко)

Отримано: 14.11.2019 р.

DOI: 10.18524/2519-2523.2019.14.187126

УДК 94(477.5)-058.232.6 «19»

**CONTRIBUTION OF THE MILITARY TO THE STUDY OF THE HISTORY
OF COSSACKS IN THE TERRITORY OF SOUTH UKRAINE IN THE
SECOND HALF OF THE XIX - IN THE BEGINNING OF THE XX CENTURY**

Oleksandr MuzychkoORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8019-2254>

Ph.D (History), Associate Professor

Odesa I. I. Mechnikov National University 2,

Dvoryanska Str., Odesa, 65082, Ukraine

sandro06@ukr.net

The purpose of this article is to study how officers of the army of the Russian Empire of the Odesa Military District explored and popularized the history of the Cossacks in the early twentieth century. Our task is to establish the circle of these individuals, establish the relevant facts of their biographies, compare views on the Cossacks and approaches to popularizing historical facts, identify the factors that influenced the cognition process, correlate their views with modern approaches and update the experience of history. The interest on the part of the military in the history of the Cossacks was recorded by us in almost all the main centers of the development of historical thought in Ukraine (except Kherson and Elisavetgrad). It is concluded that the attention of military historians was attracted by various Cossack troops, but mainly Ukrainian, Zaporozhye, and Russian, Don. The main motive for the officers to study the history of the Cossacks was not only scientific, but also the task of educating the patriotism of the military. The great historian of the Cossacks, the representative of the neo-romantic, populist movement in the historiography of D.I. Yavornitsky. All authors perceived the various groups of the Cossacks as branches of a single family of Cossacks. But the works of P.N. Andrianova and A.G. Avchinnikov contributed to the formation of the image of the Ukrainian Cossacks as a unique historical phenomenon, which was different from the Russian Cossacks. The texts of the officers expressed a whole range of assessments of the history of the Ukrainian and Russian Cossacks, but apologetization, that is, the protection of Cossacks from a negative historiographic tradition, generally prevailed. The authors made a lot of efforts to combine loyalty to the Romanov dynasty and the freedom-loving Cossack freemen.

Keywords: Southern Ukraine, military, army, historiography, Cossacks, Cossacks study.

ВНЕСОК ВІЙСЬКОВИХ У КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Метою цієї статті є висвітлення процесу дослідження та популяризації на початку ХХ ст. історії козацьких формувань представниками офіцерського складу армії Російської імперії, які служили у полках, що дислокувалися на території Південної України (Одеська військова округа), або перебували тут у відставці. Нашим завданням є намітити коло цих осіб, встановити відповідні факти їх біографій, порівняти погляди на козацтво та підходи до популяризації історичних фактів, виявити чинники, що впливали на процес пізнання, співвіднести їх погляди з сучасними підходами і загалом актуалізувати тогочасний досвід.

Ключові слова: Південна Україна, військові, армія, історіографія, козаки, козакознавство.

Впродовж століть Південна Україна займала важливе геополітичне положення на мапі Євразії, була об'єктом запеклої дипломатичної боротьби та ареною військових зіткнень. Це зумовило велике значення у різних галузях розвитку місцевого соціуму військового чинника на усіх етапах історії аж до сучасності. Одним з помітних місцевих символів та компонентів історичної пам'яті є козацтво. Тисячі одиниць наявної козакознавчої літератури, проте, не закривають можливостей для виявлення нових граней козацької проблематики, зокрема, й в історіографічному її аспекті. Деякі теми виглядають логічно вже з огляду на саму постановку питання, як та, що висунута нами у цій статті, адже, вочевидь, козаки мали привернути увагу військових як об'єкт зацікавленості та виховного ідеалу воєнної звитяги.

Метою цієї статті є висвітлення процесу дослідження та популяризації на початку ХХ ст. історії козацьких формувань представниками офіцерського складу армії Російської імперії, які служили у полках, що дислокувалися на території Південної України (Одеська військова округа), або перебували тут у відставці. Нашим завданням є намітити коло цих осіб, встановити відповідні факти їх біографій, порівняти погляди на козацтво та підходи до популяризації історичних фактів, виявити чинники, що впливали на процес пізнання, співвіднести їх погляди з сучасними підходами і загалом актуалізувати тогочасний досвід, адже справа дослідження та популяризації історії козацтва у сучасній Південній Україні й сьогодні є перспективною. Як слушно зазначав класик української воєнної історіографії Лев Шанковський: «Без воєнної історіографії, тобто без вивчення багатограних процесів, що проходили у воєнно-історичній науці, не може бути і модерної воєнної теорії. Існує органічна єдність у розвитку воєнно-

історичної науки: тісний зв'язок сьогоденного стану з минулими етапами, і власне цей зв'язок розкриває наука воєнної історіографії. За допомогою науки воєнної історіографії, модерна воєнна теорія черпає досвід воєнної науки в минулому і використовує її для сучасного» [26, с. 69].

Джерелами для написання цієї статті були передусім праці військових-істориків, актові джерела (переважно послужні списки, що уточнюють час їх перебування на території Одеської військової округи) та деякі дотичні матеріали. Внесок окремих соціальних та фахових груп у козацькі студії загалом є нерозробленою галуззю козакознавства. До того ж, це накладається на ігнорування доробку російсько-імперських діячів, котрі світоглядно не належали до української історіографії, хоч територіально можуть бути цілком до неї зараховані [9].

Тому не дивно, що історіографічна база нашої статті є вузькою. Нами враховано статті, що присвячені певним персонажам нашої статті, хоча, як у якісній статті дніпровського історика М.Е. Кавуна, не йдеться прямо про козакознавчий доробок [14]. Деякі статті містять цікаві факти щодо біографій героїв нашої статті [10; 17].

До важливих передумов звернення представників військових до козацької тематики належали такі явища: 1) загальне зростання військово-історичної науки на початку ХХ ст. у Російській імперії, що втілювалося у заснуванні відповідних товариств (головне значення мало заснування у 1908 р. Одеської філії (відділення) столичного Військово-історичного товариства), часописів, читанні лекцій, написанні історії військових з'єднань тощо; 2) існування в історичній пам'яті населення Південної України козацьких традицій, зокрема, у генеалогічних традиціях місцевого дворянства, нащадків української козацької старшини; 3) усталений підхід у військовій педагогіці, згідно якому викладачі широко використовували історичні приклади; 4) дислокація на території Одеської військової округи полків донських козаків та кубанців. Молоді представники цих козацьких станів навчалися й у цивільних закладах Південної України, зокрема, університеті в Одесі.

Перше звернення південноукраїнського військового до козакознавчої тематики фіксуємо на самому початку ХХ ст. Йдеться про постать та працю морського офіцера Петра Івановича Белавенця (1873 – 1932), представника відомого роду дворян, військових. Зокрема, батько Петра Івановича Іван Петрович був не тільки морським офіцером, учасником Кримської війни, але й видатним військовим навігатором, астрономом, метеорологом. Сам же П.І. Белавенець відомий передусім як один з перших істориків російського флоту, військовий геральдист, вексилолог, музеолог. Служба П.І. Белавенця розпочалася на кораблях Чорноморського флоту, де тривала до 1910 р., з перервою у 1905 – 1906 роках, коли він брав участь у війні між Російською та Японською імперіями, майже рік був у полоні. Після 1910 р. все його життя пов'язано з Петербургом. На

П. І. Белавенець

початку ХХ ст. він здобув освіту у Петербурзькому археологічному інституті, а пізніше в аналогічному Московському закладі. Відомий П.І. Белавенець був і своєю громадською діяльністю у галузі історичної пам'яті. Наприклад, за його ініціативи з Миколаєва до Севастополя у 1902 р. було перенесено пам'ятник авторства М. Мікешина (встановлений у Миколаєві у 1874 р.) герою оборони Севастополя під час Кримської війни матросу І. Шевченко. Такий випадок перенесення історичного пам'ятника у меморіальній практиці Південної України до 1917 р. був унікальним. П.І. Белавенець був членом Комісії Музею Севастопольської оборони. Все це перетворило офіцера на особу, котра створювала своєрідний «місток» між історичною та військовою царинами знань. Серед численних наукових товариств, членом яких був П.І. Белавенець, варто згадати Одеське товариство історії і старожитностей.

Своє ставлення до важливості знання історії вчений висловив у дотепній максимі: «Якщо незнання закону не є виправданням злочинцеві, то незнання своєї історії тим більше не може служити виправданням для тих, хто відповідає за керівництво історичною Вітчизняною справою. Я навіть більше скажу: «незнання Вітчизняної історичної істини, для Державного діяча є однозначно злочинно за тими шкідливими наслідками, що сталися внаслідок цього незнання» [6, с. 1].

У 1901 р. П.І. Белавенець видав історичний нарис про місце міста Очаків у військовій історії. На перших сторінках книжки дослідник коротко висвітлив походи українських козаків на Очаків. Автор зобразив козаків грізною силою, що доходила повз Очаків до Кафи. Відзначив він і важливість дій козацького флоту під керівництвом А. Головатого у вирішальній кампанії 1788 року [7, с. 26].

Узагальнюючій праці з історії флоту Росії дослідник приділив увагу й козацтву [6, с. 40 – 46]. П.І. Белавенець згадав про діяльність князя Д. Вишневецького, морські походи козаків на чайках, та навів їх докладний опис «Опису України» Г. Боплана. На його думку, спосіб ведення морського бою козаками був аналогічний тому, що існував у києво-руський період. У цьому плані він продемонстрував значно більшу стриманість та обережність у висновках як А.О. Скальковський, який не відкидав версії про те, що козаки розпочали морську діяльність ще у ХІ – ХІІ ст. тільки під «іншим іменем (хозарів, касогів)» [23, с. 163]. Книга П.І. Белавенеця містила низку ілюстрацій: козацької чайки за Г. Бопланом, зображення групи козаків на козацькому кораблі на прапорі кінця ХVІІІ ст., що зберігався в Ермітажі, зображення з гравюри ХVІІ ст. нападу П. Сагайдачного на Кафу та відтворення кількох ілюстрацій з твору Д. Яворницького. Проте, концептуально П.І. Белавенець розійшовся з Д.І. Яворницьким. Д.І. Яворницький не приховував темні сторони козацького побуту, але підкреслював, що це не вливало на військову діяльність і взагалі не мало системного явища, до якого б можна було звузити феномен козацтва [27, с. 239-240]. Офіцер же у дусі «катерининського маніфесту» 1775 р. вважав, що козацтво не було чіткою державною організацією з політичними цілями, його метою був тільки грабунок, а не встановлення усталених торгівельних відносин,

договорів і т.п. [6, с. 41]. У відповідності до цього погляду, П.І. Белавенець вважав, що козацтво не змогло заснувати надійну твердиню на чорноморському узбережжі.

Першим з одеських військових до козакознавчої тематики звернувся підполковник, а з 1909 р. полковник, Володимир Михайлович Черемісінов (1875 р. – ?). Перші два десятиріччя ХХ ст. його життя пов'язано з Одесою, де він служив у штабі Одеської військової округи, у період Великої війни та Української революції командував 58-м піхотним Празьким полком, служив на Румунському фронті, присягнув Українській державі гетьмана П. Скоропадського. Очолював Військово-історичну комісію зі збирання та вивчення документів Великої війни колишнього Південно-Західного та Румунського фронтів Одеського окружного комісаріату військових справ, а потім військово-історичну комісію у складі Добровольчої армії. У 1920 р. – емігрував до Югославії. У нарисі 1902 р. про історію військових операцій між Дніпром та Бугом, що раніше була прочитана як лекція офіцерам Одеського гарнізону, В.М. Черемісінов згадав про походи козаків на Очаків [24, с. 4].

В.М. Черемісінов

Більшу увагу козацтву В.М. Черемісінов приділив у нарисі про долю Одеси в період війн, що вела Російська імперія. Найцікавішим концептом, який тільки один раз вжив Д.І. Яворницький у своєму широковідомому трьохтомнику і не згадав в «Історії Нової Січі» А.О. Скальковський, була «партизанська війна козаків», про яку багато разів згадав В.М. Черемісінов [25, с. 3]. Автор вважав, що козаки мали перевагу над своїми противниками татарами за рахунок кращої зброї та вправності у володінні рушницею, шаблею та списом [25, с. 4]. Праця містила докладний опис участі запорожців у війнах Російської та Османської імперій кінця XVIII ст., зокрема, взятті Хаджибею [25, с. 7-14]. Хоча праця офіцера базувалася на раніше опублікованих працях, зокрема, А.О. Скальковського, важливим було те, що після її прочитання читач мав можливість переконатися у важливості козацького чинника у заснуванні Одеси. Це враження закріплював й один з перших висновків книжки: «перші сторінки військової історії Одеси накреслені хоробрими представниками доблесного запорізького козацтва» [25, с. 157].

Від 1906 р. в Одесі було започатковане видання військової періодики: часопису «Русский воин» та альманаху «Родина». На їх сторінках серед іншого висвітлювалася й козакознавча тематика. По-перше, українська тематика була втілена у белетристично-прозовому та поетичному жанрах. По-друге, у деяких статтях козаки згадувалися у контексті загальних питань. Так, М.М. Португалов згадав про морські походи козаків у своєму нарисі історії російського флоту [21, с. 390].

Головне ж значення мають статті спеціально присвячені історії козацтва [18; 20]. Найбільше уваги в «Русском воине» приділялось історії донського козацтва. Головним автором з цієї теми був П.М. Рвачев. Початком козацтва, першим козаком, автор вважав Євпатія Коловрата

середини XIII ст., легендарного борця з монголами. П.М. Рвачев зображував процес виникнення козацтва як стихійно-народний, але підкреслював неоднорідність козацької маси, їх різну мотивацію переходу до козацтва. Він відзначав, що першим козацьким військом було Дніпровське, Запорізьке [19].

П. М. Андріанов

Найактивнішим військовим істориком Одеси на початку XX ст. був Павло Маркович Андріанов (1877 – 1918). Напевно, він був уродженцем Миколаєва. Випускник Миколаївської академії генерального штабу у Санкт-Петербурзі. У 1912 р. дослужився до звання полковника. У 1917 р. отримав звання генерал-майора. Тривалий час він викладав військову історію в Одеському військовому училищі. Брав участь у Першій світовій війні, кавалер Георгіївського хреста. Служив в армії гетьмана П.П. Скоропадського. Був секретарем, найактивнішим членом, Одеського відділення імператорського військово-історичного товариства. У травні 1909 р. П.М. Андріанов виступив головним організатором подорожі членів Одеського відділення під керівництвом катеринославського історика Д.І. Яворницького по місцевостям Придніпров'я, де колись буяло козацьке життя.

Внаслідок сильних вражень від побаченого та спілкування з корифеєм козакознавства П.М. Андріанов написав статтю про запорізьких козаків, що відкрила грудневий номер 1910 р. провідного наукового військового видання Російської імперії «Военный сборник» [3]. Безпосереднім приводом до написання статті був імператорський наказ від 8 серпня 1910 р. про надання трьом Ейським полкам Кубанського козачого війська найменування «Запорізьких». У наступному році у випуску одеського альманаху «Родина» П.М. Андріанов опублікував значно розширений варіант статті [4]. Здавалося б, популярний характер одеського альманаху мав би спонукати автора спростити структуру та виклад, але саме одеський варіант статті був краще структурований на пронумеровані та озаглавлені розділи, яких не мав одноцільний текст у «Военном сборнике».

Назва першого розділу намічала дихотомію: «Заслуги та гріхи запорожців». В обох варіантах статті автор у російськомовному тексті писав слово «Сич», а не «Сечь», тобто використовував український варіант. До заслуг українських козаків він відносив боротьбу з кримськими татарами (текст у «Военном сборнике» містить порівняння морських походів запорожців з походами давньоруських князів); допомога козаків українцям скинути польське ярмо та приєднатися до Московського царства. Водночас, гріхи козаків зводились до участі запорожців у діях проти Московії, передусім, часів повстання І.С. Мазепи. Проте, у стилі, який апробував ще С. Дівович, одеський офіцер апологетизував козаків, мовляв, такі були складні обставини часу, таке часто траплялося в історії в усіх народів, або й просто козаків ошукали і т.п.

Якщо у нарисі у «Военном сборнике» П.М. Андріанов обмежився описом військово-політичних подій, то в одеській статті він присвятив другий розділ устрою та побуту козаків на Січі. Найважливішим виглядає чітке твердження, що висунув П.М. Андріанов у 1911 р., у розпал століпінської українофобської реакції, про те, що головним чином населення Січі склали українці (вжите саме це слово у тексті). У третьому розділі П.М. Андріанов описав військову діяльність козаків. Вочевидь, головним джерелом для одеського автора була класична праця Д.І. Яворницького. У четвертому розділі автор висвітлював по-статі найвидатніших провідників козацтва: Д. Вишневецького, П. Сагайдачного, І. Сірка та ін. У висновку П.М. Андріанов ставав на суто народницьку точку зору, згідно якої позитивність, прогресивність, певного явища, в даному разі козаків, визначалася тим як закарбувався образ цього діяча чи явища у народній пам'яті, що відбита передусім у фольклорі. Тому він зауважував, що народ виніс свій вирок: позитивний для козаків, вважаючи їх своїми захисниками.

У столиці краю, який передусім ототожнювався з козацькими традиціями, Катеринославі (недаремно в українській інтелектуальній традиції це місто має усталену назву – Січеслав, що, на жаль, так і не стала офіційною через спротив українофобів) головною постаттю серед військових, істориків козацтва, був підполковник, член Імператорського Петербурзького Військово-історичного товариства, Катеринославського губернського статистичного комітету та Катеринославської вченої архівної комісії Олександр Григорович Авчинников (1866 р. – ?)

Найбільше О.Г. Авчинников відомий як видавець часопису «Приднепровье». Це видання, серед іншого, цікаве тим, що містило рідкісний випадок «історичної реклами»: О.Г. Авчинников пропонував свої послуги у складанні та виданні ілюстрованих історій та пам'яток військових частин, родословних книг (сімейних хронік), ювілейних нарисів закладів, був готовий розшукувати необхідний історичний матеріал Петербурзькій публічній бібліотеці та бібліотеці Румянцівського музею, в архівах міністерств та у спеціальних книгозховищах музеїв та бібліотек. Хоча це видання не мало суто історичного чи козакознавчого спрямування вже сама обкладинка з зображенням козака-вершника, однозначно свідчила про пріоритети у просуванні певної моделі історичної пам'яті та меморіалізації. І справді, частина публікацій часопису були або прямо, або частково козакознавчими.

У 1910 р. у статті про дворянський рід Малама, засновником якого був представник козацької старшини, О.Г. Авчинников спочатку зупинився на історії дворянських родів у Росії, а в другій частині статті – історії українського дворянства, яке він виводив з українського козацтва [1, с. 106-112]. Фактично нарис був короткою соціально-політичною історією українського козацтва, яке він вважав провідниками народу проти польського пригнічення. Привертає увагу, що описуючи процес перетворення козацької старшини у привілейований стан, офіцер посилався на одну з праць М.С. Грушевського [1, с. 110]. У третій

частині статті О.Г. Авчинников висвітлив історію роду Малама, в тому числі її козацький слід.

Важливим у творчій спадщині О.Г. Авчинникова є його текст з нагоди ювілею Д.І. Яворницького [2]. По-перше, ця стаття присвячена видатному козакознавцю, а значить прямо та опосередковано охоплювала козацьку тематику. По-друге, стаття О.Г. Авчинникова додає важливі риси до характеристики його світогляду (М.Е. Кавун недостатньо чітко наголосив на цьому, характеризуючи суспільно-політичні переконання підполковника).

На початку 209-ої сторінки О.Г. Авчинников в одному абзаці висловив своє бачення значення історії Запорізької Січі, що відповідало поглядам Д.І. Яворницького та української народницької історіографії загалом: «Запоріжжя було впродовж трьох століть наче центральним пунктом української історії, втілюючи у собі ідеали політичного та соціального устрою, що склалися у поняттях українського народу. Запоріжжя завжди служило надійною опорою для усіх рухів 17-го та 18-го століть, спрямованих на захист релігійних, національних та соціально-економічних інтересів українського народу». О.Г. Авчинников дав піднесену позитивну характеристику козакознавчих студій свого видатного земляка. Як і для нього, для О.Г. Авчинникова цілком природним та прийнятним було «закохуватися» у предмет свого дослідження. Ризиків цього для дотримання об'єктивності він не бачив. Барвистою є згадка про те, що Катеринославський музей був для Д.І. Яворницького тим самим, чим для кожного престарілого запорожця запорізька тиха оселя чи закинута посеред степу пасіка, д він відпочивав після буремного військового життя. У статті кілька разів з великою прихильністю згадано про українську мову (саме так – не «малоросійську») та щире українство ювіляра. Таким чином, це дає підстави і самого підполковника зарахувати до числа українофілів, щоправда не активних, адже ми не знаємо про його діяльність у відповідних організаціях Катеринославу, а також віднести до «школи» Д.І. Яворницького у козакознавстві, про яку він згадав наприкінці своєї статті.

Донський козак Михайло Васильович Йолкін (1866 – ?), випускник Новочеркаського козацького юнкерського училища, пройшов службовий шлях від хорунжого до генерал-майора, був ветераном Першої світової війни, кавалером Георгіївського хреста, та руху Добровольчої армії проти встановлення комуністичного режиму. У 1910-х роках М.В. Йолкін служив у 7-му Донському козацькому військовому отамана Денісова полку, що був дислокований у Миколаєві. М.В. Йолкін брав активну участь у громадському житті Миколаєва. Був гласним міської думи, зокрема, членом комісій про потреби міста, замоцненню вулиць, казарменої комісії. Був віце-головою Миколаївського відділення Російського товариства захисту тварин [17, с. 80-81].

Засновники Миколаївського музею – праворуч М.В. Йолкін

Головною справою, в якій поєдналися громадське та історичні інтереси козака, було заснування та розвиток посталого у 1913 р. Миколаївського Природничо-історичного (з 1920 р. – Історико-археологічного) музею на чолі з відомим у місті громадським діячем, випускником Новоросійського університету, членом Одеського товариства історії та старожитностей С.І. Гайдученко. У 1913 – 1917 роках М.В. Йолкін входив до керівного складу музею [16]. М.В. Йолкін подарував до музею книги про донське козацтво, відтиск печатки Донського козацького війська 1709 р. та інші численні артефакти [15; 10]. Його товариші, донські козаки, завідуючий Донським музеєм Х.І. Попов пожертвував до миколаївського музею два томи актів з історії Донського козачого війська, а полковник 7-го Донського козацького полку І.А. Васильєв два старовинні козацькі списи.

Зацікавлення історією рідного йому донського козацтва М.В. Йолкін втілював у книжках, що були видані у Миколаєві у 1912 – 1913 роках. Одна з цих книжок була нарисом історії Донського полка [12]. Такі нариси були традиційним явищем у військовій історіографії того часу. Однак праця миколаївця мала деякі своєрідні риси. По-перше, на відміну від більшості аналогічних видань, вона відкривалася передмовою, в якому автор досить докладно обґрунтував необхідність знання історії полка. Він не обмежився традиційними тезами про вивовну та патріотичну місію історії. На його думку, що члени полку мають знати його історію у зв'язку з загальною історією Дону, історію свого безпосереднього попередника Донського козачого Грекова 18-го полку та знати життєпис А.К. Денісова, на честь якого було названо полк. Наголосив він і на необхідності звернення до архівних документів.

Окрім низки опублікованих праць автор використав послужні списки полків та накази по полку та імператорів.

У відповідності до цього погляду, М.В. Йолкін присвятив перший розділ загальному нарисові про донське козацтво. На відміну від усталеної на сьогодні точки зору про формування донських козаків у XVI ст., М.В. Йолкін заглиблював цю подію на кінець XIV ст. З іншого боку, виникнення Донського козацтва поставало як стихійний, народний, процес, на який не впливала державна влада з Москви. Про вплив запорізьких козаків та зв'язки з ними автор не згадував. Другий розділ був присвячений системі внутрішньої організації козацьких полків на Дону. У третьому розділі описувалася діяльність полку донських козаків під командуванням Т.Д. Грекова на початку XIX ст., зокрема, у кампаніях проти Наполеона 1806 та 1807 років. Справа в тому, що Донський полк, в якому служив М.В. Йолкін отримав у XIX ст. Георгіївський прапор від цього полка. На цій підставі М.В. Йолкін вважав свій полк спадкоємцем, а попереднього власника прапора, власне попередника полку. Сучасний дослідник військової історії донського козацтва О.І. Сапожников вважає, що М.В. Йолкін вдався до операції «удавнення» історії свого полку [22, с. 32]. Але, ми вважаємо, що йшлося про певне концептуальне бачення, що є досить поширеним у сучасній історіографії щодо датування початку організацій різного типу.

Четвертий розділ було присвячено участі полку у війні Російської імперії з Наполеоном 1812 року. 5-й розділ було присвячено власне історії 7-го Донського полку, зокрема, його перебуванню в Одесі. Наступна частина книги уявляла собою біографію А.К. Денісова, іменем якого було названо Донський 7-й полк у 1904 р. Наприкінці книжки були наведені слова пісень, що були поширені серед членів полку.

Брошура М.В. Йолкіна присвячена участі донських козаків у подіях Смутного часу у Росії на початку XVII ст. мала дві частини [13]. Перша є лубочним коротким описом подій Смутного часу. Друга частина, присвячена власне донському козацтву є значно цікавішою і не лише через фактаж. Загалом пропагандистсько-пафосному тону його праць суперечила теза з цієї, другої, частини статті про те, що на історію Донського козацтва, як і на все у світі можна дивитися по різному. Але ця теза була потрібна авторові як інструмент для подальшої апології Донського козацтва у Смутні часи, захисту його від звинувачень в антидержавній діяльності (автор пояснював факти співробітництва з Лжедмитром I заплутаними обставинами часу).

У фондах Миколаївської універсальної наукової бібліотеки зберігається примірник однієї з книжок М.В. Йолкіна 1912 р. На її обкладинці він написав дарчий надпис: «Дорогий Ользі Іванівні Аркас на добру пам'ять від вдячного упорядника» [11]. Зміст інскрипту вказує на те, що офіцер міг користуватися книгами з багатого зібрання М.М. Аркаса, знаменитого автора «Історії України-Русі».

Отже, прояви зацікавлення з боку військових, офіцерів, історією козацтва зафіксовані нами майже в усіх головних центрах розвитку історичної думки на території України (окрім Херсону та Єлизаветграду).

Увагу привернули різні козацькі формування, але головним чином, українське, запорізьке, та російське, донське. Основною мотивацією звернення згаданих авторів до козацької тематики були не суто наукові, але й виховні завдання, плекання військових традицій. Потужний вплив на формування відповідного сегменту історичних уявлень та на наративи мав найвидатніший тогочасний козакознавець, представник неоромантичної, народницької, течії в історіографії Д.І. Яворницький. Усі автори сприймали різні групи козацтва, згідно пануючому у російській історіографії і дотепер погляду, як однокорінні, приналежні до єдиної «родини» козаків. Водночас, праці П.М. Андрианова та О.Г. Авчинникова сприяли формуванню образу українського козацтва як унікального історичного явища, своєрідного порівняно з російським. У текстах офіцерів було висловлено цілий спектр оцінок історії українського та російського козацтва, але загалом переважала апологетизація, тобто захист козаків від офіційної історіографічної традиції. Автори доклали чимало зусиль, аби вправно пройти між Сциллою та Харибдою вірнопідданицьких почуттів до династії Романових, якими рясніють їх праці, та «неблагонадійною» козацькою вольницею, стихією, що у 1917 – 1921 роках знову заявить про себе далеко не як «стовп самодержавства», про що запевняли згадані автори. Для українського національного, зокрема, націоналістичного, дискурсу, що зароджувався у ці часи, згадані вище праці були мало прийнятними концептуально, але фактично ці праці лили «воду» на «млин» української історіографії, поширюючи позитивний образ козацтва у тих прошарках суспільства, яке б дуже навряд чи могло досягнути україномовну літературу, праці М.С. Грушевського і т.п. Сьогодні ці праці є історіографічними пам'ятками, але в умовах важкого, синусоїдного, розвитку української ментальності, історичної пам'яті, в Україні, і, зокрема, її південній частині, не виключаємо, що ці тексти знову можуть відіграти аналогічну роль, тим більше помножені та поширені у значно більш впливовому цифровому форматі.

Джерела та література:

1. Авчинников А.Г. К истории старых родов Малороссии. Род Маламы // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии Вып. 6. – 1910. – С. 226 – 232.
2. Авчинников А.Г. Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий. К 30-летию литературно-ученой деятельности. – Екатеринослав, 1914. – 16 с.
3. Андрианов П. Славное низовое Запорожское войско // Военный сборник. – 1910. – № 12. – С. 1-21.
4. Андрианов П. Славное низовое Запорожское войско // Родина: военноподародный альманах на 1911 год. – Одесса, 1911. – С. 125-160.
5. Белавенец П.И. Значение флота в истории России. – Санкт-Петербург, 1909. – 280 с.
6. Белавенец П.И. Нужен ли нам флот и значение его в истории России. – Санкт-Петербург, 1910. – 280 с.

7. Бедавенец П.И. Очаков: Краткий исторический очерк военных действий русских морских и сухопутных войск у стен Очаковской твердыни. – Севастополь, 1901. – 35 с.
8. Бедавенец П.И. Очаков: Краткий исторический очерк военных действий русских морских и сухопутных войск у стен Очаковской твердыни по случаю спуска в высочайшем присутствии крейсера 1 ранга "Очаков" при Лазар. адмиралтействе Севастопольского порта 21 сент. 1902 г. – Севастополь: изд. при содействии Севастопольского порта, 1902. – 104 с.
9. Гоцуляк В. Историчний розвиток і сучасний стан козакознавства // Гуржійські історичні читання: Зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 3. – С. 91-98.
10. Демьяненко Ю.Н. Формирование коллекции Николаевского городского естественноисторического музея за счет пожертвованных николаевцев и гостей города в конце 1913 – I-й половине 1914 гг. // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомилинського. Серія: Історичні науки. – 2015. – № 2. – С. 163-176.
11. Елкин М. В. Донские казаки в войну 1812 года: краткий исторический очерк. – Николаев, 1912. – 50 с.
12. Елкин М.В. Памятка донцев-денисовцев: Краткий исторический очерк службы царю и родине 7 Донского казачьего войскового атамана Денисова полка: 1800-1912 гг. – Николаев, 1913. – 66 с.
13. Елкин М.В. Смутное время на Руси и донские казаки: К трехсотлетию юбилею. 1613-1913. – Николаев, 1913. – 19 с.
14. Кавун М.Е. Олександр Авчинников: катеринославський краєзнавець, публіцист, редактор і видавець // Моє Придніпров'я: Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2016 р. / упоряд. І.С. Голуб. – Дніпропетровськ, 2015. – С. 177-184.
15. Николаевская газета. – 1914. – 28 января.
16. Николаевская газета. – 1917. – 17 февраля.
17. Николаевский областной краеведческий музей. 100 лет со дня основания / Веденева А.К., Гаркуша Н.М., Пономарева Е.В., Гаврилов И.В., Гаврилова И.В. – Николаев, 2014. – 269 с.
18. О.Б. Как завоевана Сибирь казаками // Русский воин. – 1908. – № 17.
19. П. Р-ъ. Из истории образования казачества. Служба и быт Донских казаков // Русский воин. – 1906. – № 15/16. – С. 17-19.
20. Першин. Забайкальское казачье войско // Русский воин. – 1906. – № 23.
21. Португалов Н.М. Краткий очерк истории Русского флота // Русский воин. – 1912. – № 25. – С. 388-392.
22. Сапожников А. И. Войско Донское в Отечественной войне 1812 года. – М.; СПб., 2012. – 848 с.
23. Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Передмова та коментарі Г.К. Швидько. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
24. Черемисинов В.М. Военно-исторический очерк Днепровско-Бугского лимана: сообщ., прочит. офицерам Одес. гарнизона. – Одесса, 1902. – 57 с.
25. Черемисинов В.М. Одесса в истории русских войн: К 50-летию Крым. войны. – Одесса, 1904. – 220 с.
26. Шанковський Л. Нарис української військової історіографії // Український історик. – 1970. – № 4. – С. 67-75.
27. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. – Т. 1 / Передмова В.А. Смоля. – К.: Наукова думка, 1990. – 596 с.

References:

1. Avchinnikov A. G. (1910). *K istorii starykh rodov Malorossii. Rod Malamy. Letopis Ekaterinoslavskoy uchenoy arkhivnoy komissii. Vyp. 6. C. 226 – 232.* [in Russian].
2. Avchinnikov A. G. (1914) Professor Dmitriy Ivanovich Evarnitskiy. K 30-letiyu literaturno-uchenoy deyatel'nosti. – Ekaterinoslav. – 16 s. [in Russian].
3. Andrianov P. (1910) Slavnoye nizovoye Zaporozhskoye voysko. Voennoy sbornik. № 12. S. 1-21. [in Russian].
4. Andrianov P. Slavnoye nizovoye Zaporozhskoye voysko // Rodina: voyenno-narodnyy almanakh na 1911 god. Odessa. 1911. S. 125-160. [in Russian].
5. Belavenets P.I. (1909) Znacheniyе flota v istorii Rossii. Sankt-Peterburg. 280 s.
6. Belavenets P.I. (1910) Nuzhen li nam flot i znacheniyе ego v istorii Rossii. Sankt-Peterburg. 280 s. [in Russian].
7. Belavenets P.I. (1901) Ochakov: Kratkiy istoricheskiy ocherk voyennykh deystviy russkikh morskikh i sukhoputnykh voysk u sten Ochakovskoy tverdiny. Sevastopol. 35 s. [in Russian].
8. Belavenets P.I. (1902) Ochakov: Kratkiy istoricheskiy ocherk voyennykh deystviy russkikh morskikh i sukhoputnykh voysk u sten Ochakovskoy tverdiny po sluchayu spuska v vysochayshem prisutstviy kreysera 1 ranga "Ochakov" pri Lazar. admiralteystve Sevastopolskogo porta 21 sent. 1902 g. Sevastopol: izd. pri sodeystviy Sevastopolskogo porta. 104 s. [in Russian].
9. Gotsulyak V. (2009) Istorichniy rozvitok i suchasniy stan kozakoznavstva // Gurzhiiivski istorichni chitannya: Zb. nauk. pr. Vyp. 3. S. 91-98. [in Ukrainian].
10. Demianenko Yu. N. (2015) Formirovaniye kollektzii Nikolayevskogo gorodskogo estestvennoistoricheskogo muzeyа za schet pozhertvovaniy nikolayevtsev i gostey goroda v kontse 1913 – I-y polovine 1914 gg. Naukoviy visnik Mikolaiv'skogo natsionalnogo universitetu imeni V. O. Sukhomlinskogo. Seriya: Istorichni nauki. № 2. S. 163-176. [in Russian].
11. Elkin M. V. (1912) Donskiye kazaki v voynu 1812 goda: kratkiy istoricheskiy ocherk. Nikolayev. 50 s. [in Russian].
12. Elkin M.V. (1913) Pamyatka dontsev-denisovtsev: Kratkiy istoricheskiy ocherk sluzhby tsaryu i rodine 7 Donskogo kazachyego voyskovogo atamana Denisova polka: 1800-1912 gg. Nikolayev. 66 s.
13. Elkin M.V. (1913) Smutnoye vremya na Rusi i donskiye kazaki: K trekhstotletnemu yubileyu. 1613-1913. Nikolayev. 19 s. [in Russian].
14. Kavun M.E. (2015) Oleksandr Avchinnikov: katerinoslavskiy kraeznavets. publitsist. redaktor i vidavets // Moe Pridniprov'ya: Kalendar pam'yatnikh dat Dnipropetrovskoi oblasti na 2016 r. / uporyad. I.S. Golub. Dnipropetrovsk. S. 177-184 [in Ukrainian].
15. Nikolayevskaya gazeta. 1914. 28 yanvarya.
16. Nikolayevskaya gazeta. 1917. 17 fevralya.
17. Nikolayevskiy oblastnoy krayevedcheskiy muzey. 100 let so dnya osnovaniya / Vedeneyeva A.K., Garkusha N.M., Ponomareva E.V., Gavrilov I.V., Gavrilova I.V. Nikolayev. 2014. 269 s. [in Russian].
18. O.B. Kak zavoyevana Sibir kazakami. Russkiy voin. 1908. № 17. [in Russian].
19. P. R-. Iz istorii obrazovaniya kazachestva. Sluzhba i byt Donskikh kozakov. Russkiy voin. 1906. № 15/16. S. 17-19.
20. Pershin. Zabaykalskoye kazachye voysko. Russkiy voin. 1906. № 23.
21. Portugalov N.M. Kratkiy ocherk istorii Russkogo flota. Russkiy voin. 1912. № 25. S. 388-392. [in Russian].

22. Sapozhnikov A. I. (2012) *Voysko Donskoye v Otechestvennoy voyne 1812 goda*. M.; SPb.848 s. [in Russian].
23. Skalkovskiy A.O. *Istoriya Novoï Sichi. abo ostannogo Kosha Zaporozkogo / Peredmova ta komentari G.K. Shvidko*. Dnipropetrovsk, 1994. 678 s. [in Ukrainian].
24. Cheremisinov V.M. *Voyenno-istoricheskiy ocherk Dneprovsko-Bugskogo limana: soobshch.. prohit. ofitseram Odes. garnizona*. Odessa. 1902. 57 s.
25. Cheremisinov V.M. *Odessa v istorii russkikh voyn: K 50-letiyu Krym. voyny*. Odessa. 1904. 220 s. [in Russian].
26. Shankovskiy L. *Naris ukrainskoï voennoï istoriografii*. Ukrainiskiy istorik. 1970. № 4. S. 67-75. [in Ukrainian].
27. Yavornitskiy D. I. *Istoriya zaporozkikh kozakiv*. T. 1 / Peredmova V.A. Smoliya. K.: Naukova dumka. 1990. 596 s. [in Ukrainian].

Александр Муzychко

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8019-2254>

Кандидат исторических наук, доцент

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

Ул. Дворянская, 2, Одесса, 65082, Украина

sandro06@ukr.net

Вклад военных в казачество на территории Южной Украины во второй половине XIX – начале XX века

Целью этой статьи является исследование того как офицеры армии Российской империи Одесского военного округа исследовали и популяризировали историю казаков в начале XX века. Нашей задачей является установление круга этих лиц, установление соответствующих фактов их биографий, сравнить взгляды на казачество и подходы к популяризации исторических фактов, выявить факторы, которые влияли на процесс познания, соотнести их взгляды с современными подходами и актуализировать опыт истории. Сделан вывод о том, что внимание военных историков привлекли различные казаческие войска, но главным образом, украинское, запорожское, и российское, донское. Основной мотив того, что офицеры изучали историю казаков был не только научный, но и задача воспитания патриотизма у военных. Большое влияние на формирование соответствующего сегмента исторических представлений и на тексты имел выдающийся историк казаков, представитель неоромантического, народнического, течения в историографии Д.И. Яворницкий. Все авторы воспринимали различные группы казачества как ветви единой семьи казаков. Но труды П.Н. Андрианова и А.Г. Авчинникова способствовали формированию образа украинского казачества как уникального исторического явления, который отличался от российских казаков. В текстах офицеров было высказано целый спектр оценок истории украинского и российского казачества, но в целом преобладала апологетизация, то есть защита казаков от негативной историографической традиции. Авторы сделали много усилий, чтобы соединить лояльность к династии Романовых и свободолюбивой казаческой вольнице.

Ключевые слова: Южная Украина, военные, армия, историография, казаки, казачество.

Отримано: 18.10.2019 р.

**PECULIARITIES OF INSTITUTIONALIZATION OF THE TRANSDANUBIAN
AND THE DANUBE COSSACKS ACCORDING
TO THE MATERIALS OF SPHRAGISTICS, VEXILLOLOGY AND
SPATIAL LOCALIZATION**

Olena Bachynska

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>

DSc (History), Professor

Odesa Ilyya Mechnikov National University

2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine

Olena_an@ukr.net

The importance of symbols of power, such as seals, bunchuks or flags, can hardly be overestimated. Their appearance in one or another form testifies the legalization of a certain organization, institution, community. That is why the proposed article is devoted to the peculiarities of this process, of the process of institutionalization at the Transdanubian Cossacks and Danube Cossacks during the last quarter of XVIII – XIX centuries.

It is suggested to consider this processes through materials of sphragistics, vexillology and spatial localization, such as seals, bunchuks, flags, etc. It was found that the emergence of these symbols of power first reflected the legalization and integration into a certain state system of the certain Cossack institution – Sich or the army. Secondly, in each of these institutions, the seals and flags displayed symbols of the corresponding state - the Ottoman or Russian Empire, sometimes with respect for the Cossack past. For example, it should be remembered combining the symbols of Islam with Christianity in the flags of the Transdanubian Cossacks, or providing the incisions (maces) to the Danube Cossacks in Russia. All these symbols kept for the Cossacks their traditions of life and respect to their glory.

Key words: Transdanubian Sich, Danube Cossack army, seal, bunchuk, bajrak, flag, Katyrlez village, Dunavets village, stanitsa (village).

Олена Бачинська

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>

Доктор історичних наук, професор,

зав. кафедри історії України

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,

Вул. Дворянська, 2, 65082, Одеса, Україна

Olena_an@ukr.net

**ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ЗАДУНАЙСЬКИХ ЗАПОРОЖЦІВ ТА
ДУНАЙСЬКИХ КОЗАКІВ ЗА МАТЕРІАЛАМИ СФРАГІСТИКИ,
ВЕКСИЛОЛОГІЇ ТА ПРОСТОРОВОЇ ЛОКАЛІЗАЦІЇ**

Стаття присвячена особливостям процесів інституалізації у задунайців та дунайських козаків протягом останньої чверті XVIII – XIX ст.

Запропоновано розглянути ці процеси за допомогою матеріалів сфрагістики, вексилології та просторової локалізації, зокрема печатки, бунчуки, прапори тощо. З'ясовано, що поява цих символів влади, по-перше, відображала легалізацію та вписування у відповідну державну систему певну козацьку інституцію – Січ або військо. По-друге, в кожній з цих інституцій на печатках і прапорах відбивались символи відповідної держави – Османської або Російської імперії, інколи з повагою до козацького минулого. Як, наприклад, поєднання ісламських і християнських символів на прапорах задунайців, або надання насеки (булави) дунайським козакам в Росії.

Ключові слова: *Задунайська Січ, Дунайське козацьке військо, печатка, бунчук, байрак, прапор, с. Катирлез, с. Дунавець, станиця.*

Важливість символів влади, а саме печатки, бунчуки або прапори, важко переоцінити. Їхня поява в тій чи іншій формі свідчить про легалізацію певної організації, установи, громади. Саме тому запропонована стаття присвячена особливостям цього процесу, процесу інституціоналізації у задунайських запорожців та дунайських козаків протягом останньої чверті XVIII – XIX ст.

Завершення існування Наддніпрянської Січі у 1775 р. привело до переходу на територію Османської держави значної кількості запорожців. Спочатку вони оселились у межах Очаківської округи, Дністра та пониззя Дунаю. Зазначені землі були обрані запорожцями не випадково, адже у другій половині XVIII ст. ці території Османської імперії найбільше відповідали умовам степового кордону звичного для запорожців і стали районами, де можна було б відновити традиційне господарство та власну втрачену організацію – Січ. Протягом 1770-80-х років є декілька повідомлень про звернення козаків отримати легальну організацію, які вони направляли до султана та константинопольського патріарха, і у вересні 1778 р. російський полковник П. Репнинський повідомляв про те, що османська влада має намір створити на Дністрі Січ, для чого “місце визначене між Бендерами й Аккерманом”, козакам надавались озброєння та коні. Проте внаслідок різних обставин до реального заснування Січі саме на цій території справа не дійшла. Ймовірно вже з середини 80-х рр. XVIII ст. вона знаходилась у с. Катирлез в гирлі Дунаю (тепер с. Сфінту Георге (Sfintu Gheorghe) у повіті Тульча (Румунія)). Більшість колишніх козаків, незадоволених своїм становищем у російських, молдавських, австрійських землях, почали стягуватись навколо Катирлезької Задунайської Січі. Факти свідчать про важливість існування Катирлезу для задунайських запорожців, як традиційного козацького центру. Однак про дану Січ відомо досить мало через брак джерел, тому розглянемо наявну інформацію для визначення її ролі та статусу, як для самих козаків, так і для османського уряду.

На території Січі традиційно знаходилась площа з церквою, курені (житла козаків), приміщення для запасів їжі, зброї тощо. Військові підрозділи козаків формувались за куренями, але в разі необхідності вони приєднувались групами до османських частин. Деякі документи дозволяють припустити, що територією, з якої збирали податки на

утримання козаків була Волощина (Eflak voyvodası). На Січі, за усталеною традицією проживало керівництво – кошовий отаман, старшина, куренні отамани і лише неодружені козаки. Одружені мали жити в селах і хуторах навколо Січі. Січ підпорядковувалась османським керівникам у Сілістрії, Тульчі або Браїлі. Врховуючи особливості перебування Січі на землях Османської держави, козаки отримали назву в османських документах «Potkali/Butkali Kazakları», яка відрізняла їх від інших українських гетьманських козаків – «барабашів», а також від російських донських козаків-некрасівців – «Ignat Kazakları». Зауважимо, що ставлення російської влади до запорожців теж відбилось в їхній назві – в російських документах вони фігурують, як “невірні” турецькі або запорожці з-за Дунаю, в історичній літературі вони отримали назву – “задунайські запорожці” або “задунайці”.

Як і в кожній Наддніпрянській Січі, в Задунайській Січі старшина мала клейноди, ймовірно, що їх надав султан Абдул-Гамід I разом з дозволом на заснування Січі. В даному випадку символи влади мали свою специфіку через перебування в межах в Османської держави, що відбилось у сфрагістиці та вексилології. Серед клейнодів Катирлезької Задунайської Січі важливу роль відіграла печатка, що відома вже з 90-х років XVIII ст. Її поява безперечно засвідчує визначений статус козаків. Так, російський купець Є.Кльонов, який перебував на Січі у січні 1796 р., просив у отамана Якіма Гардового “п’ять планкетів з військовою печаткою для проїзду за кордон козаків”. Печатка не мала зображень, а лише текст “ قزاقلرینک پوتقالی سی سرکرده سی ” – “Potkali kazaklarının ser-kerdesi koşovı. 1217” – “Поткальських козаків отаман кошовий. 1802/1803”. (див. додатки, рис. 1). Більш точно встановити дату на відбитку проблематично, адже 1217 рік Хіджри – розпочався 04.V.1802 р. і закінчився 22.IV.1803 р. Печатка задунайців цього періоду є і під текстом білета, що виданий й іншим кошовим отаманом: “Остап Міняйло, середній на зріст, у цьому квитку, зазначений, є Путкальських козаків з Херделезької проливи (гирла). Коли буде по кріпостях та містах, де є начальники, хай ніхто не бере з нього податків і ніхто йому не наказує. 1221 року, місяця Мухарема 28 дня³. Кошовий Бахмут. Драгоман Осман. Печатка Коша” [2, с. 126-127].

Відомі й інші клейноди задунайської старшини в цей період – бунчук та прапор. Свідчення про наявність прапора є, хоча й не зовсім коректна, одного з задунайських запорожців: “Знамя действительно было при запорожских казаках и один пернач, но было ли то знамя от кого пожаловано [...] кошевой сам сделал ему неизвестно, знамя было величиной как у турок, цвету желтого и такого же и [...], а на середине было белого цвета полумесяц” (подано мовою оригіналу – О.Б.). Про наявність в Катирлезькій Січі прапора пише й згаданий вже купець Є. Кльонов, який їздив до задунайців щоб “весь Кіш, бунчуки, знамена і церкву перевести до Росії” [2, с. 112, 126-127].

³ 28 мухарема/ мухаррама 1221 року Хіджри = 17 квітня 1806 р.

Важливим фактом, що свідчить про статус Катирлезької Січі є наявність одружених козаків і народжених на землях Січі дітей. Так, протягом 1789-1794 рр. в Катирлезі народилися від батьків запорожців Степан Чумак, Петро Чернега, Василь Чумак, Іван Кучеренко; близько 1799 р. в “запорозькому селищі Рає на урочищі Катирлез” незаконно від “дівки сербської Євдокії” народився Трохим Сербиненко і був взятий на виховання запорожцем Герасимом Похилою у Вишестебнівський курінь, близько 1786 р. у Сейменах від “тамошнього” запорожця Афанасія та матері Софії народився запорожець Гаврило Білий, а його дружина Авдот’я Концева народилась у Катирлезі близько 1800 р. від “тамошнього” запорожця Лук’яна і матері Ірини [5, оп.190, спр.13 (1824), арк. 6-9 зв., 124, 250-250 зв., 341 зв.]. Значна кількість козаків народилась і в інших селищах і містах Добруджі – Монастирищі, Іглиці, Райї, Беш-тепе, Сарнусах, Туркоях, Сомовому, Торговиці, в Старій Кілії, Бабадазі, Каралашах. Це зайвий раз засвідчує, що козаки вважали більшість територій в гирлі Дунаю своїми, і проживали у різних населених пунктах по узбережжю навколо Січі.

Активна розбудова Катирлезької Січі задунайцями і пов’язаний з нею перерозподіл земель, як засіб існування, мав неодмінно призвести до конфлікту з некрасівцями (донськими козаками старовірами). У суперечках між двома групами козаків першого значення мала вигідна земля у дунайському гирлі і рибні лови, а потім їхні різні релігійні традиції. Впливала на стосунки між запорожцями і некрасівцями й кризова ситуація в середині османських володінь 1780-х – початку XIX ст., пов’язана з реформаторською діяльністю султана Селіма III та великого візира Алемдара Мустафи паші (Байрактара) в управлінні, економіці, армії. Серед противників реформ в Ізмаїлі був Ібрагім Пеглеван, за прізвиськом Баба-паша. В середині 1806 рр. некрасівці в складі військ Пеглевана здійснили напад на Катирлез, спалили житла козаків і багатьох порубали. Задунайці перебрались на чолі з кошовим Гнатом Ковалем до Браїли під захист назиря Ахмет-паші [2, с. 109].

Під час нової російсько-турецької війни, що розпочалась в кінці 1806 р., разом з кошовим отаманом у Браїлі знаходилась старшина, зокрема, писар Данило Білий і духівництво. Можна припустити, що в Браїлі знаходився задунайський Кіш, а Катирлез продовжував залишатися центром задунайців, хоча і не був відновлений як Січ через війну.

Щоб залучити задунайських запорожців на свій бік, командуючий російською Молдавською армією І. Міхельсон і новоросійський генерал-губернатор Е. де Рішельє запроектували створити на Дунаї козацьке військо, “дати йому найменування Усть-Дунайського, подаючи надії, що воно може одержати приклад Війська Запорозького, якщо як чорноморці, це заслужить”. 18 січня 1807 р. І. Міхельсон зробив оголошення, в якому від імені російського уряду звертався до задунайських запорожців з закликом вступити до Усть-Дунайського Буджацького козацького війська. Центрами його формування призначалися Кілія і Галац.

Створенням Усть-Дунайського Буджацького війська російська адміністрація передбачала взяти під свій контроль місцеве українське населення, одержати додатковий військовий контингент і, спираючись на нього, завдати рішучого удару задунайському козацтву. Устрій війська нагадував Запорозьке. Управління здійснював Кіш на чолі з кошовим отаманом. Старшина носила традиційні найменування. Військо складалося з куренів на чолі з курінними отаманами. Кошовому отаману надавався пернач, а війську – прапор і військова печатка. На печатці зображалося: у центрі – у вигляді дуги річка Дунай, над дугою хрест та сонце, під дугою домовина на півмісяці (див. додатки, рис. 3) [5, оп. 214, спр.11 (1825), арк. 260]. Прапори планували зробити за зразком Бузького козацького війська [5, оп. 218, спр.1 (1806), арк. 46 зв., 54]. На цьому, власне, і закінчувалась подібність між Усть-Дунайським Буджацьким і Запорозьким військами. Різниці між ними були мали принципий характер. Військо цілком і повністю підлягало російському отамануванню. Нагляд за ним здійснювався начальником Гадацького військового загону генерал-майором П. Колюбакіним. Кошовий отаман і вся інша старшина призначалася царською адміністрацією, а не обиралася козаками. Так, першим кошовим отаманом було призначено елизаветградського поміщика Івана Підлесецького, другим – став, виходець з чиновницьких кіл, Фома Бучинський [2, с. 112-113]. За висловом нового головнокомандуючого Молдавською армією О. Прозоровського, особи, які записувались до усть-дунайців, “бажали перейти в цю “Нову Січ”, щоб користуватися більшою волею і створити там збіговисько, подібне до того, що колись на Дніпрі було” (тобто Запорозьку Січ – О. Б.). Питання про це розглядалося на засіданні Комітету міністрів, де підкреслювалося, що втечі “особливо збільшилася після проголошення в 1807 р. про вільний вступ до Буджацького запорозького війська”. 20 липня 1807 р. Олександр I в рескрипті на ім'я І. Міхельсона видав наказ припинити подальше формування війська і вжити всіх заходів щодо повернення утікачів. Однак, не зважаючи на всі спроби повернути усть-дунайців, в більшості, вони знов перейшли до задунайських козаків.

Після завершення російсько-турецької війни 1806-1812 рр. територія звична для традиційного життя козаків ще більше звужується. За Бухарестським миром 1812 р. кордон проходив по Кілійському гирлу Дунаю; у 1817 р., після спеціальної угоди з Портою – по Сулинському, острови Леті та Четал ставали нейтральною зоною, звідки мали виселити всіх запорозьких рибалок до Сулинського гирла, де не було для них зручних місць для рибного лову і відомих торговельних міст, таких як Ізмаїл і Кілія. Внаслідок цього задунайські запорожці вирушили на некрасівські поселення і зайняли їх головний центр – с. Верхній Дунавець на Георгіївському гирлі, там де і заклали Січ (тепер с. Верхній Дунавець (Dunavățu de Sus) в повіті Тульча (Румунія). Об'єднуючим центром її стали “старі” запорозькі січовики, які прагнули зберегти традиції і право, виконували розпорядження турецької адміністрації та становили основний військовий контингент Січі. Окрім них велику

групу задунайців складали рибалки. Вони визнавали владу кошової старшини і, таким чином, отримували певний козацький статус в межах Османської держави. Біля Дунавецької Січі розташовувалися селища, де оселялися одружені запорожці і взагалі сімейні люди, які юридично не належали до козацтва. Населення в них продовжувало зватися райя, як і все християнське населення Османської імперії, яке сплачувало податки. Тому і населені пункти в Січі звалися запорозькою або козацькою райєю. До неї входили селища – Райя (Козацька), Караорман, Саранасув, Катирлез (Сфинту Георге), Озакля, Іглица, Нижній Дунавець, Горга, Муругіль та інші [2, с. 130]. На самій Січі знаходились курені, титарня, де розміщувався духовний причт і паланка, в якій знаходились помешкання кошового, комори, канцелярія, погріб. В куренях жили неодружені козаки від двох до п'яти осіб, а інші знаходились на заробітках або в походах.

Всю адміністративну, судову, військову владу і деякі господарські обов'язки виконувала старшина. Вона, як і в Запорозькій і Наддніпрянській Січі була виборною. До старшини входили кошовий отаман, писар, осавул, драгоман (перекладач). Можна припустити, що писар і осавул допомагали кошовому в управлінні. З турецькими чиновниками кошовий мав вести переговори лише через драгомана. Кошовий розмовляв виключно українською мовою, навіть, якщо б і знав турецьку. При кошовій старшині знаходився турецький спеціальний “повірений у справах” або драгоман для повідомлення про рішення турецького уряду, нагляду за політичною ситуацією в Січі та збору податків (харачу), якщо задунайці займались господарством за межами козацької території. Драгоман та писар також вели листування, видавали білети козакам для виїзду на промисли. За деякими даними в останні роки Січі драгоманом був тульчинський аян Гусейн-Ефенді, який лише зачитував фірмани і ставив запорожцям візи на білетах з чого мав гарний прибуток [2, с.132]. Кошовий отаман був під наглядом у сілестринського або тульчинського паші, останній навіть одержав звання козак-баші. Одним з таких був двобунчужний тульчинський паша Юнус. Зокрема він повідомляв російське керівництво, про те, що козаки можуть виходити з Січі займатися рибальством або торгівлею, вони обов'язково мають отримати паспорт з його печаткою, або пропуск від кошового отамана, в той самий час паша просив повідомляти про тих, хто виходить із Дунавця без дозволу [3, с. 96].

Клейноди складали бунчук, пернач, топуз, печатка та байрак. Всі вони мали зберігатися в церкві. За турецьким регламентом кошовий отаман мав звання “двутульний паша”, про що свідчать підписані отаманами документи (див. додатки, рис. 2). У вітчизняній літературі більш вживаним є термін “двобунчужний” [5, оп. 214, спр. 11 (1816), арк. 150]. Бунчук є трансформованим слов'янським еквівалентом турецького символу влади – Туг. Бунчук являв собою держак з наверхієм у вигляді кінського волосся. Кількість бунчуків (кількість пасм кінського волосся) визначала посаду, наприклад, два бунчука міг мати керівник провінційного уряду або окремої фортеці.

Тогуз (тур. *toruz*) являв собою бойову булаву, саме з такою назвою булава відома при церемоніях у молдавських господарів [6, с. 216], болгарській та угорській традиціях. Є версії, що цим клейнодом є інкрустована дорогоцінними каміннями золота шабля або кинджал, однак це менш вірогідно [4, с. 8].

В дослідженнях відомого дослідника Ф. Вовка, на основі свідчень задунайського козака Ананія Коломійця у 80-х роках XIX ст. визначено, що задунайські козаки “взагалі не мали січового прапора”, “він замінювався у них турецьким бунчуком.... кожний курінь задунайців мав свій байрак – рід значка з червоного сукна з білим півмісяцем та 6 зірками. У випадку смерті будь-кого з козаків, перед куренем виставлявся цей байрак як військова почесність померлому” [2, с. 126]. Про наявність невеликого прапору (штандарту) – значка – у кожного куреня, зазначав А. Скальковський, за нього відповідав курінний хорунжий або значковий товариш. В той самий час у Д. Яворницького є згадка про те, що під час переходу козаків в межі Росії у 1828 р. в них з собою було “двадцять курінних прапорів із простими дерев’яними держалами”, що мали зберігатися у Преображенському соборі у Санкт-Петербурзі [11, с. 172]. На основі свідчень А. Коломійця, Ф. Вовк пояснює відсутність прапора невідповідністю християнських емблем на прапорах колишнього Війська Запорозького і з тим, що задунайські запорожці перебували під владою мусульманської країни [2, с. 126]. Саме це і не відповідає дійсності, як свідчать документи. За думкою, відомого історика Я. Дашкевича, Османська держава надавала кошовим отаманам Задунайської Січі байрак, що являв собою прапор всього Коша та окремих козацьких частин. Такий прапор мав поєднувати символи ісламу та християнського світу (у візантійській традиції) [4, с. 9-10]. На цьому акцентує увагу й болгарський історик І. Стойчев, який пише про таку традицію для всіх християнських підрозділів, що служили в Османській імперії. Спираючись на мемуари М. Чайковського (Садик паші) можна припустити, що прапор Задунайської Січі складався з двох частин: на одній частині – срібній (білій) був вишитий “православний хрест”, на другій – червоній – “османський місяць” [9, с. 4-5]. Зазначений прапор задунайські частини, які у 1828 р. не перейшли до Російської імперії, передали у Стамбулі до патріаршої різниці. Саме його, згодом патріарх освятив і передав М. Чайковському у 1853 р. для організованого ним козацького полку. Чи був цей прапор наданий ще у 1778 р. султаном Абдул-Гамідом I залишається не з’ясованим. Зображення та опис цього прапору надав зять М. Чайковського, П. Суходольський у своїх спогадах, в них він згадує вперше на двокольоровому прапорі “місяць з зіркою” (див. додатки, рис. 4) [8, с. 371; 9, с.6]. До нього про “місяць з зіркою” на прапорі згадувався на однокольоровому прапорі другого полку М. Чайковського, що формувався пізніше і не був пов’язаний з запорозькою традицією [9, с. 108]. Зауважимо, що Я. Дашкевич надає дискусії про прапор задунайських козаків ще одного важливого моменту, пропонуючи вести традицію цього прапора від гетьманів П. Дорошенка або І. Мазепи [4, с. 10-11]. Однак, це потребує подальших

документальних пошуків.

У середині 20-х рр. XIX ст. із Задунайської Січі почався масовий вихід козаків у російські межі, що було викликане спробами Османської імперії використати задунайців для придушення національно-визвольного руху в Сербії та Греції. Врешті-решт на початку нової російсько-турецької війни 1828-1829 рр. султанський уряд оголосив мобілізацію козаків і вимагав їх передислокації до Сілістрії. Частина задунайців була мобілізована в турецьку армію. Здебільшого це були козаки, які дотримувались протурецьких настроїв. Після того кошовий отаман Й. Гладкий повернувся на Січ і в травні 1828 р. перевів іншу частину козаків через Дунай до російської армії. Подія, що сталася, поклала край існуванню Задунайської Січі.

Слід зауважити, що виходи окремих груп задунайців відбувались і раніше. Так, одна така група одержала землю в Ізмайльському повіті, де разом з усть-дунайцями в 1818 р. оселилася у селі Дракуля (тепер Трудове Кілійського району Одеської області) [1, с. 11]. У 1820 р. інша група задунайських запорожців й усть-дунайських козаків, незважаючи на опір земській поліції, оселилась в Аккерманському повіті, заснувавши село Акмангіт. Серед тих, хто оселився, були колишні задунайські старшини – полковий осавул Роман Согутчевський. Саме він став організатором виходу частини козаків із Січі. Для засвідчення, виданих ним козакам документів, Р. Согутчевський мав власну печатку, як ознаку законності своєї влади. Це свідчило, що окремої організації козаки ще не мали. На цій печатці позначались його ініціали (див. додатки, рис. 5) [5, оп. 214, спр. 11 (1825), арк. 169]. В подальшому козаки Акмангіту використовували печатку громади. Вона мала козацьку традицію, адже на ній зображали козака зі списом (див. додатки, рис. 6) [5, оп. 214, спр. 11 (1825), арк. 260]. Дотримання козацьких традицій проявилось не лише в печатці. Так, в Акмангіті, ще до побудови церкви, задунайські запорожці, обрали в 1820 р. священником Івана Бобирия, який раніше був в “армійському духовенстві” [1, с. 187].

Новопоселенці сіл Дракуля й Акмангіт уперто відмовлялися від сплати податків і виконання повинностей, рішуче домагаючись відновлення в Південній Бессарабії козацького війська. За їх проектом його територія мала охоплювати землі між Дунаєм та Дністром. Кіш та Січ розташовувались у селі Акмангіт. Козаки вимагали виключних прав на землекористування і рибальство, утворення власних органів самоврядування. За ці пільги військо мало нести на власному кошті прикордонну службу на Дунаї і Чорноморському узбережжі на зразок Чорноморського козацького війська. Підставою для створення війська, за їх відомостями, мав бути перехід до Росії 1200 задунайських запорожців і 200 колишніх усть-дунайських козаків. Саме через те, що акмангітці протягом 20-х років XIX ст. наполегливо домагалися відновлення козацького війська, село стало тим центром у Бессарабії, куди продовжували виходити задунайські запорожці. В тогочасних документах вони одержали назву акмангітських або мангітських козаків, яка так і увійшла в історичну літературу. Вже під час нової російсько-

турецької війни 1828 р. вони черговий раз подали пропозиції щодо відновлення козацького війська, і у червні 1828 р. за допомогою начальника Бабадазької області генерал-майора С. Тучкова вони отримали дозвіл на формування двох Дунайських п'ятисотенних полків. Зараховувати до війська можна було лише тих зазначених козаків і волонтерів з греків, сербів, болгар, албанців, молдаван, волохів (служили в добровольчих частинах російської армії), які оселились в краї до початку російсько-турецької війни 1828-1829 рр. Після завершення воєнних дій Дунайські полки отримали назву Дунайського війська, яке розмістилося в Аккерманському повіті Південної Бессарабії. Воно складалась з 11 станиць і хуторів: Акмангіт, Старокозачя, Волонтирівка, Петрівка, Михайлівка, Миколаївка, Ново-Троїцька, Костянтинівка, Фараонівка, Каїри, Миколаївка-Новоросійська (тепер у Саратовському, Білгород-Дністровському, Кілійському, Татарбунарському районах Одеської області та районі Штефан Воде Республіки Молдова). Для внутрішнього цивільного та господарського управління у війську запроваджувалась Військове Правління на чолі з наказним отаманом. Для підтвердження законності своєї влади наказні отамани, Військове Правління, керівництво кожної станиці одержували уніфіковані з іншими козацькими військами печатки. Як свідчить зображення, вони мали досить простий вигляд: зверху герб Російської імперії, під ним напис «Печ: Дунайского казачьего войска Атмангитской станицы» («... Волонтировской станицы»; «... станицы Фараоновка» тощо) (див. додатки, рис. 7). Печатки мали й церкви війська. Після перейменування війська з Дунайського на Новоросійське у 1856 р. відповідно змінився напис і на печатках.

На відміну від інших іррегулярних військ в станицях Дунайського війська була ще й насека (булава). Остання була запозичена «зі старовинних козацьких звичаїв, і тепер вводилася як знак, що зобов'язував людей поважати суд і порядок» – зазначалось в примітках до «Положення про Дунайське козацьке військо» [2, с. 48]. Окремих штандартів у війську не існувало до 1856 р. У зв'язку з тим, що дунайські козаки проявили себе, як найкраще, у Кримській (Східній) війні 1853-1856 рр., за мужність та героїзм вони були нагороджені штандартами «За хоробрість», а також отримали права та привілеї армії, а полк № 2 отримав посади сурмачів. Крім цих прапорів кожна сотня отримала сотенні значки (мали штандарти), що були як і насеки «запозичені зі стародавнього козацького звичаю», й образи Святих Угодників. Як саме виглядав прапор Дунайського війська не має відповідних описів, але зберіглись зображення козаків з прапорами (див. додатки, рис. 8). Після ліквідації козацького війська у 1868 р. прапори та інші клейноди зберігались у церкві с. Волонтирівка, подальша доля їх невідома (в Ізмаїльському історико-краєзнавчому музею зберігається експонат, що відзначений у виставці, як «Булава Усть-Дунайського Буджацького козацького війська», що за нашим припущенням може бути насекою Дунайського війська).

Таким чином, особливості інституалізації козаків в Османській та Російській імперіях відображались в сфрагістиці, вексилології та

просторовій локалізації. Поява клейнодів у задунайців та дунайських козаків, по-перше, відображала їхню легалізацію та вписування у певну державну систему. По-друге, в кожній з організацій козаків (Січ або козацьке військо) на печатках і прапорах відбивались символи відповідної держави, інколи з повагою до козацького минулого. Це проявлялось в назвах (топуз, пернач, байрак), або, наприклад, поєднання символів ісламу з християнськими на прапорах задунайців, або надання насеки (булави) дунайським козакам. Всі ці символи зберігали для козаків їхні традиції життя і повагу до своєї слави.

Джерела та література:

1. Бачинська О.А. Дунайське козацьке військо. 1828-1868 рр. (До 170-річчя заснування). – Одеса: Астропринт, 1998. – 232 с.
2. Бачинська О. Козацтво в “післякозацьку добу” української історії (кінець XVIII – XIX ст.) /Олена Бачинська. – Одеса: “Астропринт”, 2009. – 256 с.
3. Бачинська О.А. Козацьке порубіжжя у Великій політиці між двома російсько-турецькими війнами першої третини XIX ст.// Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Одеса, 2018. – Вип. 13. – С. 161-194.
4. Дашкевич Я. Прапори задуїських запорожців (XVIII – XIX ст.) //Знак. – Число 46, грудень 2008. – С. 8 - 11.
5. Державний архів Одеської області. – Ф.1. – Оп.190. – Спр.13 (1824); Оп. 214. – Спр. 11 (1825); Оп. 214. – Спр. 11 91816).
6. Кантемир Д. Описание Молдавии: факсимиле, латинский текст, русский перевод Стурдзовского списка. – СПб., 2011. – С. 216 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=G05TDwAAQBAJ&pg=PA216&dq=%D1%82%D0%BE%D0%BF%D1%83%D0%B7+%D0%B1%D0%BE%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D1%8F+%D0%B1%D1%83%D0%BE%D0%B0%D0%B2%D0%B0&source=bl&ots=eY3eyXMaVE&sig=ACfU3U2ugiK08kEAXXOR3jSgL6InyqcBwA&hl=uk&sa=X&ved=2ahUKEwjE796EiMzmAhUrwMQBHYJkC8>
7. Комунальна установа «Ізмаїльський архів». – Ф. 755. – Оп.1. – Спр. 98.
8. Суходолска К. Българите в неиздадените мемоари на Чайка-Чайковски (Садък паша) //Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. – София, 1894. – Кн. 10.
9. Стойчевъ И. Две знамена съ кръсть и полумесець. – София: Печатница на Военно-издателския фондъ, 1940. – 15 с.
10. Czajkowski M. Kozaczyzna w Turcyi: dzieło w trzech częściach. – Paryż : w Drukarni L. Martinet, 1857.
11. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Львів, 1990. – Т. 1. – С. 172.

References:

1. Czajkowski M. Kozaczyzna w Turcyi: dzieło w trzech częściach.- Paryż : w Drukarni L. Martinet, 1857. [in Polish].
2. Bachyns'ka O. Kozatstvo v "pislyakozats'ku dobu" ukrayyns'koyi istoriyi (kinets' XVIII – XIX st.) /Olena Bachyns'ka. – Odesa: "Astroprynt", 2009. – 256 s. [in Ukrainian].
3. Bachyns'ka O.A. Dunays'ke kozats'ke viys'ko. 1828-1868 rr. (Do 170-richchya zasnuvannya). – Odesa: Astroprynt, 1998. – 232 s. [in Ukrainian].

4. Bachyns'ka O.A. Kozats'ke porubizhzhya u Velykiy politytsi mizh dvoma rosiys'ko-turets'kymy viynamy pershoi tretyny XIX st. // Chornomor'ska mynuvshyna. Zapyisky Viddilu istoriyi kozatstva na Pivdni Ukrayiny Naukovodoslidnoho instytutu kozatstva Instytutu istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny: Zb. nauk. pr. – Odesa, 2018. – Vyp. 13. – S. 161-194. [in Ukrainian].
5. Dashkevych Ya. Prapory zaduys'kykh zaporozhtsiv (XVIII – XIX st.) // Znak. – Chyslo 46, hruden' 2008. – S. 8-11. [in Ukrainian].
6. Sukhodolska K. B"lgarite v neizdadenite memoari na CHayka-CHaykovski (Sad"k pasha) // Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina. – Sofiya, 1894. – Kn.10. [in Bulgarian].
7. Stoychev" I. Dve znamenata s" krest" i polumesets". – Sofiya: Pechatnitsa na Voyenno-izdatelskiya fond", 1940. – 15 s. [in Bulgarian].
8. Yavornyts'kyy D. Istoriya zaporoz'kykh kozakiv. – Lviv, 1990. – T. 1. [in Ukrainian].
9. The State Archives of Odessa region. – F. 1. – Op. 214. – Spr. 11 (1825).
10. Public utility service Izmail archive (pus Izmail archive). – F. 755. – Op. 1. – Spr.98.
11. Kantemir D. Opisaniye Moldavii: faksimile, latynskiy tekst, russkiy perevod Sturdzovskogo spiska. – SPb., 2011. [in Russian].

Бачинская Елена

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>

Доктор исторических наук, профессор,
зав. кафедрой истории Украины

Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова,
Ул. Дворянская, 2, 65082, Одесса, Украина

Olena_an@ukr.net

Особенности институализации задунайских запорожцев и дунайских казаков по материалам сфрагистики, вексиллологии и пространственной локализации

Важность символов власти, а именно: печати, полотнища или флаги, трудно переоценить. Их появление в той или иной форме свидетельствует о легализации определенной организации, учреждения, общества. Именно поэтому предложенная статья посвящена особенностям этого процесса, процесса институализации в задунайских запорожцев и дунайских казаков в последней четверти XVIII – XIX вв.

Предложено рассмотреть эти процессы, используя материалы сфрагистики, вексиллологии и пространственную локализацию, в частности печати, полотнища, флаги и тому подобное. Установлено, что появление этих символов власти, во-первых, отражала легализацию и вписывания в определенную государственную систему соответствующую казацкую институцию – Сечь или войско. Во-вторых, в каждой из этих институций на печатях и знаменах отражались символы соответствующего государства - Османской или Российской империи, иногда с апелляцией к казацкому прошлому. Например, сочетание символов ислама с христианскими на флагах задунайцев, или предоставления насеки (булавы) дунайским казакам в России.

Ключевые слова: *Задунайская Сечь, Дунайское казачье войско, печать, бунчук, флаг, с. Катырлез, с. Дунавец, станица.*

Додатки:

Рис. 1. Запорозьких козаків головний кошовий

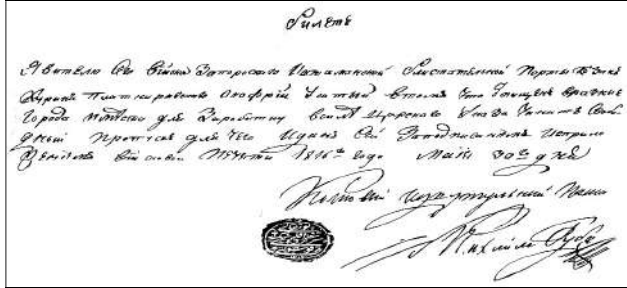

Рис. 2. Білет – пропуск на заробітки Онуфрія Усагого козака Платнірівського куреня Задунайської Січі. 1816 р. Підписаний кошовим дуетульним пашею М. Губою

Рис. 3 Печатка Усть-Дунайського Буджацького війська. 1807 р.

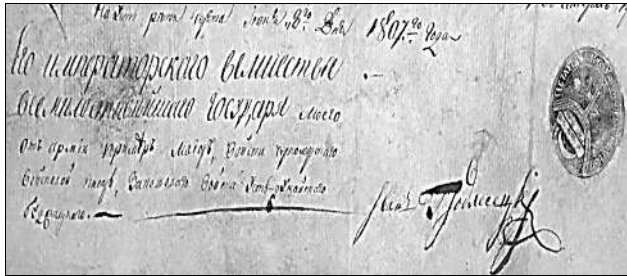

Рис. 4. Прапор задунайських козаків полку М. Чайковського. 1853 р.

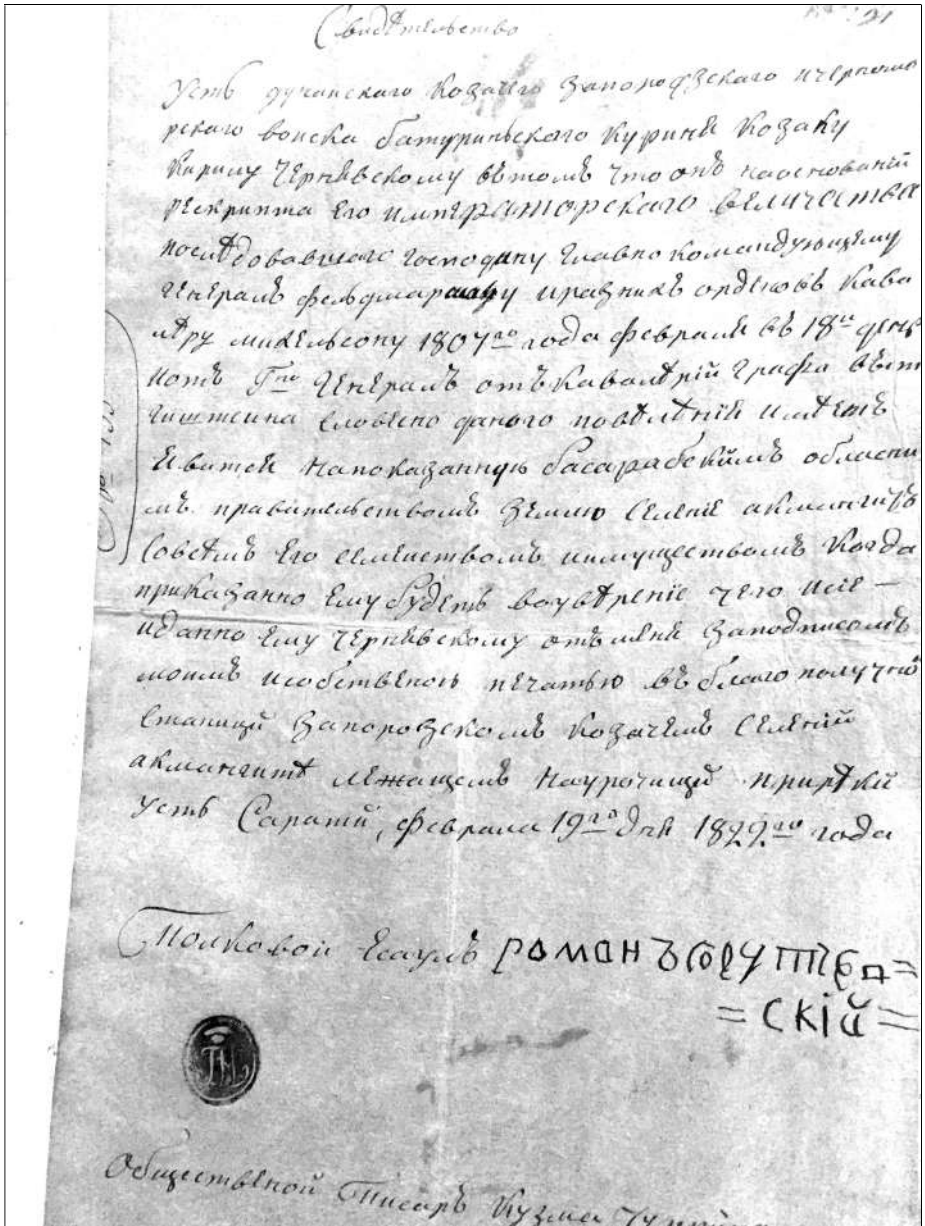

Рис. 5. Печатка представителя задунайціе осавула Романа Согуточеського. 1822 р.

Рис. 6. Печатка козаків с. Акмангіт. 1828 р.

Рис. 7. Печатка Дунайського козацького війська. 1851 р.

Рис. 8 Козаки Дунайського козацького війська з прапором. 1856 р.

Отримано: 10.12.2019 р.

HISTORY OF OTTOMAN COSSACKS BY MATERIALS STATE OTTOMAN ARCHIVE (Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi)

Volodymyr Poltorak

ORCID: <https://orcid.org/0000/0003/0406/6907>

Ph.D (History), Associate Professor

Odessa I.I. Mechnikov National University

2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine

poltorak@onu.edu.ua

62 documents of 1853-1868 from the State Ottoman Archive (Istanbul, Turkey) cover the peculiarities of the formation, the battle path, the personal destiny of generals, officers and ordinary units of the Ottoman Cossacks. Most of the documents belong to the Amedi Foundation, the office of the highest governing bodies of the Ottoman Empire. These documents confirm the high level of accuracy of the memories of the head of the Ottoman Cossacks Mehmed Sadyk-Pasha (Michael Czaykowski) and somewhat clarify the dates and details of his biography. It is proved, that Sadyk-pasha was appointed as Dobrudja mutasarrif. Further search for documents on the history of the Cossacks in the Ottoman archives is still very perspective.

Key words: Ottoman Cossacks, Mehmed Sdyk-pasha (Myhaylo Czajkowski), State Ottoman Archive (Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi).

Володимир Полторак

ORCID: <https://orcid.org/0000/0003/0406/6907>

Кандидат історичних наук, доцент

Одеський національний університет

імені І. І. Мечникова

Вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна

poltorak@onu.edu.ua

ІСТОРИЯ ОСМАНСЬКИХ КОЗАКІВ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО ОСМАНСЬКОГО АРХІВУ (Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi)

62 документи 1853-1868 років з Державного Османського архіву (Стамбул, Туреччина) висвітлюють особливості утворення, бойовий шлях, особисту долю генералів, офіцерів та рядових підрозділів османських козаків. Переважна частина документів належить до фонду Амеді – канцелярії вищих органів управління Османською імперією. Ці документи підтверджують високий рівень точності спогадів керівника османських козаків Мехмеда Садик-паші (Михайла Чайковського) та децю уточнюють дати і подробиці його біографії. Знаходить підтвердження факт призначення Садик-паші мутасарріфом Добруджі. Подальший пошук документів з історії козацтва в османських архівах залишається перспективним.

Ключові слова: Османські козаки, Мехмед Садик-паша (Михайло Чайковський), Державний османський архів (*Vaşbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi*).

Мехмед Садик-паша (Михайло Чайковський) відомий як письменник, організатор та керівник так званих османських козаків («казак-алай»), письменник та творець власної політичної концепції розвитку східно-європейських народів. Він вважав, що боротьба Польщі за незалежність потребує важливої підмоги – створення незалежної козацької держави на чолі з гетьманом. Його тридцятирічне перебування в Османській імперії стало періодом активних пошуків союзників у боротьбі з російським імперіалізмом. Одним з найбільших досягнень політика стало створення корпусу османських козаків в складі турецької армії.

Більшість досліджених документів щодо цього підрозділу походять з особистих фондів Садик-паші та з фонду Адама Чарторийського, який усіяко опікувався утворенням підрозділів османських козаків. Проте особливої уваги до турецьких архівів з боку істориків досі не спостерігалось. Дослідники з Туреччини Мустафа Гюмюш, Джандам Бадем та Саадет Бююк в своїх роботах посилаються на документи, проте не наводять аналізу їхнього інформаційного потенціалу в цілому. Завдячуючи пошукам професора Олени Бачинської у 2007 році були отримані переліки та описи документів в *Vaşbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi* (далі – BOA), в цій публікації буде наведено їх анотації.

Серед матеріалів BOA є передусім офіційні папери вищих органів управління Османською імперією. 62 документ, який віднайдені в архівосховищах та стосуються османських козаків, походять із 13 фондів, але переважна більшість – з відділів Фонду Амеді (канцелярії вищих органів управління). Подальші анотації документів буде наведено за фондами, де вони зберігаються, та за хронологічною ознакою. Один з документів на думку автора датований в архіві хибно і потребує уточнення час його укладення. Достатньо суперечливою є система датування документів – оскільки в Османській імперії паралельно використовувались декілька календарних систем, а основний Ісламський календар був незадовго до того реформований та перетворений на сонячний з початком в березні (т.зв. Румійський, тобто юліанський візантійський календар). Відлік від Хіджри при цьому не був скасований. Частина документів датовані тільки роком, що викликає труднощі при визначенні співвіднесення з григоріанським роком. В цій ситуації буде вказано обидва можливих григоріанські роки через знак “/”. Особлива подяка Олександрю Середі за фахову консультацію.

10 документів з фонду *Âmedî Kalemi Belgeleri* (скорочено А.АМД) датуються періодом 23.09.1854-1856/1857 – тобто в основному періодом Східної (Кримської) війни.

Перші чотири документи датовані 1273 роком Хіджри – тобто припадають на 23.09.1854/12.09.1855. В них йдеться про призначення офіцерів першого та другого козацького полку (BOA. - А.АМД. - D.58/27. - 1 р.; А.АМД. - D.58/100. - 1 р.), про підвищення платні писарю Садик-паші – Хасибу-ефенді (BOA. - А.АМД. - D.58/97. - 1 р.), про спеціальне дослідження настроїв серед козаків, яке було проведене Ісмаїл-пашею і

про можливість використати козаків в англійських інтересах (BOA. - A.AMD. - D.64/97. - 1 p.).

12 червня 1855 року датуються два документи – про затвердження нової адміністративної одиниці – мутасарріфата в складі двох округів (каймакамліги казалар) – Добруджа та Тульча, а також про призначення на посаду, визначення окладу та надававок жалування Добруджанського мутасарріфа Садик-паші (BOA. - A.AMD. - D.54/96. - 1 p.). Саме на цей час припадає інформація про бурхливу діяльність Садик-паші на нижньому Дунаї з підтримки старообрядців, зокрема зведення храмів у Тульчі та Вилковому.

10 серпня 1855 року командуючий козацькими полками Садик-паша був нагороджений орденом Меджидіє (BOA. - A.AMD. - D.55/18. - 1 p.). Наступним 1273 (1855/1856) роком датується три документи з цього фонду – про відрядження Садик-бея, командуючого османськими козаками до Стамбулу (BOA. - A.AMD. - D.79/17. - 1 p.); про призначення та переїзд командира другого козацького полку графа Замоїського та усіх бажаних з цього підрозділу до Європи (BOA. - A.AMD. - D.79/84. - 1 p.; BOA. - A.AMD. - D.79/82. - 2 p.).

У фонді *Sadâret Divan (Beylikçi) Kalemî Belgeleri (A.DVN)* османських козаків стосуються два документи 1857 року. Перший датований 16 лютого та стосується підвищення рангу писарю Садик-паші Хасибу-ефенді (BOA. - A.DVN. - D.121/25. - 1 p.), а в другому від 4 квітня 1857 року йдеться про призначення мірмірана (генерала) Садик-паші, командира османських козаків, Румелійським бейлербеєм (BOA. - A.DVN. - D.122/42. - 1 p.).

В фонді *Sadaret Divân-ı Hümayûn Mühimme Kalemî Belgeleri (DVN.MHM)* знайдено лише один документ, датований жовтнем 1857 року, в якому також, як і в попередньому йдеться про призначення Садик-паші бейлербеєм Румелії (BOA. - A.DVN.MHM. - D.21/91. - 1 p.).

В фонді *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî (A. MKT.MHM)* віднайдено 13 документів за період 1854-1868 років. Так, 17 грудня 1854 року датується звіт про виплату жалування козакам, які перебувають в підпорядкуванні Садик-паші (BOA. - A.MKT.MHM. - D.757/77. - 1 p.). 3 травня 1855 року визначено необхідну кількість ячменю та пшениці з селищ Хавса та Кирккілісе, про підвищення платні Садик-паші (BOA. - A.MKT.MHM. - D.60/80. - 1 p.).

26 березня 1856 року виходить наказ про повторну виплату жалування писарю Садик-паші Хасибу-ефенді (BOA. - A.MKT.NZD. - D.180/3. - 1 p.). А 14 лютого 1857 року на затвердження наказу про підвищення рангу, Хасиб-ефенді отримав відповідний документ про виплату жалування (BOA. - A.MKT.NZD. - D.207/19. - 1 p.).

16 жовтня 1857 року вже під час перебування двох полків в північній Греції, козаки отримали позитивні відгуки про їхню поліцейську діяльність в Єнішехірі (Ларисі). Садик-паша отримав наказ поїхати до адміністративного центру вілайету Яніни для аудієнції у губернатора області (BOA. - A.MKT.MHM. - D.130/82. - 1 p.).

В документі від 10 грудня 1860 року йдеться про виплату Садик-паші двомісячного жалування (BOA. - A.MKT.MHM. - D.205/18. - 1 p.).

24 лютого 1861 року виходить постанова про розслідування зловживань Садик-пашею в якості губернатора Бухареста (1854 рік). Козацький командувач звинувачений у розтраті зібраних коштів (ВОА. - А.МКТ.МНМ. - D.763/9. - 1 р.). 22 липня 1861 року вийшла постанова про надання Садик-паші особняка в районі Стамбула Бебек (Bebek), що до того належав Арапоглу Артіна (ВОА. - А.МКТ.МНМ. - D.227/44. - 1 р.). 13 серпня 1861 року датується розписка про виплату Садик-паші компенсації за відрядження (ВОА. - А.МКТ.МНМ. - D.225/78. - 1 р.). 27 вересня 1863 року Садик-паша подає запит на створення третього полку козаків та драгунів (ВОА. - А.МКТ.МНМ. - D.378/41. - 1 р.).

Про подробиці дислокації козацько-драгунського корпусу на чолі з Садик-пашею в Едірне йдеться в документі, датованому 26 серпня 1868 року (ВОА. - А.МКТ.МНМ. - D.421/44. - 1 р.). 7 вересня того ж року виходить наказ про поповнення складу козацько-драгунських полків під орудою Садик-паші (ВОА. - А.МКТ.МНМ. - D.422/78. - 7 р.). 12 листопада того ж року Садик-паша переслав до Стамбулу два листи з Русе, які повідомляли про утворення в Бухаресті таємного комітету (ВОА. - А.МКТ.МНМ. - D.426/48. - 5 р.).

Документ з фонду *Sadâret Mektûbî Kalemi Meclis-i Vala* (А.МКТ.МВЛ), датований 18 квітня 1861 року, повідомляє про стан ведення господарства в чифліку Теркос в передмісті Стамбулу (ВОА. - А.МКТ.МВЛ. - D.126/46. - 1 р.). Як виходить з документу, там дислокувались підрозділи османських козаків, з інших документів відомо, що вже у 1856-1857 роках в казармах у Теркосі козаки дислокувались, там зафіксоване навіть поховання одного з офіцерів.

У фонді *Sadâret Mektûbî Kalemi, Nezâret ve Devâir* (А.МКТ.НЗД) було знайдено майже половину документів з ВОА - 25. Вони датуються 1853-1862 роками – тобто часом Кримської війни та перебування козаків у Греції.

4 грудня 1853 Мехмед Садик-ефенді отримав ранг мірміран-паші та військове звання мірліва, яке відповідає європейському рангу генерал-майора (ВОА. - А.МКТ.НЗД. - D.103/68. - 1 р.). Це відбулось відразу після утворення козацького полку та демонструє плани османського військового керівництва щодо створення козацької дивізії вже у 1853 році.

14 травня 1855 року жалування Садик-паші та його писарю було збільшено (ВОА. - А.МКТ.НЗД. - D.148/27. - 1 р.). 15 червня Садик-паша, перебуваючи в Дераадеті (тобто, в Стамбулі, в «Воротах Щастя»), просить збільшити термін перебування в місті (ВОА. - А.МКТ.НЗД. - D.151/62. - 1 р.). 5 липня 1855 року командувач 2-м козацьким полком граф Замойський просить дозволу про відправлення до Парижу з метою забезпечити постачання полку амуніцією та озброєнням (ВОА. - А.МКТ.НЗД. - D.153/51. - 2 р.).

Наступний документ призначив розмір та порядок виплати жалування на 1273 рік (1856/1857) командувачу козаків Садик-паші та Катіп Нюжет-ефенді (ВОА. - А.МКТ.НЗД. - D.215/35. - 1 р.). Цікавий документ датований 16 квітня 1857 року – він вказує на необхідність влаштувати козаків на постій у Добруджі і доручає організувати його

Садик-паші. Саме в цей час Садик-паша отримав призначення Румелійським бейлербеєм.

8 березня 1858 року датується розписка про погашення заборгованості Тахір-бея Садик-паші. Проте 23 березня того ж року виходить розписка аналогічного змісту, що напевно свідчить про часткове погашення заборгованості.

3 прохання Садик-паші від 26 грудня 1859 виходить, що частина козаків та драгунів з Шумена (тобто, болгар за походженням) не бажали перебувати в Снішехірі (Ларисі) і просили перевести їх до Варни (ВОА. - А.МКТ.NZD. - D.296/55. - 1 р.).

Наступний документ 15 листопада 1860 року містить прохання Садик-паші надати йому інший чифлік замість будинку в Сазли-босна (ВОА. - А.МКТ.NZD. - D.335/25. - 1 р.). Скоріш за все це пов'язане із згадуваним у спогадах Садик-паші випадком пожежі в його заміському будинку в Сазли-босні, що призвів до знищення його архівів, зокрема його історичних паперів з Волині. 5 грудня 1860 року відбулась виплата жалування Садик-паші (ВОА. - А.МКТ.NZD. - D.338/7. - 3 р.), а 28 квітня та 3 липня йому була виплачена накопичена заборгованість по жалуванню (ВОА. - А.МКТ.NZD. - D.350/1. - 1 р.; ВОА. - А.МКТ.NZD. - D.357/8. - 1 р.). В продовження справи надання Садик-паші помешкання в Стамбулі 2 травня 1861 року йдеться про участь в аукціоні щодо придбання будинку цирюльника Хюсю на вулиці Серенджебей в Бешикташі (ВОА. - А.МКТ.NZD. - D.350/46. - 1 р.), що неподалік від Йилдиз-палацу. 11 травня 1861 року Садик-паша отримав чергову виплату жалування (ВОА. - А.МКТ.NZD. - D.352/16. - 1 р.) - можливо, це субсидія для придбання будинку, бо вже 20 травня Садик-паша отримує у власність особняк Арабоглу Артїна, що належав Казначейству (ВОА. - А.МКТ.NZD. - D.353/35. - 1 р.). Як виходить з одного із вищезгаданих документів, лише 22 липня вийшло остаточне офіційне рішення щодо належності цього будинку Садик-паші. 25 липня 1861 року був поданий запит англійця Сїмона на купівлю чифліка, який належав Садик-паші - напевне мається на увазі Сазли-босна (ВОА. - А.МКТ.NZD. - D.359/71. - 1 р.). 11 листопада 1861 року чифлік Садик-паші був переданий новому господарю, при цьому в документах помилково згадується про новий ранг Садик-паші - Ферік (генерал-лейтенант в європейській системі) (ВОА. - А.МКТ.NZD. - D.378/1. - 1 р.).

Саме в цей час відбувається зміна імператора на престолі і султаном стає Абдул-Азіз. З документа від 3 липня 1861 року виходить, що Сади́ка паша в якості козацького командувача був призначений до церемоніального підрозділу Таклід-Сейф («Опоясування мечем» - аналог коронації європейських монархів) (ВОА. - А.МКТ.NZD. - D.357/12. - 1 р.).

17 лютого 1862 року Садик-паша отримав відпустку через хворобу та для завершення написання літературних творів. Він відправляється в Стамбул (Дерсаадет) (ВОА. - А.МКТ.NZD. - D.400/83. - 1 р.). 19 лютого 1862 призначений новий командувач козацьких полків на час відпустки Садик-паші (ВОА. - А.МКТ.NZD. - D.401/54. - 2 р.).

4 травня 1862 року знов піднято питання про підтвердження призначення Садик-паші рангу феріка (генерал-лейтенант) та нового посадового окладу як одного із мірміранів (бейлербеїв) Румелії (тобто, губернатор Добруджі) (BOA.- А.МКТ.NZD.- D.416/40.- 1 р.). 26 травня щодо цього питання винесене неоднозначне рішення – зарплатню Садик-паші не підвищувати (BOA.- А.МКТ.NZD.- D.421/22.- 1 р.) і ранг Ферік не надавати. І нарешті 21 червня 1862 року завдяки участі в рішенні сербського питання, покровительству командувача кавалерійським корпусом в Єніпазарі (Ларисі) та Трікалі Мустафа-паші, було все ж винесене рішення про надання Садик-паші – командиру драгунського полку – рангу Ферік (BOA. - А.МКТ.NZD. - D.426/37. - 1 р.).

У фонді *Sadâret Mektubi Kalemi-Umum Vilayat (A.МКТ.Um.)* віднайдено два документи. В першому від 2 березня 1855 року виголошується подяка командиру козацького полку Садик-паші за його успішні дії (BOA. - А.МКТ.МНМ. - D.180/45. - 2 р.). А в другому від 18 жовтня 1860 року йдеться про те, що мугасарріф Пловдіва Ахмед Азіз отримав повідомлення про нагородження від Садик-паші під час перебування в Приштіні (BOA. - А.МКТ.UM. - 432/44. - 1 р.).

З фонду *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evraki (HR.МКТ)* знайдено три документи з періоду становлення османських козаків. 17 листопада 1853 року надіслано прохання Хусейна Хасіба-ефенді про набір рядових до козацького полку Садик-паші (BOA. - HR.МКТ. - 67/3. - 1 р.). 20 жовтня 1854 датується звіт про доставку одягу та амуніції до козацького полку Садик-паші (BOA. - HR.МКТ. - D.91/8. - 1 р.). 14 грудня Мірміран Садик-паша повідомив про труднощі щодо створення другого козацького полку і відкладення цього (BOA. - HR.МКТ. - D.95/46. - 3 р.).

У фонді палацу Йилдиз *Yıldiz Esas Evraki (Y.EE)* зберігається прохання щодо обмеження прийому Садик-пашею перебіжчиків поляків до козацького полку (BOA. - Y.EE. - D.41/65. - 1 р.). Можливо це пов'язано з побоюваннями щодо їх вірності та розслідуванням, яке проведено Ісмаїл-пашею (див. вище).

Фонд *İrade Eyalet-i Mümtaze Yunanistan (I.MTZ.(01))* містить документ від 18 січня 1858 року про надання необхідної допомоги Садик-пашеві від губернатора Яніни та румелійського головнокомандувача у зв'язку з передислокацією козацького полку та трьох ескадронів драгунів на грецький кордон Османської імперії (BOA. - I.MTZ.(01). - 13/337. - 8 р.).

Ще один документ, датований 20 березня 1861 року, містить фонд *İrade Meclis-i Vala (I.MVL)*. В наказі йдеться про необхідність надати Садик-паші будинок за державний кошт (BOA. - I.MVL. - 446/19852. - 8 р.).

26 березня 1864 року командиру козацького полку Садик-паші було призначено пенсію (atıyue) – про це йдеться в Указі із фонду *İrade Meclis-i Mahsus (I.MMS)* (BOA. - I.MMS. - D.28/1209. - 11 р.).

У фонді *İrade Hariciye (I..HR..)* міститься два укази – від 23 травня 1855 року про надання думок Садик-паші щодо козацької організації Тимчасовим зборам (BOA. - I.HR. - D.120/5958. - 2 р.) та від 22 липня

1855 про встановлення зарплатні писарю Садик-паші Хабіб-ефенді (ВОА. - I.NR. - D.122/6102. - 2 р.).

Таким чином, в документах Державного Османського Архіву (ВОА) можемо простежити зміну статусу козацьких підрозділів, переміщення їх в Добруджу, на кордони Греції, на Балканський півострів. Дуже докладно в документах проявляється питання жалування та надання житла командувачу османськими козаками Мехмеду Садик-паші. Знаходять підтвердження дані, надані Садик-пашею в спогадах, опублікованих наприкінці XIX століття в «Русской старине». Завдяки цим документам можна уточнити хронологію та географію перебування козацьких підрозділів та їхнього командувача, визначити їхню роль у внутрішньо-політичних процесах в Османській імперії.

Джерела та література:

1. Badem, Candan. The Ottoman Crimean War (1853-1856). – Leidem-Boston, 2010.
2. Gümüs Musa. Mehmed Sadik Pasa (Michal Czajkowski) ve Osmanli devlet'nde kazak suvari alayi // Turkish studies. – V. 5/3. – 2010. – P.1362-1375.
3. Saadet Büyüük. Michal Czajkowski (Sadik Pasha) and his cossack cavalry regiment/ In Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of master of arts. – Ankara, 2013. – 135 p.

References:

1. Badem, Candan (2010). *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*. Leidem-Boston. [in English].
2. Gümüs Musa (2010). Mehmed Sadik Pasa (Michal Czajkowski) ve Osmanli devlet'nde kazak suvari alayi: *Turkish studies*. V. 5/3. 2010. [in Turkish].
3. Saadet Büyüük (2013). *Michal Czajkowski (Sadik Pasha) and his cossack cavalry regiment/ In Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of master of arts*. Ankara. [in Turkish].

Владимир Полторак

ORCID: https://orcid.org/0000_0003_0406_6907

Кандидат исторических наук, доцент

Одесский национальный университет

имени И.И. Мечникова

Ул. Дворянская, 2, Одесса, 65082, Украина

poltorak@onu.edu.ua

История османских казаков по материалам Государственного Османского архива (Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi)

62 документа 1853-1868 годов из Государственного Османского архива (Стамбул, Турция) освещают особенности образования, боевой путь, личную судьбу генералов, офицеров и рядовых подразделений османских казаков. Большинство документов относится к фонду Амеди - канцелярии высших органов управления Османской империей. Эти документы подтверждают высокий уровень точности воспоминаний руководителя османских казаков Мехмеда Садык-пашы (Михаила Чайковского) и несколько уточняют даты и подробности его биографии. Находит подтверждение факт назначения

Садык-паши мутасаррифом Добруджи. Дальнейший поиск документов по истории казачества в османских архивах остается перспективным.

Ключевые слова: Османский казаки, Мехмед Садык-паша (Михаил Чайковский), Государственный Османский архив (*Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi*).

Отримано: 12.12.2019 р.

DOI: 10.18524/2519-2523.2019.14.187140
УДК 94(477)**TO THE QUESTION ABOUT THE LOCALIZATION OF THE PLACES
AND THE CELEBRATION OF THE MEMORY OF THE VICTORIES
OF THE TROOPS OF SEMEN PALII ON THE TERRITORY OF MODERN
ODESA REGION****Taras Honcharuk**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0119-0227>
DSc (History), Professor
Odessa I.I. Mechnikov National University
2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine
tarasiy2004@ukr.net

The problem of the localization of places of Cossack military operations of the XVI – XVIII centuries on the territory of modern Odessa region is discussed in this article. The difficulty of the determining the exact location of the battles according to the hydronyms mentioned in the documents is indicated. The author also proves the reasonableness of the location of the memorials erected on the places of the victories of the Cossacks led by the Fastovskyi colonel Semen Palii on the Kodyma River 1693 and on the modern Odessa region – Peresyp 1691. In the first case, due to the fact that the Kodyma battle was quite large and covered a huge territory, in the second – due to the ability to exactly localize the place of events. The failure of the attempts to search the «Peresyp», on which S. Palii won the victory, outside of modern Odessa, is revealed. The necessity of erecting the memorials in the honor of other victories of S. Palii, such as, in the Udobnoe village of Belgorod-Dniester district of Odessa region, is underlined.

Keywords: S. Palii, the Cossacks victories, the history of Odessa region.**Тарас Гончарук**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0119-0227>
Доктор історичних наук, професор
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова
Вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна
tarasiy2004@ukr.net**ДО ПИТАННЯ ПРО ЛОКАЛІЗАЦІЮ МІСЦЬ ТА ВІДЗНАЧЕННЯ
ПАМ'ЯТІ ПЕРЕМОГ ВІЙСЬК СЕМЕНА ПАЛІЯ НА ТЕРИТОРІЇ
СУЧАСНОЇ ОДЕЩИНИ**

В статті розглядається проблема локалізації місць козацьких військових операцій XVI – XVIII ст. на території сучасної Одещини. Вказується на складність визначення точного місця боїв за вказаними в документах гідронімами. Доводиться, обґрунтованість розташування встановлених

пам'ятних знаків на місцях перемог козаків під проводом фастівського полковника Семена Палія на річці Кодима 1693 р. та теперішньому одеському районі Пересип 1691 р. В першому випадку через те, що битва на Кодимі була досить масштабною та охоплювала значну територію, в другому – через можливість досить точно локалізувати місце події. Розкривається безпідставність спроб шукати «Пересип», на якому здобув свою перемогу С. Палій, поза межами теперішньої Одеси. Наголошується на необхідності встановлення пам'ятних знаків на честь інших перемог С. Палія, зокрема, в селі Удобному Білгород-Дністровського району Одеської області.

Ключові слова: С. Палій, козацькі перемоги, історія Одещини.

Позначення місць визначних козацьких перемог меморіальними знаками є важливою складовою збереження історичної пам'яті українського народу. Це безперечно може стосуватися й теренів сучасної Одеської області, на яких помітні військові операції українського козацтва мали місце від першої писемної згадки про нього (1489 р. в хроніці Мартина Бельського на теренах сучасного Савранського району Одещини) і до середини XIX ст. Проте часто виникає проблема максимально точного визначення місця тієї чи іншої військової події. Це, зокрема, стосується часів, коли терени сучасної Одещини були малозаселеними й в історичних документах часто не могло бути прив'язки до конкретних пунктів (місця боїв часто вказувалися як: «в полях за Очаковом», «на Білгородщині», «у Буджаку» та ін.).

Тоді ж нерідко місця військових операцій також прив'язувалися до гідрографічних об'єктів, зокрема, річок. Наприклад, барський староста Бернгард Претвич з козаками у 1540-х – 1550-х рр. громив татар на річках Барабой та Чичиклія [19], а кошовий Іван Сірко у 1665 та 1672 рр. – на річках Куяльників (місця трьох бойових епізодів під керівництвом вказаного кошового в джерелах вказані як: «на Куяльниках», «за Куяличком» та «на Куяльнику річці») [1; 3]. В перших випадках йдеться про річку Барабой завдовжки 71 км на теренах теперішніх Роздільнянського, Біляївського та Овідіопольського районів Одещини та річку Чичиклія завдовжки 156 км на теренах теперішніх Любашівського і Миколаївського районів Одеської області та Врадіївського і Веселинівського районів Миколаївської області. В других випадках – про річки Великий, Середній та Малий Куяльники завдовжки відповідно 150, 53 та 89 км, що розташовані на території теперішніх Подільського, Ананьївського, Захарівського, Великомихайлівського, Ширяївського й Іванівського районів Одеської області. Виходячи з невеликих масштабів вказаних військових подій (у разі дій Б. Претвича – наскоків на татарські орди, а вразі дій І. Сірка – пошуків неприятеля, успішного прориву через ворожій фронт та захоплення важливого татарського бранця), локалізувати їхні точні місця за вказаними в документах гідронімами для встановлення відповідних пам'ятних знаків навряд чи можливо.

Попри вказані складнощі в останні роки на Одещині мали місце приклади досить вдалого вшанування місць козацьких перемог пам'ятними знаками. В цій публікації ми розглянемо ті з них, що

стосувалися звитяжних боїв фастівського полковника Семена Палія. Передусім слід згадати кам'яний хрест на честь перемоги С. Палія над татарами на річці Кодимі 1693 р., який було урочисто відкрито 27 травня 2018 р. в селі Івашків Кодимського району. Як повідомляли ЗМІ: «Пам'ятний знак у вигляді хреста із 3-тонної кам'яної брили власноруч витесав скульптор Владислав Ільницький, який наразі проходить службу в лавах Збройних сил України» й на виготовлення вказаного знаку в скульптора пішло менше трьох тижнів [17]. Встановлення вказаного пам'ятного знаку мало в області досить широкий резонанс [8; 12].

Битва С. Палія з татарською ордою на р. Кодимі («долині Кодимі») 1693 р. досить детально висвітлена в козацькому літописі С. Величка [7], їй також присвячено чимало науково-популярних публікацій [4]. Річка Кодима, як і згадані вище інші річки Одещини, також є чималим гідрографічним об'єктом. Вона має довжину 149 км. й розташована на теренах Кодимського, Балтського і Любашівського районів Одеської області та Кривоозерського і Первомайського районів Миколаївської області. Однак масштаби битви на Кодимі також були чималими. З одного боку, в ньому взяли участь кримська, ногайська та білгородська орди, з іншого – війська козаків з Правобережжя С. Палія та надіслані гетьманом Іваном Мазепою з Лівобережжя реєстровий та компанійський полки. Бій тривав два дні, під час яких війська супротивників неодноразово суттєво змінювали своє розташування (зокрема, С. Палій вночі здійснив кардинальну передислокацію своїх військ, щоб ввести в оману ворога) [5].

Виходячи з цього, з великою ймовірністю можна стверджувати, що місце розташування пам'ятного кам'яного хреста в с. Івашків, так чи інакше, з подіями славнозвісної битви на Кодимі пов'язано. Досить вдалим нам здається і вміщення у надписі на хресті, за пропозицією декана історичного факультету ОНУ імені І.І. Мечникова В'ячеслава Кушніра, підписаної цитати з листа гетьмана І. Мазепи 1693 р.: «...на урочищі Кодимі почали вони бій... і не тільки себе оборонили, але і їх, поганців, багатьох побили й поранили» Іван Мазепа». Це сприятиме усуненню традиції протиставлення постатей І. Мазепи та С. Палія, що її нав'язували українцям ще від імперських часів.

Інше позначене пам'ятним знаком місце перемоги С. Палія на Одещині, пов'язане з подією далеко менш масштабною, ніж битва на Кодимі. Йдеться про напад близько двох сотень кінних козаків на татарський обоз, що прямував через «Пересип» з Аккерману до Очакова 1691 р., під час якого було взято здобич, двох татарських «язиків» та випущено на волю чимало християнських бранців. Три документи про вказаний бій (лист С. Палія до І. Мазепи, лист І. Мазепи до Москви та свідчення полоненого на Пересипу татарина Асмана) опублікував видатний дослідник історії Запорозького козацтва Дмитро Яворницький. У примітках до своєї публікації Д. Яворницький назвав цей «Пересип» «урочищем біля Дніпра», проте живучі тоді у Москві, він навряд чи мав можливість точно локалізувати місце усіх подій з документів, що ним вперше публікувалися

(та й не мав такої мети). Пізніше одеський дослідник історичної географії та картографії Федір Петрунь зв'язав згаданий 1691 р. Пересип з районом поблизу Качибей (Одеси), що у той час переживав часи занепаду, зазначаючи: «В кінці XVII ст. «Кучубей» залишався «урочищем» (...). Палій в 1691 р. підстерігав татар «в Пересипе», про Качибій, однак, в своїй реляції навіть не згадує» [13].

Слід нагадати, що «пересипами» в Україні називають піщані коси, які відокремлюють лимани від моря. Найвідоміший в світі одеський Пересип вперше згадується в опублікованих польським істориком Тадеєм Чацьким у XIX ст. цитатах з документів 1442 р. В них йдеться про те, що поблизу місця, «де був та є невеликий порт Качибей» (тобто Одеса) з'явилася нова земля, що стала предметом юридичного сперечання, а саме – «пересипи», що «за сто років були принесені морем від інших земель» [14]. Звертаємо увагу, що теперішній одеський пересип тоді звався «пересипами», бо це насправді два пересипу – пересипи Хаджибейського та Куяльницького лиманів, що згодом були об'єднані однією назвою. Це важлива особливість, про яку ми згодом згадаємо. Одеський історик XIX ст. провідний дослідник історії Качибей (Одеси) Олексій Маркевич не мав сумнівів, що в документах знайдених Т. Чацьким йдеться саме про «Качибейський Пересип», тобто район сучасної Одеси [13].

Саме після появи вказаного Пересипу, а вірніше, як вже було згадано, двох пересипів, Качибей (Одеса) став важливим пунктом прибережних сухопутних комунікацій. З одного боку – дороги на Очаків та Крим, а з іншого – на Акерман та Стамбул з відгалуженням на Бендери. До появи Пересипу зазначені комунікації проходили навколо лиманів, тому не обов'язково мали включати до себе Качибей. Саме тому від XVI до кінця XVII ст. Качибей став місцем регулярних нападів козаків на проїжджаючи турецькі та татарські каравани. Характерний приклад такого нападу відбувся 1676 р. коли 26 козаків з Полтавщини вирушили до «урочища, що зветься Кочубей, де різні лежать дороги» й там «звичайним своїм способом» напали на проїжджаючих «з Криму на Білгородщину» татар [2]. Безперечно до таких місць, «де різні лежать дороги» належав і Пересип біля Качибей. Як видно на опублікованій сучасним дослідником історії фортифікації краю XVI – XVIII ст. Андрієм Красножоню на карті останньої чверті XVIII ст. на Пересипу сходилися: зі східного боку дороги, що прямували до Очакова і Криму через верхів'я Тилігулу та вздовж берега моря, а із західного – ті, що прямували на Бендери та Акерман [15]. Не дивно, що, як свідчать опубліковані сучасним дослідником історії Гетьманщини В'ячеславом Станіславським документи, козацький ватажок Іван Ковальчук, який успішно напав на проїжджаючих біля Качибей татар 1689 р. (вочевидь, це була «зона діяльності» саме його ватаги) вже наступного 1690 року ще успішніше здійснив це на Пересип [16] (свого часу ми знайомили одеську публіку з цим цікавим історичним відкриттям [9]). Тому цілком логічним й навіть неоригінальним був вибір Пересипу, як місця нападу на татар, С. Палієм 1691 р.

Принаймні від часів вказаної публікації Ф. Петруня в наукових та краєзнавчих колах Одеси про перемогу С. Палія на місцево Пересипу

знали. Проте процес широкої популяризації цього знання серед громадськості міста відбувся вже в Незалежній Україні. Ми певною мірою долучилися до цього процесу газетними публікаціями [11] та реконструкцією подій бою 1691 р. в наукових виданнях [10]. Проте найбільший резонанс, на нашу думку, мало встановлення 2007 р. в одеському районі Лузанівка, що в безпосередній близькості від району Пересипу, великого дерев'яного хреста з інформацією про перемогу С. Палія. Організатором цього встановлення був керівник Чорноморського гайдамацького з'єднання, історик та громадський діяч Сергій Гуцалюк. Хрест став місцем щорічних громадських заходів до річниць вказаної козацької перемоги. Також в рамках декомунізації 2016 р. одна з прилеглих до пам'ятного місця вулиць була перейменована на вулицю С. Палія.

Однак не так давно дослідник історії Палеоліту Ігор Сапожніков вирішив заперечити локалізацію вказаного бою на одеському Пересипу. Він «переніс» перемогу С. Палія на «пересип» Тилігульського лиману (мало, хто у нас знає про існування цього «пересипу»). Притому зробив це, спираючись на низку дивних аргументів: стверджуючи, що цитати про «пересипи» у праці Т. Чацького не стосуються околиць Качибєю (чомусь не подавши повний текст цитати зі згадкою Качибєю, так само як і не вказавши точку зору щодо цього О. Маркевича); надто довіряючи локалізації місця бою Д. Яворницьким; подаючи явно непропорційний план Пересипу кінця XVIII ст. (за наявності багатьох набагато кращих планів, де чітко показано розгалужену транспортну мережу пов'язану з цим районом); натякаючи, що Ф. Петрунь ніби сумнівався в тому, що згаданий 1691 р. Пересип розташовувався біля Качибєя (Одеси) та ін. До своєї публікації вказаний автор невідомо для чого додав републікацію згаданого листа 1691 р. до Москви І. Мазепи про перемогу С. Палія [18] (хоча не так давно він нами републікувався двічі – у виданнях 1999 та 2000 рр.). Проте І. Сапожніковим чомусь не було републіковано вищезгадані свідчення полоненого татарина Асмана та лист самого С. Палія до І. Мазепи й (попри цитування в статті) недостатньо усвідомлено їхній зміст. А вони, між іншим, мають цінні відомості для локалізації місця подій. Не лише про те, що татари зазнали козацького удару «перейшовши Кочубей та інші небезпечні місця», але про те, що С. Палій, за словами Асмана, напав на супротивника «несподівано, з боку ударивши» [20]. Враховуючи свідчення з листа С. Палія, що він переміг ворога, «вдаривши на самому Пересипу» [20], можемо констатувати, що в нашому краї лише на одеському Пересипу це можна було зробити «з боку ударивши» (тобто з північного боку на татарський обоз, що рухався вздовж моря зі заходу на схід). Бо, як було вже сказано, одеський Пересип це по суті два пересипу – Хаджибейський та Куяльницький і лише тут можна було вразити ворога пройшовши між лиманами, що С. Палій і зробив (на Тилігульському «пересипу» у XVII ст. це можна було здійснити хіба що на човнах). Ми могли б навести чимало інших аргументів, що Пересип, на якому розбив татар 1691 р. С. Палій, саме той одеський Пересип, який знає цілий світ. Але, здається, і цього достатньо.

На місці вищезгаданої перемоги С. Палія на одеському Пересипу, на нашу думку, з часом варто поставити і кам'яний хрест на кштаат того, який поставлено в с. Івашків Кодимського району (і в надпису на ньому також можна було б використати цитату з листа І. Мазепи). Звичайно, потребують увічнення пам'ятними знаками й інші місця перемог козаків фастівського полковника С. Палія на теренах сучасної Одещини. В першу чергу, на нашу думку, це треба зробити в с. Удобоном Білгород-Дністровського району, що в XVII ст. мало назву Ханкішла (також Ганкушлі, або «село Ханське»). Тут С. Палій здобув перемогу над татарами 1694 р., за яку отримав привітання від польського короля Ян III Собеського та коронного гетьмана Станіслава Яблонського (детальна інформація про цю перемогу вже популяризувалася в методичні літературі для вчителів краю, проте монументальне її підкріплення б ніяк не завадило [6]). Такі пам'ятні знаки є важливими для поглиблення історичної пам'яті населення нашого Південної України щодо подій доімперського козацького періоду її історії. І звичайно, їхньому встановленню мають передувати ґрунтовні та неупереджені дослідження істориків-фахівців щодо локалізації місць подій.

Джерела та література:

1. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1878. – Т. 9. – С. 647, 894-895.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1882. – Т. 12. – С. 637-638.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной Руси. – СПб., 1869. – Т. 6. – С. 33-35.
4. Бачинский А.Д. Семен Палій. Битва на Кодьме // Бачинский А.Д., Добролюбовский А.О., Новицкий Е.Ю. Книги для чтения по истории Одещины для учащихся средних школ и средних специальных учебных заведений. Вып. 1. – Котовск, 1992. – С. 53-55.
5. Бачинська О.А., Гончарук Т.Г. Визначні українські козаки в історії Одеси та Одещини XVI – XIX ст.: Методичний посібник. – Одеса, 2009. – С. 36-38.
6. Бачинська О.А., Гончарук Т.Г. Визначні українські козаки в історії Одеси та Одещини XVI – XIX ст. (видання друге): Методичний посібник. – Одеса, 2019. – С. 39.
7. Величко С.В. Літопис. Т.2. – К., 1991. – С. 426-428.
8. Воронков В. Козацький хрест нагадає про перемогу на Кодимі [Електронний ресурс] // Голос України. – 2018. – 31 травня. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/303580>
9. Гончарук Т. Одеський Пересип – місце козацької слави // Чорноморські новини. – 2012. – 26 травня.
10. Гончарук Т.Г. Розділ І. Запорозьке козацтво та Хаджибей (Одеса). Середина XV – 1775 рік // Одеса козацька. Наукові нариси. – Одеса: Фенікс, 2008. – С. 16 – 17.
11. Гончарук Т. Семен Палій на Пресипу // Думська площа. – 2000. – 25 серпня.
12. І трипільська хата, і козацький хрест // Чорноморські новини. – 2018. – 2 червня.
13. Історія Хаджибея (Одеси) в працях дослідників XIX-XX ст. Хрестоматія. / упор. Гончарук Т. Г. – Одеса: Екологія, 2015. – С. 78; 150.
14. Історія Хаджибея (Одеси) 1415–1795 рр. в документах / за ред. Т.Г. Гончарука. – Одеса: Астропринт, 2000. – С. 11.

15. Красножон А. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV-XVIII ст.). Одеса: Чорномор'я, 2018. – С. 186.
16. Листи Івана Мазепи. / упор. Станіславський В. – Т. I: 1687-1691. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2002. – С. 387-388.
17. На Одещині на честь переможної битви козаків на річці Кодима встановили пам'ятний знак [Електронний ресурс] // День. – 2018. – 28 травня. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/news/280518-na-odeshchyni-na-chest-peremozhnoyi-bytvu-kozakiv-na-richci-kodyma-vstanovyly-pamyatnyu>
18. Сапожников І.В. Місце двох боїв козаків з татарами поблизу Очакова (у 1690 та 1691 роках) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 44. – Том 1. – С. 41-48.
19. Український степовий кордон в середині XVI століття (Спогади барського старости Бернарда Претевича) // Старожитності Південної України. – Запоріжжя-Київ. – 1997. – Вип. 2. – С. 44, 51, 54-56.
20. Эварницкий И.Д. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1908. – Т. 1. – С. 293; 304-305.

References:

1. Akty otnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii. SPb., 1878. T. 9. S. 647, 894-895.
2. Akty otnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii. sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoy komissiyey. SPb., 1882. T. 12. S. 637-638.
3. Akty. otnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rusi. – SPb., 1869. – Т. 6. – С. 33-35.
4. Bachinskiy A.D. Semen Paliy. Bitva na Kodyme: Bachinskiy A.D., Dobrolyubskiy A.O., Novitskiy E.Yu. Knigi dlya chteniya po istorii Odesshchiny dlya uchashchikhsya srednikh shkol i srednikh spetsialnykh uchebnykh zavedeniy. Vyp.1. Kotovsk. 1992. S. 53-55.
5. Bachynska O.A., Honcharuk T.H. Vyznachni ukrainski kozaky v istorii Odesy ta Odeshchyny XVI – XIX st.: Metodychnyi posibnyk. Odesa, 2009. S. 36-38.
6. Bachynska O.A., Honcharuk T.H. Vyznachni ukrainski kozaky v istorii Odesy ta Odeshchyny XVI – KhKh st. (vydannia druhe): Metodychnyi posibnyk. Odesa, 2019. S. 39.
7. Velychko S.V. Litopys. T. 2. K., 1991. S. 426-428.
8. Voronkov V. Kozatskyi khrest nahadaie pro peremohu na Kodymi [Elektronnyi resurs]: Holos Ukrainy. 2018. 31 travnia. Rezhym dostupu: <http://www.golos.com.ua/article/303580>
9. Honcharuk T. Odeskyi Peresyp – mistse kozatskoi slavy: Chornomorski novyny. 2012. 26 travnia.
10. Honcharuk T.H. Rozdil I. Zaporozke kozatstvo ta Khadzhybei (Odesa). Seredyna XV – 1775 rik: Odesa kozatska. Naukovi narysy. Odesa: Feniks, 2008. S. 16 – 17.
11. Honcharuk T. Semen Palii na Presypu: Dumska ploshcha. 2000. 25 serpnia.
12. I trypilska khata, i kozatskyi khrest: Chornomorski novyny. 2018. 2 chervnia.
13. Istoriiia Khadzhybeia (Odesy) v pratsiakh doslidnykiv KhKhKh-KhKhKh st. Khrestomatiiia. upor. Honcharuk T. H. Odesa: Ekolohiia, 2015. S. 78; 150.
14. Istoriiia Khadzhybeia (Odesy) 1415-1795 rr. v dokumentakh / za red. T.H. Honcharuka.. Odesa: Astroprynt, 2000. S. 11.
15. Krasnozhon A. Fortetsi ta mista Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomia (XV-XVIII st.). Odesa: Chornomia, 2018. S. 186.
16. Lysty Ivana Mazepy / upor. Stanislavskiy V. T. I: 1687-1691. K.: Instytut istorii Ukrainy NANU, 2002. S. 387-388.

17. Na Odeshchyni na chest peremozhnoi bytvy kozakiv na richtsi Kodyma vstanovyly pamiatnyi znak [Elektronnyi resurs]: Den. 2018. 28 travnia. Rezhym dostupu: <https://day.kyiv.ua/uk/news/280518-na-odeshchyni-na-chest-peremozhnoyi-bytvy-kozakiv-na-richci-kodyma-vstanovyly-pamyatnyy>
18. Sapozhnykov I.V. Mistse dvokh boiv kozakiv z tataramy poblyzu Ochakova (u 1690 ta 1691 rokakh): Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. 2015. Vyp. 44. Tom 1. S. 41-48.
19. Ukrainyskiy stepovyi kordon v seredyny KhUI stolittia (Spohady barskoho starosty Bernarda Pretvycha): Starozhytnosti Pivdennoi Ukrainy. Zaporizhzhia-Kyiv. 1997. Vyp. 2. – S.44, 51, 54-56.
20. Evarnitskiy I.D. Istochniki dlya istorii zaporozhskikh kazakov. Vladimir. 1908. T. 1. S. 293; 304-305.

Тарас Гончарук

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0119-0227>
 Доктор исторических наук, профессор
 Одесский национальный университет
 имени И.И. Мечникова
 Ул. Дворянская, 2, Одесса, 65082, Украина
tarasiy2004@ukr.net

**К вопросу о локализации мест и празднованию памяти побед войск
 Семена Палия на территории современной Одесской области**

В статье рассматривается проблема локализации мест казацких военных операций XVI – XVIII вв. на территории современной Одесской области. Указывается на сложность определения точного места боев по указанным в документах гидронимам. Доказывается, обоснованность расположения установленных памятных знаков на местах побед казаков под предводительством фастовского полковника Семена Палия на реке Кодыма 1693 г. и нынешнем одесском районе Пересыпь 1691 г. В первом случае из-за того, что битва на Кодыме была довольно масштабной и охватывала значительную территорию, во втором – из-за возможности достаточно точно локализовать место событий. Раскрывается несостоятельность попыток искать «Пересыпь», на которой одержал свою победу С. Палий, вне нынешней Одессы. Подчеркивается необходимость установления памятных знаков в честь других побед С. Палия, в частности, в селе Удобном Белгород-Днестровского района Одесской области.

Ключевые слова: С. Палий, казацкие победы, история Одесской области.

Отримано: 14.12.2019 р.

ЗМІСТ СТАТТІ

Сокирко Олексій

Українські сердюки та османські serden-geçti (до дискусії про етимологію та побутування термінів) 3

Федорук Андрій, Галина Яценюк

Капітан Патрик Гордон - учасник Чуднівської кампанії 1660 року 12

Чухліб Тарас

Уживання політико-ідентифікаційних словосполучень «Сторона України», «Тогобічна Україна», «Обох сторін Дніпра», «Той бік Дніпра», «Задніпрська сторона» (1673-1686 рр.)..... 20

Новікова Людмила

Про особливості українсько-турецьких та українсько-татарських відносин в останній третині XVII – на початку XVIII ст. 29

Гончарук Тарас, Сорокіна Ксенія

До проблеми авторства та визначення кола осіб ймовірно причетних до видання першої в Одесі української книги «Маруся. Казка» 1834 р. 48

Нікітчук Вікторія

Історична географія та картографія України у військово-статистичних матеріалах XIX ст. 55

Бодруг Анатолій

Діяльність Українського музею Канади зі збереження національної спадщини (друга чверть XX – початок XXI ст.)..... 67

Ходак Інна

Церковно-релігійна діяльність Й. Сліпого в еміграції (1963-1984 рр). 78

Авраменко Анатолій.

Історико-географічні аспекти дослідження чорноморської і кубанської козацької минувшини (питання картографічної реконструкції)..... 85

КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Музичко Олександр

Внесок військових у козакознавчі студії на території Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст. 105

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Бачинська Олена

Особливості інституалізації задунайських запорожців та дунайських козаків за матеріалами сфрагістики, вексилології та просторової локалізації. 119

Полтораєк Володимир

Історія Османських козаків за матеріалами Державного Османського архіву (Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi)..... 133

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

Гончарук Тарас

До питання про локалізацію та відзначення пам'яті перемог військ Семена Палія на території сучасної Одещини..... 141

Зміст..... 149

CONTENTS
ARTICLES

Sokyrko Oleksii

Ukrainian serdiuks and ottoman serden-geçtis (towards to discussion about etymology and terms using)3

Федорук Андрію, Halyna Yatseniuk

Captain Patrick Gordon – participant of the chudnivskia campaign in 1660.....12

Chukhlib Taras

Use of political and identification words "party of Ukraine", "togobic Ukraine", "both side of the Dnepr", "this side of the Dnepr" (1673 – 1686)20

Novikova Lyudmyla

To the question on peculiarities of Ukrainian-Turkish and Ukrainian-Tatar relations in the last third of XVII – early XVIII c.29

Honcharuk Taras, Sorokina Kseniia

To the problem of the authorship and the identification of the circle of the persons probably involved in publication of the first Ukrainian book in Odesa «Marusia. Kazka» 183448

Nikichuk Viktoria

Historical geography and cartography of Ukraine in military-statistical materials of the XIX century55

Bodrug Anatoliiy

Activities of the Ukrainian museum of Canada to preserve the national heritage (second quarter of 20th - beginning of 21st century)67

Khodak Inna

Church and religious activity of Josyf Slipyi in the emigration (1963-1984 years)78

Avramenko Anatoly

Historical and geographical aspects of research the past of Chernomorian and Kuban Cossacks (matters of cartographic reconstruction)85

COSSACKS STUDIES

Muzychko Olexsandr

Contribution of the military to the study of the history of Cossacks in the territory of South Ukraine in the second half of the XIX – in the beginning of the XX century.....105

PUBLICATION OF HISTORICAL SOURCES

Bachynska Olena

Peculiarities of institutionalization of the transdanubian and the Danube Cossacks according to the materials of sphragistics, vexillology and spatial localization.....119

Poltorak Volodymyr

History of Ottoman Cossacks by materials State Ottoman Archive (Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi).....133

REFERENCES, CHRONICLE

Goncharuk Taras

To the question about the localization of the places and the celebration of the memory of the victories of the troops of Semen Palii on the territory of modern Odesa region.....141

Contents150

Наукове видання

ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА

**Записки Відділу історії козацтва на півдні України
Науково-дослідного інституту козацтва
Інституту історії України НАН України**

Збірка наукових праць

Випуск 14

Комп'ютерна верстка та макетування: Олена Бачинська

Видано за авторською редакцією

*Здано до набору 20.12.2019 р. Підписано до друку 24.12.2019 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Bookman Old Style.
Друк цифровий. Ум.-друк. арк. 9,4. Наклад 300 прим.*

*Видавець -ФОП Бондаренко М.О.
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців ДК №4684 від 13.02.2014 р.)*

*Надруковано у ФОП Бондаренко М.О. м. Одеса, вул. В. Арнаутська, 60.
Т. +38-0482-35-79-76 info@aprel.od.ua*